

**“М.РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ” ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨ УНИВЕРСИТЕТИ**

**Б.ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Кол жазма укугунда
УДК: 339.5(575.2)(043)**

Д 08.24.707 диссертациялык кеңеши

Жамалов Шүкүрали Абдыкарович

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА БАЖЫ КОНТРОЛУН
УЮШТУРУУ-ЭКОНОМИКАЛЫК МЕХАНИЗИМИН ӨРКҮНДӨТҮҮ**

08.00.06 – улуттук жана аймактык экономика

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчиси:
экономика илимдеринин
доктору,
профессор Джумабаев К.

Бишкек-2025

МАЗМУНУ

КЫСКАРТУУЛАР.....	3
КИРИШҮҮ.....	4
Биринчи бөлүм. БАЖЫ КОНТРОЛУН УЮШТУРУУ-ЭКОНОМИКАЛЫК МЕХАНИЗИМДЕРИН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ	13
1.1. Тышкы соода экономикалык байланыштарды жана бажы контролун жөнгө салуунун илимий теориялык аспектилери.....	13
1.2. Тышкы соода экономикалык байланыштарды өнүктүрүүдө бажы контролунун методикалык негиздерди.....	25
1.3. Бажы контролун уюштуруунун эл аралык тажрыйбасы.....	42
Экинчи бөлүм. БАЖЫ КӨЗӨМӨЛҮНҮН ШАРТЫНДА ТЫШКЫ СООДАНЫН ӨНҮГҮҮСҮ.....	67
2.1. Тышкы сооданын азыркы абалы жана аймактардагы өнүгүүсүнө бажы көзөмөлүнүн тийгизген таасирин талдоо.....	67
2.2. Бажы көзөмөлүнүн шартында тышкы соода экономикалык байланыштарынын аныктоочу багыттары.....	94
2.3. Ааламдашуу шартында бажы-тарифтик жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү.....	109
Үчүнчү бөлүм. МАМЛЕКЕТТИК БАЖЫ КОНТРОЛУН УЮШТУРУУ-ЭКОНОМИКАЛЫК МЕХАНИЗИМДЕРИН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН БАГЫТТАРЫ.....	123
3.1. Адискөй кадрларды даярдоо бажы кызматынын натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө	123
3.2. Мамлекеттик бажы кызматын инфраструктурасын модернизациялоо жана санариптештирүү тобокелчиликтин күтүлүүсүн алдын алат.....	134
3.3. Мамлекеттик бажы кызматынын салыктык кирешелерин прогноздоо жана анын өнүгүү багыттары.....	163
КОРУТУНДУ.....	169
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР.....	171
КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	174

Аныктамалар, символдор жана кыскартуулар

АКШ	- Америка Кошмо Штаттары
БАМТ	- Бирдиктүү автоматташтырылган маалыматтык тутум
БУУ	- Бириккен Улуттар Уюму
ДСУ	- Дүйнөлүк Соода Уюму
ДБУ	- Дүйнөлүк Бажы Уюму
ЖОЖ	- Жогорку окуу жайы
УДП	- Улуттук дүң продукт
ДА	- Деп аталган
ЕБ	- Европа биримдиги
ЕАЭБ	- Евразиялык экономикалык бирлик
КРМ	- Кыргыз Республикасынын Мыйзамы
КР	- Кыргыз Республикасы
КМШ	- Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештиги
МБК	- Мамлекеттик бажы кызматы
ККМ	- контроль-касса машинка
КЭР	- Кытай Эл Республикасы
ЭКӨУ	- Экономикалык кызматташтык жана Өнүктүрүү Уюму
БУУСжӨУ	- Бириккен Улуттар Уюмунун Соода жана Өнүктүрүү Уюму
МЖӨ	- мамлекеттик жеке өнөктөштүк

КИРИШҮҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Рынок шартында тышкы соода экономикалык байланыштардын өсүшү менен бажы контролун талаптагыдай уюштуруу жана колдоо, мамлекеттин орчундуу маселелеринен болуп эсептелет. Тышкы соода экономикалык мамилелерде жакынкы жана алыскы өлкөлөр менен канчалык жогорку деңгээлдеги карым-катнаш иш аракеттер жүргүзүлсө товарлардын агымынын ылдамдыгы жогорулап, бажы салымдарынын кирешелери көбөйүп, мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толтурууга жол ачат. Себеби мамлекетте тышкы соодада дагы тынымсыз экспорттук, импорттук товар жүргүзүүлөр бажы контролуна байланыштуу экени мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Ошол эле учурда бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуу азыркы заманбап талаптарга жеткиликтүү жооп бербегендиктен, бажылык мыйзам бузуулар менен аткезчилик орун алууда, ошону менен катар товар жүгүртүүдө сооданын эл аралык талаптары аткарууда деңгээли жетишсиз бойдон калууда.

Азыркы учурда бажы көзөмөлүн ишке ашыруу бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуу маселесинин оош-кыйыштыгынан улам, айрым учурларда товарлардын агымынын негизсиз чектөөгө алынышы тышкы соодадан түшкөн товарлар жана бажы кирешелерин төмөндөтүүдө. Тышкы соода экономикалык ишмердиктин катышуучулары жана ички товар өндүрүүчүлөр үчүн да, мамлекет үчүн да кошумча чыгымдарга алып келип, мамлекеттик бюджеттин көлөмүн көбөйтүүгө терс таасирин тийгизүүдө. Бажы контролунун уюштуруу экономикалык механизмдери толук сакталбашынан улам чыгымдардын көбөйүшү бажы мыйзамдарынын талаптарын бузууга жол берилүүдө. Ошондуктан мамлекеттик деңгээлде колдоого алып жана бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуу маселелерин чечкенде гана ишке ашырылат.

Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин колдонууда ишти талапка шайкеш келтирип, заманбап билимди пайдаланып, инвестиция тартып, инфраструктураны модернизациялап, заманбап жабдыктарды жана инновациялык техникаларды алуу менен санариптештирүү аркалуу анын тышкы экономикалык соодадан түшкөн кирешелеринин көлөмүн көбөйтүп, мамлекеттик бюджетти толуктоодо калктын социалдык-экономикалык абалын жакшыртууну жеткиликтүү талдоо менен теориялык ошондой эле практикалык жактан дагы зарыл экендиги аныкталууда.

Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуу маселесин изилдегенде товар жүгүртүүдөн чыгып жаткан көйгөйлөр дүйнө жүзүндө жана Кыргыз Республикасында колдонулуп жаткан мыйзамдардын талаптары сакталбагандыгы, мыйзамдарды ачыктан-ачык бузуулар, аткезчилик түрүндө өткөн-кеткен товарлардын ургалдуу орун алышы, кошуна мамлекеттин органдары менен өзгөчө Тажикстан, Өзбекистан мамлекеттеринин өз ара мамилелердин механизмдин, өзгөчө чек ара боюнча маселелердин толук чечилбегендиги жана толук такталбагандыгы, мамлекеттик бажы кызматынын натыйжалуулук көрсөткүчтөрүнүн төмөндөтүп келүүдө.

Өлкөнүн финансы-экономикалык саясатынын келечектеги өнүгүшү мамлекеттик бажы кызматынын бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуу жана тышкы соода экономикалык байланыштарды жогорку деңгээлде алып барышына жараша аныкталат. Анткени бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин өркүндөтүү товар жүгүртүүнүн агымын көбөйтүүгө, бажы кызматынан түшкөн кирешелеринин көлөмүн жогорулатууга, мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толуктоого жана экономикалык коопсуздукту камсыздоого багытталган.

Кийинки жылдарда калктын санынын табигый өсүшүнө байланыштуу дүйнөдө жана Кыргызстанда тышкы соода экономикалык саясатынын татаалданышы байкалууда. Бардык өлкөлөрдө, өзгөчө биздин стратегиялык өнөктөшүбүз болгон Россия мамлекетинде тышкы соода экономикалык саясаты, анын ичинде бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртууну камсыздоочу мыйзамдарды кабыл алышкан.

Азыркы учурда бажы көзөмөлүн ишке ашыруу бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуу маселесинин начардыгын айрым учурларда товарлардын агымын негизсиз чектөөгө алып келген жагдай түзүлүп, тышкы соодадан түшкөн товарлар жана бажы кирешелери төмөндөөдө. Бул тышкы соода экономикалык ишмердиктин катышуучулары жана ички товар өндүрүүчүлөр үчүн да, мамлекет үчүн да кошумча чыгымдарга алып келип, мамлекеттик бюджеттин көлөмүн көбөйтүүгө терс таасирин тийгизет. Бажы контролун жүргүзүүдө чыгымдардын көбөйүшүнө жана бажы мыйзамдарынын талаптарын бузууга бөгөт коюу менен бирге, мамлекет тарабынан колдоого алынганда жана бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуу маселелерин чечкенде гана натыйжалуу болот.

Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин колдонууда ишти заманбап билимди пайдалануу, инвестиция тартуу менен инфратүзүмдөрүн жаңылап, заманбап жабдыктарды жана техникаларды алуу менен бирге, тышкы экономикалык соодадан түшкөн кирешелеринин көлөмүн көбөйтүп, мамлекеттик бюджетти толуктоодо салымы өтө зор, ошону менен бирге калкыбыздын социалдык-экономикалык абалын жакшыртууда салымы жогору болгондуктан өтө актуалдуу болуп саналатып жакынкы жылдарда салык кирешелеринин көбөйүшү менен андагы коррупциялык жана тобокелчиликтердин элементтеринин азайышына талашсыз таасирин тийгизет. Ошого байланыштуу Мамлекеттик бажы кызматында бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин,

андагы орун алган көйгөлөргө арналган изилдөө илимий жана иш жүзүндө чоң маанилүү экендигин тастыктайт.

Бул илимий жана практикалык көйгөйлөрдү чечүү мамлекеттик бажы кызматында бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин иштеп чыгып жөнгө салуунун жаңы методикалык ыкмаларын киргизүүнү талап кылат. Мамлекеттик бажы кызматындагы учурдагы жетишкендиктери өлкөнүн экономикасынын азыркы этабындагы тышкы соода-экономикалык саясаттын жүргүзүүдөгү өзгөчөлүктөрүн толук эске алынбай жатат.

Республикада колдонолуп жаткан мыйзамдык ченемдик актылар, анын ичинен мамлекеттик бажы кызматындагы бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизм өркүндөтүүнүн көйгөйлөрүнө так илимий изилдөөлөр жетишерлик жүргүзүлгөн эмес. Ата мекендик окумуштуулар тарабынан бул теманын кээ бир жактары толук чагылдырылбаган жана бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизм өркүндөтүү боюнча атайын илимий изилдөө болбогондуктан, бажы контролунун натыйжалуулугун келечекте дагы көтөрүүнүн илимий жана практикалык негиздөө зарылчылыгы бар.

Теоретикалык жактан негиздөө максатында, бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизм өркүндөтүүнүн натыйжалуулугун артыруу боюнча практикалык сунуштардын зарылчылыгынан бул изилдөөнүн актуалдуулугу келип чыкты.

Диссертациялык иштин темасынын артыкчылыктуу илимий багыттары, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 8-апрелиндеги № 202 токтому менен кабыл алынган “2022-2024-жылдарга Кыргыз Республикасынын бажы кызматын өнүктүрүү концепциясын бекитүү жөнүндө”, 2026-жылга чейинки Улуттук өнүктүрүү программасы (2021ж. 12-октябры УП №435), Кыргыз

Республикасынын 2018-2040-жж. туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын (2018 ж. 31 октябры УП № 221) алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты илимий-теоретикалык маселелерди изилдөө, бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн маанисин, багыттарын ар тараптуу талдоо менен натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу каралган.

Изилдөөнүн максаттары төмөнкү милдеттерди чечүү зарылдыгын шарттады:

1. Тышкы соода экономикалык байланыштарды жана бажы контролун жөнгө салуунун илимий теориялык жана методикалык негиздерин талдоо;

2. Азыркы мезгилдеги “кызмат көрсөтүү” категориясына аныктама берүү жана анын таасирин белгилөө;

3. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү шартында ыйгарымдуу мамлекеттик органдар менен бажы кызматынын өз ара байланыштарын жөнгө салуу боюнча негизги багыттарын белгилөө;

4. Өлкөнүн тышкы экономикалык байланыштарын учурдагы калыптануу өзгөчөлүгүн, азыркы абалын, өнүгүү тенденциясын, тышкы соода бажы жаатындагы өзгөчөлүктөрүнө ар тараптуу талдоо жана иликтөө жүргүзүү;

5. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүдө-укуктук негиздерин жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;

6. Кыргыз Республикасында бажы кызматынын салык төлөмдөрүнүн киреше бөлүгүнүн эконометриялык моделдөө ыкмасы менен келечектеги салыктык кирешелеринин болжолдуу көрсөткүчтөрүн эсептөө;

7. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин рыноктук шартка ыңгайлаштыруу менен көмүскө экономиканын деңгээлин төмөндөтүү, жемкорлук схемаларды жоюу жана мамлекеттик колдоону күчөтүү.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы. Кыргыз Республикасында бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү боюнча илимий-методикалык жоболорду жана практикалык сунуштарды эске алуу менен, негиздөөдө турат.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

Изилдөөнүн максаттары төмөнкү милдеттерди чечүү зарылдыгын шарттады:

1. Тышкы соода экономикалык байланыштарды жана бажы контролун жөнгө салуунун теориялык-методикалык негиздери тереңдетилип иликтөөгө алынып жалпыланды;

2. “Кызмат көрсөтүү” түшүнүгүнө илимий жана укуктук чечмелөө жагынан алып караганда өзгөчө товардын түрү болгондуктан, бул буюм катары гана эмес, пайданы, ошондой эле же социалдык натыйжаны алып келе турган “кызмат” катары дагы деп белгиленди;

3. Өлкөнүн тышкы экономикалык байланыштарынын учурдагы калыптануу өзгөчөлүгүнө, өнүгүү тенденциясына, соода бажы жаатындагы байланыштары менен өзгөчөлүктөрүнө ар тараптуу иликтөө жүргүзүлдү;

4. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү шартында ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар менен бажы кызматынын өз ара байланыштарын жөнгө салуу боюнча негизги багыттары иштелип чыкты;

5. Кыргыз Республикасында бажы кызматынын салык төлөмдөрүнүн киреше бөлүгүн эконометриялык моделдөө ыкмасы менен келечектеги салыктык кирешелердин 2035-жылга чейинки болжолдуу көрсөткүчтөрү даярдалды;

6. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүдө мамлекеттик колдоонун таасири илимий жактан негизделип, бажы тармагындагы көмүскө экономиканы жоготуу менен, коррупцияны жоюу сунушталды;

7. Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын инфратүзүмдөрүн модернизациялоо жана санариптештирүү боюнча 2035-жылга чейинки “Улуттук программасы” сунушталды.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн өнүгүү талаптарын жана укуктук ченемдерин жакшыртууга багытталган сунуштар менен бирге эле алардын натыйжалуулугун жогорулатууну иш жүзүндө колдонуу мүмкүн экендиги көрсөтүлдү.

Мамлекет тарабынан бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн программаларынын концепциясын иштеп чыгууда жана аларды ишке ашыруу үчүн инвестиция тартуу боюнча мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу жагы сунушталды.

Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнү жөнгө салуучу уюштуруу-экономикалык рычагдарды колдонуу бажы контролунун потенциалын жогорулатуу мүмкүнчүлүгүнө жана келечегин аныктоого жол ачаары ырасталды.

Диссертациянын коргоого коюлчу негизги жоболору.

1. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүдө, тышкы соода экономикалык байланыштарды жана бажы контролун жөнгө салууда ЕАЭБдин бажы Кодекси, КР бажы кызматынын Мыйзамдарынын жана өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбаларын эске алуу менен бажы контролунун уюштуруунун теоретикалык жана методикалык жоболору системалаштырылып жалпыланды;

2. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнү жөнгө салуу максатында эл аралык тажрыйбалар жана белгилүү окумуштуулардын эмгектерин эске алуу менен “кызмат көрсөтүү” категориясына аныктама берүү жана анын таасири негизделди;

3. Кыргыз Республикасында бажы кызматына тийиштүү болгон экономикалык жана статистикалык көрсөткүчтөрүн талдоонун негизинде

бажы контролунун негизги багыттары жана аларды ишке ашыруу жолдору аныкталды;

4. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмин өркүндөтүүнүн жана натыйжалуулугун камсыздоочу мамлекеттик бажы көзөмөлүн турмушка ашыруунун багыттары негизделди;

5. Кыргыз Республикасында бажы кызматынын салык төлөмдөрүнүн киреше бөлүгүн эконометрикалык моделдөө ыкмасы менен келечектеги салыктык кирешелердин өсүү мүмкүнчүлүгү жана божомол көрсөткүчтөрү аныкталды;

6. Автор тарабынан бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмин ишке ашыруу үчүн мамлекеттик колдоонун зарылдыгы жана бажы тармагындагы көмүскө экономика, бажылык мыйзам бузууларды алдын алуу менен системалуу коррупциялык схемаларды жоюу негизделди;

7. 2035-жылга чейинки Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын инфратүзүмдөрүн модернизациялоо жана санариптештирүү боюнча “Улуттук программа” иштелип чыгып сунушталды.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжасында автор тарабынан рыноктук мамилеге өткөн мезгилден тартып, Кыргыз Республикасында бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизм өркүндөтүүнүн теориялык, практикалык жана методикалык ыкмалары жалпылаштырылды жана иретке келтирилди. Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын экономика жана коммерция министрлигинде 2022 – 2024 жылдардагы бажы кызматынын өнүгүү иш-пландарында жана проноздорду түзүүдө пайдаланылды. Илимий изилдөө ишинин жыйынтыгын киргизүү актысы 2024-жылы 05-июнь күнү бекиген.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын апробацияланышы:

Диссертациялык иштин негизги жоболору жана жыйынтыктары эл аралык илимий-практикалык конференцияларда: Беларусь мамлекетинде XV Эл аралык илимий практикалык конференцияда. Конкурентоспособность и

эффективность АПК в контексте оптимизации материально-технического и финансового обеспечения Минск, 13-14-октябрь 2022ж. Кыргыз Республикасында бажы контролунун уюштуруу- экономикалык механизмин өркүндөтүүнүн негизги багыттары. Известия вузов Кыргызстана, - 2023 № 5. <http://www.science-journal.kg>, Кыргыз Республикасында тышкы сооданын өсүшүнүн багыттары жана бажы көзөмөлүнүн ролу, Билим берүү кызматтарынын эл аралык тажрыйбасы. Известия ВУЗов – 2021, №5 (С.57-61) <http://www.science-journal.kg>, Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн аймактык соода жана бажы интеграциясынын зарылдыгы жөнүндө. Наука, новые технологии и инновация - 2021, №7 (С. 114-118). С.Мамбеткалиевдин 85 жылдыгына арналган Кыргыз Республикасындагы билим берүү кызматынын маселелери илимий-практикалык конференция. Известия Чуйского университета им. С. Мамбеткалиева №9 - Б.2022.

Корутунду жана практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын Экономика жана соода министрлигинде “Кыргыз Республикасынын 2026-жылга чейинки Улуттук өнүктүрүү программасы (2021ж. 12 октябры УП №435)”, иштеп чыгуу процессинде пайдаланылды.

Диссертациялык жыйынтыктарын басмаларда чыгаруунун толуктугу. Диссертациялык иштин негизги жоболору жана натыйжалары изилдөө темасы боюнча автор тарабынан 12 илимий макалада чагылдырылган, анын ичинде СКОПУСка 1макала, РИНЦ тутумуна кирүүчү журналдарга 2 макала жана чет элдик басмаларда жарыяланган.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч бөлүкдөн, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат, тексти 184 баракты камтыйт, анын ичинде 11 сүрөт, 12 таблица жана 142 библиографиялык аталышты камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ЖАЛПЫ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасын тандоо негизделген, анын актуалдуулугу көрсөтүлүп изилдөөнүн максаттары, милдеттери, коргоого

киргизилген негизги жоболору түзүлгөн. Иштин илимий жаңылыктары жана практикалык баалуулугу аныкталган.

Диссертациянын «**Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин өркүндөтүүнүн теориялык-методикалык негиздери**» аталыштагы биринчи бөлүгүндө азыркы рыноктук шарттарда бажы көзөмөлүн колдонуудагы алдыңкы жаңы тажрыйбаларды чогултуу жана анын өзгөчөлүктөрү менен көйгөйлөрү изилденди, бажы контролунун калыптанышынын теоретикалык, методикалык аспектери, дүйнөлүк тажрыйбалар каралды. Рынок экономикасынын шартындагы азыркы тышкы соода экономикалык карым-катнаштардын көбөйүшү, экономикалык илим, тышкы соодада жана мамлекеттик бюджетти толтурууда, улуттук экономиканын натыйжалуулугун артырууда эң негизги булактарынын бири экендиги белгиленди.

1.1. Тышкы соода экономикалык байланыштардын жана бажы контролун жөнгө салуунун илимий теориялык аспектилери

Азыркы мезгилде, рыноктук мамилелерге өтүү шартында бажы органдарынын тышкы экономикалык байланыштарды жөнгө салуучу функцияларын калыбына келтирүү, экономиканы өнүктүрүүдө, финансылык турукташтырууда бажы органдарынын ролун жана функцияларын түшүнүүгө илимий жана практикалык баалуулугун, алардын мамлекеттик түзүлүштөгү орду өсүп жаткандыгы, бул изилдөөнү ар тараптуу объективдүү талдоону талап кылат [58. 312 б.].

Эл аралык сооданын классикалык теориясынын негиздери 18-кылымдын аягы 19-кылымдын башында англиялык экономисттер Адам Смит жана Дэвид Рикардо түптөгөн. Эл аралык сооданын классикалык теориясын өнүктүрүүнүн башталышы А. Смиттин сооданы либералдаштыруу идеялары болгон.

Меркантилисттерден айырмаланып, ал импортто да, экспортто да ар бир мамлекет абсолюттук артыкчылыкка ээ деп ырастаган. Смит кайсы товарларды экспорттоо пайдалуу, кайсынысын импорттоо пайдалуу деген

суроого жооп берүүгө аракет кылган. А. Смиттин эмгегиндеги негизги идея – улуттун жана элдердин байлыгынын негизин эмгек бөлүштүрүүсү түзөт.

А. Смит «Элдердин байлыгынын табиятын жана себептерин иликтөө» [98] деген эмгегинде өлкөлөр эл аралык сооданын эркин өнүгүшүнө кызыктар экенин көрсөткөн, анткени алар экспорттоочу же импорттоочу экендигине карабастан андан пайда ала алышат. Ал “Абсолюттук артыкчылык теория” жараткан.

Адам Смиттин абсолюттук артыкчылык теориясы, эгерде мамлекет башка өлкөлөргө караганда бир нарк бирдигине көбүрөөк өндүрсө (башкача айтканда, аны өндүрүүгө азыраак чыгым талап кылса) абсолюттук артыкчылыкка ээ болот деп айтылат.

Мында башка өлкөгө караганда өндүрүш бирдигине көбүрөөк өндүрө ала турган товар болсо, өлкө абсолюттук артыкчылыкка ээ болот.

Соода эки тарапка тең пайдалуу болушу үчүн тышкы рынокто товардын баасы экспорттоочу өлкөнүн ички баасынан жогору, ал эми импорттоочу өлкөнүн баасынан төмөн болушу керек.

Бирок, эгерде биз А. Смиттин идеясын уланта турган болсок, анда биз парадоксалдуу жыйынтыкка келе алабыз: эгерде кайсы бир өлкө чет өлкөдөн өзүнө керектүү бардык товарларды көлөмү боюнча чектөөсүз боло алса, анын кызыкчылыгында ал керектелүүчү нерселердин баарын чет өлкөдөн сатып алат. Анын өзү да сата турган нерсеси барбы? Ал чет өлкөдөн сатып алган акчасын кантип төлөйт?

Д. Рикардо «Саясий экономиканын жана салык салуунун принциптери» [97]. (1817) деген эмгегинде абсолюттук артыкчылык принциби жалпы эреженин өзгөчө учуру гана экенин далилдеп, “Салыштырмалуу артыкчылык теория” негиздеген.

Өлкөлөр ортосундагы ички баалардын катышындагы айырмачылыктар сакталып турганда, ар бир өлкө салыштырмалуу артыкчылыкка ээ болот, б.а. ал ар дайым башкалардын өндүрүшүнө караганда учурдагы чыгымдардын

катышын эске алуу менен өндүрүшү көбүрөөк кирешелүү продукцияга ээ болот.

Эл аралык соодада мамлекеттер арасында өз ара карым-катнаштар жасалып алака түзүлө башталган убакта алгачкы меркантилисттик теория болуп жаралышына А. Монкретьендин эмгектеринде түптөлгөн [92]. Алар өнөр жай жана кол өнөрчүлүк продукциясын экспорттоо өлкөнүн байлыгынын булагы катары эсептешкен жана кирешенин агылып келишин жана топтолушун камсыз кылуу үчүн экспортту кубаттоо жана импортту чектөө керек экендигин белгилешкен. Ошол эле учурда, меркантилизмдин негиздөөчүлөрү сооданы мамлекеттин экономикасынын өнүгүүсүнүн булагы деп жарыялашкан.

Ал эми “Абсолюттук артыкчылык теория” Д. Норт, Д. Юм, А. Смит тарабынан биринчилерден болуп белгиленген [98] Д.Юм [86] и А. Смит [98], ага ылайык ар бир мамлекет үчүн өлкөдө өндүрүштүн наркы башка өлкөлөргө караганда төмөн болгон товарларды экспорттоо (экспорттоочу өлкөнүн абсолюттук артыкчылыгы) жана өндүрүштүк наркы салыштырмалуу жогору болгон товарларды импорттоо (импорттоочу өлкөлөрдүн абсолюттук артыкчылыгы пайдалуу). Башкача айтканда, мамлекеттердин ортосундагы соода өз ара пайдалуу болушу мүмкүн.

Өз ара пайдалуу сооданын негизги шарты - ар түрдүү өлкөлөрдөгү өндүрүштүк чыгымдардын айырмасы. Ал эми экономиканы өнүктүрүүнүн шарты мамлекет тарабынан экономикага кийлигишпөө жана эмгекти бөлүштүрүү жана атаандаштык аркылуу өндүрүштү өнүктүрүү болуп саналагандыгын белгилешкен.

Эмне үчүн өлкөлөр кайсы бир товарларды өндүрүүдө абсолюттук артыкчылыксыз соодалашат деген суроого жооп иретинде Д. Рикардо 1817-жылы түзүлгөн салыштырмалуу же “Салыштырмалуу артыкчылык теория” эмгегинде негиздеген [98]. Өз ара пайдалуу сооданын алакасы болгон учурда абсолюттук артыкчылыктар жок болгон учурда да экспорт жана

импорт кирешелүү боло алат деген бүтүмдү белгилеп, дүйнөлөк соодага карым-катышында бардык субъектер үчүн пайдалуу экендигин белгилеген.

Салыштырмалуу артыкчылык теориясы анын кээ бир божомолдорун алсыраткан көптөгөн кеңейтүүлөргө ээ. Бул жерде түшүнүктөр да, моделдер да бар: ички бааларды салыштыруу модели Ф. Эджуорта [84], Г. Хаберлерадин мүмкүнчүлүк наркын жогорулатуу концепция [85], Салыштырмалуу артыкчылык модель «2+; 2+; 1+» Р. Дорнбуша, П. Самуэльсона жана С. Фишера [83], ошондой эле экономикалык ойлордун жаңы багыттарын жана мектептерин калыптандырган теориялар. Бул теориялар “Рыноктук тең салмактуулук теория” жана өндүрүш факторлорунун катышы теориясы болгон. “Рыноктук тең салмактуулук теория” негиздери Дж. Миллдин эмгектеринде белгиленген [89] А. Маршалл бул теорияны классикалык көрүнүшкө алып келди десек болот [87]. Теория товар жана кызмат көрсөтүүлөрдүн рыноктору бул товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талап менен сунуштун көлөмүнүн ортосундагы тең салмактуулук абалына умтулат деген идеяга негизделген. Суроо менен сунуштун чоңдугу түздөн-түз баалар менен аныкталат: баа канчалык төмөн болсо, суроо-талап ошончолук жогору болот жана сунуш ошончолук төмөн болот жана тескерисинче. Товардын же кызматтын акыркы баасы суроо-талап менен сунуштун көлөмү жана баасы дал келгенде белгиленет.

Рыноктогу тең салмактуулук абалынан четтөөлөр суроо талаптын же сунуштун ашып кетиши мүмкүн, бирок убактылуу. Экономика ар дайым бардык рыноктордо товарларда жана өндүрүш факторлорунда, ички жана тышкы тең салмактуулук абалына умтулат. Бул тең салмактуулук стационардык эмес жана суроо-талап менен сунуштун структурасынын жана көлөмүнүн өзгөрүшүнөн кийин өзгөрөт.

Азыркы тапта 1970-жылы А. Нобель сыйлыгынын лауреатын алган Дж. Мид экономика боюнча "Эл аралык сооданын геометриясы" деген эмгегинин “Рыноктук тең салмактуулук теориясы”, XX-кылымдын орто ченинен бери эл аралык сооданы талдоо үчүн колдонмо курал болуп пайдаланылып келүүдө

[82]. Алсак ал сунуштун жана суроо-талаптын графиктерин, керектөөнүн кайдыгерлик ийри сызыктарын жана башкаларды колдонуп, рыноктук тең салмактуулук теориясынын графикалык куралдарын колдонуу менен эл аралык соодадагы ар кандай кырдаалдарды кантип сүрөттөөгө болорун көрсөткөн. Кийинчерээк, эл аралык соода изилдөөлөрүндө рыноктук тең салмактуулук теориясын колдонуу тышкы сооданы жана өлкөлөрдүн төлөм балансын, улуттук өкмөттөрдүн тышкы соода саясатын, товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү улуттук жана чет өлкөлүк өндүрүүчүлөрдүн ортосундагы атаандаштыкты талдоого багыттаган.

1961-жылы М. Познер [94] технологиялык боштук теориясын өз эмгегинде сунуштаган. Бул теорияга ылайык, технологиялык өнүгүүдөгү айырмачылыктар эл аралык сооданын негизги шарты болуп саналат. Технологиялык ажырым теориясы мамлекеттердин инновациялары боюнча айырмалангандыгында жана анын натыйжасында эл аралык экономикалык байланыштар технологиялык жактан өнүккөн өлкөлөр менен технологиялык жактан артта калган мамлекеттердин ортосундагы мамилелерге негизделген. Биринчисинен экинчисине жаңы технологияларга негизделген товарлар жана кызматтар экспорттолот. Экинчиден биринчиге чейин - техникалык жактан эскирген продукция жөнөтүлөт. Технология боюнча алдыңкы өлкөлөр өз продукциясынын өзгөчөлүгүнөн улам, эл аралык соодадан белгилүү бир монополиялык рентаны алышат.

Масштаб экономикасынын мындай түшүнүгүн колдонуу сооданын жаңы теориясына эл аралык сооданын классикалык теориялары менен ХХ-кылымдын экинчи жарымындагы реалдуулуктардын ортосундагы бир катар карама-каршылыктарды тактоого мүмкүндүк берди: ички тармактык сооданын болушу жана бекемделиши, бизнести консолидациялоо жана трансулутташтыруу, эл аралык экономикалык интеграция ж.б. Классикалык теориялардын негизги принциптери (салыштырмалуу артыкчылык ж. б.) эч кандай шек туудурбайт, алар толукталат жана кеңейтилет. Ал эми теориянын өзү товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү эл аралык алмашуунун заманбап

механизмдерин интеллектуалдык түшүнүүдө олуттуу кадам болуп калды. [43] Н. Волчкованын теориялык көз караштары менен биз макул болсок болот. Анткени учурдагы ааламдашуу шартында ар бир өлкө өнүгүүсү үчүн, өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүнөн пайдаланып, тышкы соода экономикалык байланышты өнүктүрүүнү жана анын коопсуздугун камсыз кылуу үчүн, бажы саясатындагы эл аралык келишимдерди, стандарттарды сактоо менен өтө олуттуу мааниси бар экенин баамдашат.

1990-жылы М. Портер бул теориялык аныктаманы атаандаштыкка түздөн-түз байланышканын белгилеген. [96]. Ал “Атаандаштык артыкчылыктар” теориясы деп аталган анын теориясынын негизги идеясы, мамлекеттердин эл аралык соодадагы артыкчылыктары түздөн-түз улуттук бизнес өзүнүн экономикалык ишмердүүлүгүн жүргүзгөн макро чөйрө менен аныкталат жана ал бүтүндөй бир катар «атрибуттар»: өлкөнүн улуттук экономикасынын секторлорунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү үчүн зарыл болгон өндүрүштүк факторлор менен камсыз болушу (инвестициялык ресурстар, эмгек ресурстары, инфраструктура ж.б.); тармактагы конкреттүү продукцияга же кызматтарга ички рыноктун суроо-талаптарынын мүнөзү; өлкөдө эл аралык деңгээлде атаандаштыкка жөндөмдүү жеткирүүчү тармактардын жана экономиканын башка чектеш секторлорунун болушу; компанияларды түзүү үчүн өлкөдө түзүлгөн шарттар ж.б.

Чынында эле тышкы соодада экономикалык саясат жүргүзбөгөн бир дагы мамлекетти табуу абдан кыйын. Тескерисинче, дүйнөлүк соода экономикалык байланышка тигил же бул өлчөмдө өз ара карым-катнаш кылган өлкөлөр ийгиликке жетишип, экономикалык коопсуздугун кыйла бекемдешет. Бул учурда ар бир товарды эң аз наркында чыгарууга мүмкүнчүлүгү бар өлкөлөр чыгарганда гана, жалпы өндүрүшү көбөйөт. Бул болуп жаткан соода экономикалык алакалар дүйнөлүк сооданын багыттары салыштырмалуу чыгымдар менен аныкталат.

Абсолюттук жана салыштырмалуу артыкчылыктын жагдайларын салыштыруу маанилүү жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет: эки учурда

тең соодадан түшкөн пайда соода жок болгон учурда чыгашалардын катышы (өндүрүштүк мүмкүнчүлүк сызыктарынын жантаймалары) ар кандай болгондугунан келип чыгат, башкача айтканда соода багыттары кайсы бир өндүрүмдү өндүрүүдө өлкөнүн абсолюттук артыкчылыгы барбы же жокпу, салыштырмалуу чыгымдар менен аныкталат.

Соода экономикалык байланыштардын объективдүү негизи болуп дүйнөлүк чарбанын, дүйнөлүк рыноктун жана эл аралык экономикалык мамилелерди түзүү процессинде “Салыштырмалуу артыкчылык теория” Д. Миллдин 1848-жылы жарык көргөн “Принципы политической экономики” [90] [Mill J.S. Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy. London: J.W 1848] деген эмгегинде таамай белгиленип, анда ал товардын салыштырмалуу баасы товар соода башталганга чейин болгон баалардын ортосундагы аралык мааниге ээ болорун аныктаган. Алмашуу баасы суроо-талап менен сунуштун мыйзамына ылайык, ар бир өлкөнүн экспортунун жыйындысы анын импортунун жалпы суммасын төлөөгө мүмкүндүк бере турган деңгээлде белгиленет.

Эл аралык маанидеги бул мыйзамга (же эл аралык баалуулук теориясы) Миллдин кошкон маанилүү салымы болуп саналат. Анын теориясы өлкөлөр ортосундагы товар алмашууну оптималдаштырган баа бар экенин көрсөтүп турат, ал суроо-талап менен сунуштан көз каранды.

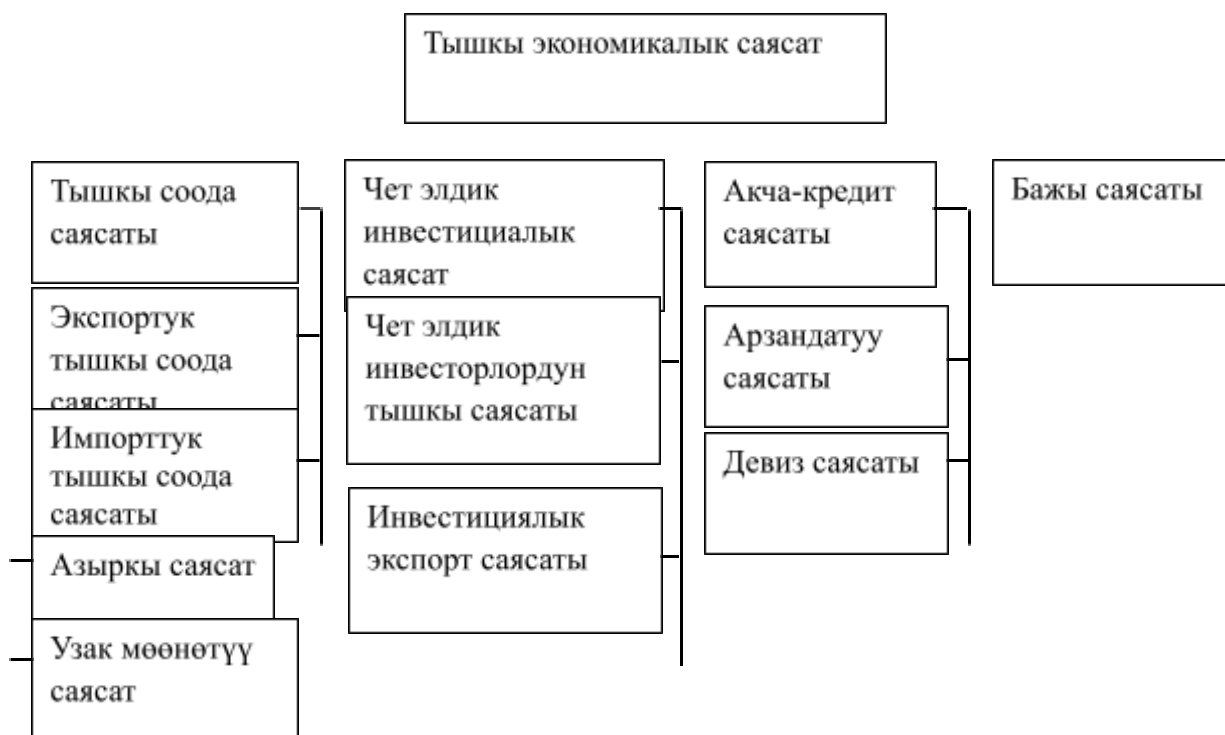
Бул Д. Милл негиздеген мыйзам азыркы ааламдашуу маалындагы соода экономикалык мамилелердин ишке ашырууда бирден бир көпүрөсү болгон бажы кызматынын бажы контролу менен тыгыз байланышта десек болот. Заманбап түшүнүктө “бажы” термини мамлекеттик ишмердүүлүктө тышкы жана ички саясат менен түздөн-түз байланышкан мамилелердин татаал жыйындысы. Анын ичинде мамлекеттик саясат, бажы иши көп максаттуулугу менен айырмаланат дагы түрдүү кызыкчылыктарды жана керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн кызмат кылат.

Заманбап түшүнүктө “бажы” термини мамлекеттик ишмердүүлүктө тышкы жана ички саясат менен түздөн-түз байланышкан мамилелердин

татаал жыйындысы. Анын ичинде мамлекеттик саясат, бажы иши көп максаттуу мүнөзгө ээ, ар кандай кызыкчылыктарды жана керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн кызмат кылат.

Анын методологиялык параметрлерин түзгөн эл аралык сооданын теорияларынын ар түрдүүлүгүнө карабастан, алардын бири да заманбап сооданын өнүгүүсүндөгү бардык олуттуу тенденцияларды түшүндүрбөйт. Ошол эле учурда дүйнөлүк сооданын заманбап өнүгүшү бардык теориялардын актуалдуулугун жана жашоого жөндөмдүүлүгүн жана аларды дайыма өзгөртүүгө, кеңейтүү жана жаңы идеяларды кошуу зарылдыгын тастыктайт, бул эл аралык экономикалык байланыштар илимий-техникалык прогресстин объективдүү тенденциялары менен шартталган [72].

1.1-сүрөттө Тышкы экономикалык жана бажы саясаты камтылган:

Сүрөт 1.1. Тышкы соода саясатынын элементтери [37].

Сүрөттө көрсөтүлгөн тышкы экономикалык саясаттын багыттарынын ичинен бажы саясаты дагы камтылган. Тилекке каршы изилдөө көрсөткөндөй тышкы соода саясатын алып барууда чет элдик инвестициялык саясат жана инвестициялык экспорт саясаты алгылыктуу деңгээлде ишке ашпай келе жатат.

Ошол эле учурда, эл аралык соода эл аралык экономикалык мамилелердин салттуу жана азыркы учурда эң өнүккөн формаларынын бири катары дүйнөлүк экономиканын глобалдашуу процесси менен тыгыз байланышта, мында эл аралык товар агымы эбегейсиз масштабдуу жана дүйнөнүн ар дайым жаңы аймактарын камтуунун жогорку динамикасы менен мүнөздөлөт.

Контроль функциясы мамлекеттердин басымдуу көпчүлүгүнүн бажы органдарына мүнөздүү. Россиянын, Беларусь, Армения жана Казакстан мамлекеттеринин Бажы биримдигинин аймагындагы, бажы контролунун укуктук негиздери Бажы бирлигинин Бажы кодексинин III бөлүмүндө белгиленген [25], ал эми Кыргыз Республикасынын аймагында - Кыргыз Республикасынын Бажы кодексинде каралган[3]. Ошону менен бирге Союздук кодекске карама-каршы келбеген даражада берилген. Ушул Кодекстин 9-статьясынын 35-пунктунда «Бажы контролу - бажы мыйзамдарынын сакталышын камсыз кылуу максатында бажы органдары тарабынан жүргүзүлүүчү иш-чаралардын жыйындысы» деп белгиленген.

Тышкы соода саясаты - мамлекеттин башка өлкөлөр менен болгон соода мамилелерине максаттуу таасир этүүсү, товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн ар кандай рынокторундагы региондор менен өлкөлөрдүн ортосундагы соода жүргүзүү чараларынын системасы. Тарыхта тышкы соода саясатынын карама-каршы эки түрү бар: протекционизм жана эркин соода.

Динамикалык өсүштүн шарттарында өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарын коргоо үчүн гана эмес, ошондой эле өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнүн жогорку темптерин жана социалдык жыргалчылыкты камсыз кылуу менен тышкы соода ишин жөнгө салуу зарылчылыгы келип чыгууда.

Соода саясатын товарлардын жана аларды өндүрүү факторлорунун эл аралык кыймылынын өсүшүнүн, демек эл аралык экономикалык интеграциянын өнүгүшүнүн табигый натыйжасы катары кароо керек. Соода-экономикалык интеграция – мамлекеттин эгемендигин жоготпостон,

мамлекеттер аралык келишимдердин негизинде соода мамилелерин чыңдоо жана өнүктүрүү максатындагы мамлекеттер аралык интеграция процесси болуп эсептелет.

Дүйнөлүк соодада экспорт жана импорт сыяктуу эки башка багытталган концепциялардын болушу, улуттук ресурстардын ар кандай чектөөлөрү жана өлкөлөрдүн өнүгүү деңгээли дүйнөлүк экономика үчүн мүмкүнчүлүктөрдүн жана коркунучтардын пайда болушунан кабар берет. Бул дүйнөлүк рыноктун мүмкүнчүлүктөрүн жана тобокелдиктерин башкаруу үчүн мамлекеттер стратегиялык максаттарга негизделген тышкы соода саясатын иштеп чыгышат. [37. 192 б.]

Тышкы соода ишин бажылык-тарифтик жөнгө салуу алымдарды, бажы жол-жоболорун жана эрежелерин колдонууга негизделген тышкы соода ишин мамлекеттик жөнгө салуу ыкмаларынын жыйындысы. [101]

Кыргыз Республикасынын Мыйзамы 2019-жылдын 24-апрелиндеги № 52 Бажылык жөнгө салуу жөнүндө [5] (КР 2023-жылдын 23-мартындагы № 68, 2023-жылдын 9-августундагы №172 Мыйзамынын редакциясына ылайык) каралган I бөлүмдүн жалпы жоболорнун 1-главасынын бажылык жөнгө салуу жөнүндө негизги жоболорунун 1-беренесинде бажылык жөнгө салуу төмөндөгүдөй баяндалат:

Бажылык жөнгө салуу - бул Кыргыз Республикасындагы Евразия экономикалык бирлигинин бажы чек арасы (мындан ары - бажы чек арасы) аркылуу товарларды өткөрүү, алардын Кыргыз Республикасындагы Евразия экономикалык бирлигинин бажы аймагында (мындан ары - бажы аймагы) же анын чегинен тышкары туруусунун жана анын пайдаланылуусунун тартибин жана шарттарын, товарларды бажы аймагына алып келүүгө жана бажы аймагынан алып чыгууга, товарларды убактылуу сактоого, аларды бажылык тариздөөгө жана чыгарууга байланышкан бажы операцияларын, башка бажы операцияларын жүргүзүү тартибин, бажы төлөмдөрүн, атайын, демпингге каршы, компенсациялык алымдарды төлөө жана бажы контролун жүргүзүү тартибин белгилөөгө байланышкан мамилелерди укуктук жөнгө салуу,

ошондой эле бажы органдарынын жана бажы аймагында же анын чегинен тышкары товарларга ээлик кылуу, пайдалануу жана (же) тескөө укугун ишке ашыруудагы укуктук мамилелерди жөнгө салат.

23-главанын VI бөлүмүнүн 121-беренесинде бажы контролун жүргүзүү жөнүндө жалпы жоболорунда [5], Бажы контролун жүргүзүү төмөндөгүдөй белгиленет:

Бажы контролу Кодекске, бажылык жөнгө салуу чөйрөсүндөгү эл аралык келишимдерге жана актыларга, бажы иши чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык бажы органдары тарабынан жүргүзүлөт.

Заманбап түшүнүктө бажы термини, мамлекеттин ишмердүүлүгүнүн тышкы жана түздөн-түз ички экономикалык байланыштардын мамилелеринин татаал жыйындысын камтыйт. Ичинде мамлекеттик саясат, бажы иши көп максаттуу мүнөзгө ээ, ар кандай кызыкчылыктарды жана керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн кызмат кылат.

ЕАЭБдин Бажы кодексинин колдонуудагы 1-беренесине ылайык: Бажы иши - бул ыкмалардын жана каражаттардын, бажы-тарифтик жөнгө салуу чараларын сактоону камсыз кылуу жана ЕАЭБдин мыйзамына ылайык белгиленген тыюу салуулар жана чектөөлөрдүн тышкы өлкөлөрдүн товарларынын жана транспорт каражаттарынын кыймылы менен байланышкан иш-чараларды бажы чек арасы аркылуу өтүүчү сооданы мамлекеттик жөнгө салуу боюнча жыйындысы деп белгиленген.

Бир нече ондогон жылдар бою эл аралык соода уюмдары соода операцияларына мамлекеттин кийлигишүүсүн азайтуу жана жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү боюнча бажы органдары көбүрөөк көңүл буруу керектигин айтууда.

Бул көбүнчө бажы органдарынын иштөө шарттарынын өзгөрүшүнө байланыштуу маселелерден болуп келет. Мисалы, чоң масштабдагы учактардын пайда болушу, деңиз флоту, контейнерлер, электрондук соода жана өсүп жаткан татаал, эл аралык соода келишимдери - мунун баары

кандайдыр бир таасир эткен жөнгө салуучу органдар өз функцияларын так аткарышын талап кылат. Дүйнө жүзү боюнча бажы органдары бардык участктордо эмгектин кескин түрдө жогорулагандыгына дүйнөлүк рынокко чыгуу менен шартталган иш-аракеттердин соода менен тыгыз экендигин белгилешет.

Сооданы жеңилдетүү боюнча Доха декларациясы жана [39] ДСУнун Генералдык Советинин күн тартибиндеги кийинки чечимдери жер которууну мындан ары тездетүү боюнча эл аралык милдеттенмени чыңдоого багытталган. Аларга эл аралык жайгашкан товарларды чыгаруу жана бажы жагынан жол-жоболоштуруу анын ичинде транзиттик товарлар да кирет. Бул программанын ийгилиги көбүнчө бажы органдарынын мүмкүнчүлүгүнө жараша болот. Ортосундагы эффективдүү баланска жетүү үчүн соода дарбазаларды ачуу менен эл аралык сооданы жеңилдетүү жана жөнгө салуу каралган.

Бул баланска жетүү улуттук экономикалар үчүн олуттуу пайдаларды бере алат. ДСУнун күн тартибине мыйзамдык жана административдик мамилени карап чыгуу, эл аралык сооданы жөнгө салуу, киргизилген алмашууну жеңилдетүү талабы коюлган.

Бардык өлкөлөрдө мамлекеттик органдар товарлардын кыймылына, анын ичинде ден соолук жана азык-түлүк коопсуздугу, импорттук лицензиялар, салык чогултуу, сапатты көзөмөлдөө жана мыйзамдуулуктун сакталышы үчүн кызыктар. Натыйжалуу координациялоо механизми жок болгон учурда сүйлөшүүлөрдүн катышуучулары бул институттардын ар бири менен өз ара аракеттенүүгө умтулушу зарыл.

Бажы органдарынын ролу эволюциялык факторлордон, анын ичинде сооданын глобалдашуусу жана революциялык факторлордон улам бир топ өзгөрдү. Дүйнөлүк Соода Уюму, Дүйнөлүк Бажы Уюму жана башка эл аралык органдар чек ара көзөмөлүнүн өзгөргөн мүнөзүн тааныган окуялар менен жооп кайтарууда. [39].

Тышкы соода экономикалык байланыштарды жана бажы контролун жөнгө салуунун түзүмдүк мүнөздөмөсүнүн эң башкы бөлүгү болуп теориялык бүтүмдүктөрдү: абсолюттук артыкчылык теория эмнени аныктайт; салыштырмалуу артыкчылык теория кандай багытты алып баяндалган; рыноктук тең салмактуулук теория кандай маселелерди камтыйт; технологиялык боштук теориясы эмнени белгилейт; эл аралык эмгекти бөлүштүрүүнүн негизи эмнеге негизделген; эл аралык дэңгээлдеги адистештирүүнүн кайсы түрү тигил же бул өлкөгө же регионго ыңгайлуу жана канчалык өлчөмдө пайда алып келет; атаандаштык артыкчылыктары кандай өнүгүүгө алып келет; өлкөнүн тышкы соодадагы жөндөмдүүлүгү кандай факторлордун негизинде аныкталат; эске алуу менен бирге, анын “ички” жана “тышкы” чеги болуп келген мамилелерди теориялык көз караштарга, азыркы иштеп жаткан мыйзам ченемдүүлүккө жараша ЕАЭБ, алыскы жана жакынкы чет өлкөлөр менен бирге коңшу Кытай Эл Республикасы, Өзбекистан, Тажикистан мамлекеттери менен болгон тыгыз тышкы экономикалык карым-катнаштык мамилелерди мындан ары да максаттуу пайдалануу улуттук экономикабыздын бекем өсүшүнө, экономикалык коопсуздукту туруктуу камсыздоого жол ачат.

1.2. Тышкы соода экономикалык байланыштарды өнүктүрүүдө бажы контролун жөнгө салуунун методикалык негиздери

1991-жылдын 31-декабрында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө Декларацияга, «Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына [6] ылайык жана республиканын экономикалык кызыкчылыктарын коргоо, бажы саясатын ишке ашыруу максатында Кыргызстандын бажы кызматы 1991-жылы 31-декабрда Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы менен уюштурулган, ага республиканын аймагында жайгашкан бардык бажы мекемелери (бажы органдары) баш ийген, жана Кыргыз Республикасынын бажы мыйзамдарына, ушул маселе боюнча Шериктештикке мүчө мамлекеттер менен көз каранды эмес мамлекеттер, ошондой эле башка

мамлекеттер менен түзүлгөн келишимдерге ылайык Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматы башкаруу органы экендиги белгиленген. [7].

Кыргызстан үчүн бажылык жөнгө салуу боюнча чет элдик тажрыйба, өзгөчө бул маселеде ийгиликке жетишкен жана бажы системасына ачык-айкын, инновациялык жана технологиялык прогрессивдүү ыкмаларды киргизген өлкөлөрдүн кызыгуусун жаратууда. Бул 2040-жылга чейин “Таза Коом – 40 кадам” [13] программасын кабыл алуу тышкы соода жүргүзүүгө даярдык көрүү деп белгиленген. Кыргызстандын учурдагы шартына чет мамлекеттердин бажы тармагындагы тажрыйбаларын кабыл алуу, ылайыкташтыруу мамлекеттин колдоосу менен гана ишке ашат.

Биринчи кезекте, товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн тышкы соодасынын глобализациясынын жана интеграциясынын, электрондук коммерциянын пайда болушунун, билимди көп талап кылган жогорку технологиялык товарлар жана кызматтар, товарлардын экспортунун жана импортунун көлөмүн көбөйтүүнүн шартында колдонулган бажылык жөнгө салуунун ыкмаларын өздөштүрүүгө кызыктар болуп саналат.

Биздин оюбузча, Кыргыз Республикасы үчүн бажы жол-жоболорун жөнөкөйлөштүрүү жана мезгилдин талабына ыңгайлашуусу боюнча чаралар, жетишкен өлкөлөрдүн тажрыйбасы төмөнкүлөрдү камтыйт: стандарттуу, жөнөкөйлөштүрүлгөн процедураларды колдонуу; бажы контролунун ыкмаларын дайыма иштеп чыгуу жана өркүндөтүү; маалыматтык, санариптик технологияларды максималдуу натыйжалуу пайдалануу; соода өкүлдөрү менен бажы органдарынын ортосундагы кызматташтык мамилелерди жакындатып жакшыртуу.

Изилдөө көрсөткөндөй методикалык негиздердин бири болуп тышкы сооданы жакшыртууда, бажы контролунун натыйжалуулугун жогорулатуудагы процессти стимулдаштыруу үчүн кызматташууну кеңейтүүдө жана аларды ишке ашыруу Киото конвенциясы – бажы жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү жана шайкеш келтирүү боюнча эл аралык

конвенция, 1973-жылдын 18-майында Киото шаарында түзүлгөн. Документтин акыркы редакциясы 2006-жылдын 3-февралында күчүнө кирген [102]. Азыркы учурда Киото конвенциясы бажы тармагындагы дээрлик бардык бажы маселелерин жөнгө салган универсалдуу кодификацияланган эл аралык укуктук документ болуп саналат.

Конвенция, бир жагынан бажылык жол-жоболоштуруу жана бажылык контролдоо жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү жана тездетүү аркылуу тышкы соода ишмердигин стимулдаштырууга багытталган, ал эми экинчи жагынан, мындай тездетүү жана жөнөкөйлөтүү мамлекеттин жана коомдун (мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толуктоо жана ички рынокту коргоо жагынан) кызыкчылыктарына зыян келтирбөөсүн камсыз кылууга багытталган.

Өзгөчө тышкы соода экономикалык алакаларда жана коопсуздуктун алкактык стандарттары жана дүйнөлүк сооданы жеңилдетүү ошондой эле чек араны колдоо электрондук соода жана анын стандарттарын сактоо, санариптештирүү, мисалы ДКУнун маалымат моделин бекер колдонуу, “Аналитиктер тобун ишке киргизүү бажы маалыматтары” же BACUDA BACUDA (BAnd of CUstoms Data Analysts) - Дүйнөлүк Бажы Уюмунун (ДСУ), мүчөлөрүнүн жана маалымат илимпоздорунун биргелешкен изилдөө долбоору) [103], ошондой эле аймактык семинарларды өткөрүү жаңыны колдонуудагы алдыңкы тажрыйбаларды чогултуу жана анын мүчөлөрү менен бөлүшүү технологиялар менен ишке ашырылат. Тышкы сооданын туруктуулугун жакшыртуу үчүн ЕАЭС жана ДКО [105] бажы администрациясы, Кыргызстан менен чектешкен Кытай эл Республикасы, Өзбекистан, Тажикстан жана алыскы мамлекеттер менен саясий соода-экономикалык көптөгөн потенциалдуу реалдуулуктардын алдында позицияны жана факторлорду эске алуусу зарыл.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизинде жана бажы мыйзамдарына ылайык, өлкөнүн бажы чек арасы аркалуу ар кандай товарларды жана транспорт каражаттарды алып өтүү бажы мыйзамдары

менен жөнгө салынат. Мамлекеттик бажы кызматынын милдеттеринин бири бизнес үчүн товарларды кайра иштетүү, айландыруу процесстерин тездетүү, ошондой эле учурдагы өткөрүү пункттарынын өткөрүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, санариптик технологияларды пайдалануу болуп саналат. Товарлар чек арадан келип, андан кийин бажыга жөнөтүлгөн соң, текшерүү көп баскычтуу көзөмөл түрүндө өтөт. Бажы декларацияларын кабыл алуу жана бажылык тариздөө ички бажы контролунун талаптарынын өзгөчөлүктөрүнөн болуп саналат

ЕАЭБ өлкөлөрүндө жана Кытай, Өзбекстан, Тажикстан сыяктуу коңшу мамлекеттерде глобалдашуу процесстерин эске алуу менен өлкөбүздөгү бажы тармагына инновациялык иштеп чыгууларды киргизүү зарыл. Кыргыз Республикасынын бажы кызматынын өнүктүрүү стратегиясына ылайык, бажыдагы маалыматты пайдалануу глобалдуу мүнөзгө ээ болууда. Бул процесс бир жагынан бажы операцияларын тездетүү зарылчылыгы менен шартталса, экинчи жагынан бажы операцияларынын ачык-айкындуулугуна жемкорлук тобокелдиктерди жана аткезчилик товарлардын импортун азайтканга өбөлгө түзөт.

Тышкы сооданын көлөмүнүн тынымсыз өсүшүнүн жана бажы органдарына жүктөмдүн жогорулашынын шарттарында маалыматтык системаларды жана технологияларды колдонуу бажы иши үчүн барган сайын маанилүү болуп баратат.

Эң келечектүү инновациялык өнүгүүлөргө төмөнкүлөр кирет:

- Бирдиктүү автоматташтырылган маалыматтык тутумдун (БАМТ) учурдагы абалын жакшыртуу жана жаңы элементтерин иштеп чыгуу;
- бажы органдарынын кызматкерлеринин функционалдык милдеттерин аткаруусуна мониторинг жүргүзүү;
- эл аралык өткөрүү пункттарында жана бажылык тариздөө пункттарында санариптик технологияларды жана видео жазууну колдонуу;
- маркалоо, штрих-коддор жана башка инновациялык иштеп чыгуулар аркылуу товарларга байкоо жүргүзүү механизмин ишке ашыруу;

- ЕАЭБ аймагы аркылуу транзиттик жүк ташууда электрондук пломбаны колдонуу;

- бажы органдарынын маалыматтык-техникалык бөлүмдөрүнүн ишинин негизги багыттарынын бири бажы органдарынын Бирдиктүү автоматташтырылган маалыматтык тутумунун (мындан ары - БАМТ) үзгүлтүксүз иштешин камсыз кылуу болуп саналат;

- системанын үзгүлтүксүз иштеши төмөнкү милдеттерди чечүү менен камсыз кылынат;

- Мамлекеттик бажы кызматынын ведомстволук интеграцияланган электр байланыш системасын өркүндөтүү жана андан ары өнүктүрүү, маалыматтын кепилденген жеткирилишин камсыз кылуучу маалыматтарды берүү каналдарын резервдештирүү;

- иштеп жаткан объектилерди компьютердик технологиялар жана телекоммуникациялык жабдуулар менен өз убагында камсыз кылуу жана аны кайра жаңылоо;

- БАМТнун программалык камсыздоону өркүндөтүү жана модернизациялоо;

- бажы органдарынын электр менен жабдуу тутумунун туруктуулугун жана катачылыкка чыдамдуулугун жогорулатуу, анын ичинде коопсуз кепилденген электр менен жабдуу системасын жайылтуу, ошондой эле орнотулган сервердик жана телекоммуникациялар менен жайларды кондициялоо жана желдетүү тутумдарын техникалык стандарттарга ылайык келтирүү; жабдуулар, алардын иштешине үзгүлтүксүз мониторингди камсыз кылуу;

- санариптик маалыматтарды берүү каналдарынын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү;

- бажы органдарынын маалыматтык-техникалык бөлүмдөрүнүн кызмат адамдарынын кесиптик чеберчилигин жогорулатуу.

Бул көйгөйлөрдү чечүү товарларды автоматтык түрдө каттоо, товарларды автоматтык түрдө чыгаруу, б.а. товарларды бир бажы органында

жайгашканда, аларды тариздөөдө жана маалыматтарды текшерүү башка тиешелүү органдарда жүзөгө автоматтык түрдө ашырылган убакта гана бажы кызматкерлеринин катышуусуз товарларды аралыктан чыгаруу мүмкүнчүлүгүн берет.

Мунун баары тышкы экономикалык ишмердиктин катышуучулары декларация тапшыруудагы тарткан убакыттын чыгымдарын минималдаштыруудан, конкреттүү кызмат адамына көз каранды болбоодон тартып, процесстин өзүнүн ачык-айкындуулугуна чейин маалыматтык технологиялардын бардык артыкчылыктарын пайдаланууга мүмкүндүк берет.

Электрондук түрдө берилген декларация дароо Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин алдындагы тиешелүү ыйгарым укуктуу органдын адресине жөнөтүлөт жана юридикалык мааниге ээ документтердин архивинде сакталат. Бул декларация электрондук колтамга менен кол коюлат, ошондуктан, декларацияларды берүү боюнча операциялардан тышкары, декларацияланган маалыматка ылайык товарларды чыгаруунун тууралыгына контролдук иш-чараларды жүргүзүүгө болот.

Маалымат алмашуу үчүн колдонулган бардык чечимдер маалыматтык коопсуздук талаптарына ылайык сертификацияланган болушу зарыл. Ал эми тышкы экономикалык иштин катышуучулары менен бажы органынын ортосундагы байланыш каналы маалыматтык коопсуздуктун сертификатталган каражаттарын жана электрондук кол тамгаларды колдонуу менен корголот.

Бажы контролунун техникалык каражаттарын колдонуунун негизги ыкмасы катары санарип технологиясындагы видеобайкоо жана видео жазуу үчүн принципалдуу талаптар койулат.

Видео көзөмөл системасын ишке ашыруунун негизги талаптары болуп төмөнкүлөр саналат, алар байкоо жүргүзүү убактысын минималдаштырып, бажы жана башка контролдоочу органдардын кесиптик дараметин колдонуу менен аларды натыйжалуу пайдалануу болуп саналат:

- бажы инфратүзүмдөрүнө объектилерине байкоо жүргүзүү жана хакердик же филтрди колдонуу убактысын кыскартуу максатында чектеш мамлекеттердин мамлекеттик көзөмөл органдарынын маалыматтарын пайдалануу алкагында контролдоо;

- коңшу мамлекеттердин ыйгарым укуктуу органдары тарабынан бекитилген башкаруу тутумунун технологиялык конфигурациясы мамлекеттик контролдун бардык түрлөрүнүн пайда болушуна, ошондой эле контролдун ар бир этабынын так башталышын жана аягын уюштурууга негиз болуп саналат.

Бир убакта бир нече негизги издөө коридорлоруна жетүү, бири унаалар жана автобустар үчүн, экинчиси коммерциялык багыт үчүн. Жеке же юридикалык жактар пайдаланган жеңил унаалар үчүн “жашыл коридор” дисплейден алынбайт; келишимдин предмети болуп саналбайт, мамлекеттик чек ара аркылуу жеке буюмдарды жана жүктөрдү ташуу үчүн гана пайдаланылышы зарыл (салыксыз).

Коңшу мамлекеттердин бажы органдары жана чек ара кызматтары тарабынан контролдук программанын аткарылышын камсыз кылуучу бирдиктүү документти (контролдук картаны) түзүү болуп саналат.

Евразия экономикалык биримдигинин интеграциялык процесстин бардык катышуучулары бажы мыйзамдарын, мамлекеттик бюджетти сактоону камсыздоого, бирдиктүү бажы аймагын түзүүгө ылайыкташтырылган. Евразиялык биримдикте тышкы экономикалык иштин коопсуздук маселелери боюнча кадрларды даярдоонун жаңыланган механизминин мурунку бөлүктөрүн өзгөртүүнү камтыган интеграциялык процесстин алкагында, бажы төлөмдөрүн төлөөнүн жана мыйзамдарды шайкеш келтирүүнүн натыйжалары тынымсыз өркүндөтүлөт. Ошол эле мезгилде тышкы соода-экономикалык мамилелер коңшу чектеш Кытай Эл Республикасы, Өзбекистан, Тажикистан менен болгон мамлекеттер аралык келишимдердин негизинде жүргүзүлөт.

Евразиялык интеграция процесси экономиканы өнүктүрүү планынын бир бөлүгү болуп калууга тийиш, анын ичинде мурдагы Советтер Союзунун өлкөлөрүнүн илимий-өндүрүштүк потенциалын сактоону активдештирүү, кооперациялоо жана өндүрүштү адистештирүү сферасы менен жогорку кошумча наркы бар продукция жогорку технологиялык продуктыларды өндүрүү үчүн колдонуудагы кайра өндүрүү стратегияларын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү болуп саналат.

Кыргыз Республикасы жана дүйнөнүн башка өлкөлөрүнүн экономикасын координациялоонун жана модернизациялоонун алкагында кызматташууну камсыз кылуу үчүн мурда мүмкүн болбогон маселелерди чечүү зарылдыгы бар. Алар төмөнкүлөр:

- ишти уюштуруу жана тышкы дүйнө менен өз ара аракеттенүүнү кеңейтүү, жалпы региондун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, ички суроо-талапта анын ресурстарынын басымдуу бөлүгүн көбөйтүү;

- стратегия маселесин чечүүгө биргелешкен долбоорлорго катышуу боюнча өз милдеттенмелерин аткаруу үчүн даректүү жардам көрсөтүүнүн экономикалык жана социалдык ролу боюнча биргелешкен аракеттер;

Рыноктук шарттарда Евразиялык экономикалык биримдиктин түзүлүшү постсоветтик өлкөлөрдүн улуттук экономикасын өнүктүрүү жана калктын бакубат жашоосуна шарт түзүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Биримдикке кирүү, биринчиден, дүйнөлүк экономикалык кырдаалдын өзгөрүшүнө программалык камсыздоонун жалпы өнүгүшүн камсыздайт, экинчиден, бирдиктүү бажы мейкиндигинин соода-экономикалык кызыкчылыктарын камсыз кылуу үчүн жигердүү экспорттук-импорттук саясатты жүргүзүү, үчүнчүдөн, бирдиктүү бажы мейкиндигин түзүү үчүн негиз түзөт.

Евразия экономикалык биримдигинин түзүлүшү менен рынокто эркин кыймылы бар өндүрүштүн кеңири таралган факторлорунун бири калыптанууда, ал маанилүү экономикалык потенциалга ээ, мамлекеттердин экономикалык жактан интенсивдүү өсүшүнө жетишүү үчүн, ал тышкы

сооданы либералдаштыруу процессине жаңы дем берет жана мүчө мамлекеттерге өнүктүрүүгө мүмкүндүк берүүчү шарттарды түзөт.

Ошол эле учурда Евразия экономикалык биримдигин түзүү принциптерди, инструменттерди жана бажы тарифтик саясатын, тышкы соодада тыюу салуулар менен чектөөлөр системасын шайкеш келтирүүнү карайт, товарларды экспорттоо жана Биримдикке мүчө болгон өлкөлөрдүн экономикасын модернизациялоо, ошондой эле Биримдикке мүчө болгон мамлекеттердин ишканаларынын инновациялык активдүүлүгүн жогорулатуу мындан ары экспортту диверсификациялоого жана инвестициянын үлүшүн көбөйтүүгө алып келет.

Изилдөө көрсөткөндөй, Евразия экономикалык биримдигинин айрым мүчө мамлекеттеринде бажы тарифи саясатынын бирдиктүү концепциясы иштелип чыккан эмес. Алар мүчө-мамлекеттердин деңгээлинде гана жалпы кызыкчылыктарды координациялоону караган «позитивдүү толуктоо» болгондо, постсоветтик мейкиндик интеграциялык процессти мындан ары да бекемдей алат деп эсептешет.

Маалыматтык жана техникалык консультация бажы чөйрөсүндө стандартташтыруу заманбап шарттарда тышкы соода ишин бажылык жөнгө салуунун бирдиктүү механизминин натыйжалуу иштеши үчүн зарыл.

ЕЭЖтин топтолгон тажрыйбасынын негизинде мүчө мамлекеттердин бажы жана башка мамлекеттик органдарынын жана бизнес-коомчулугунун өкүлдөрү менен бирдикте алардын санын көбөйтүү үчүн шарттарды түзүү үчүн ыйгарым укуктуу экономикалык операторлор тарабынан иштелип чыккан Бажы биримдигинде бажылык башкарууну өнүктүрүү боюнча фундаменталдык документтердин долбоорун иштеп чыгышты. Бирок, бул тенденцияларды аныктоодо салыштырмалуу талдоо жок:

- ЕАЭБ жөнүндө келишимде камтылган бажылык жөнгө салуу концепциясы;
- укук колдонуу практикасындагы айырмачылыктар;

-ЕАЭБ алкагындагы оң өзгөрүүлөр жана оң тажрыйба (Армения, Россия, Беларусь жана Казакстан);

- ЕАЭБ жөнүндө келишимде камтылган бажылык жөнгө салуу концепциясы;

- укук колдонуу практикасындагы айырмачылыктар;

- ЕАЭБ алкагындагы өзгөрүүлөр жана тажрыйба (Армения, Россия, Белоруссия жана Казакстан).

Азыркы учурда чек ара, бажы, ветеринардык, карантиндик, санитардык, транспорттук жана мамлекеттик контролдун башка түрлөрүндө, бизнес-процесстерди автоматташтырууга мүмкүндүк берүүчү тышкы жана өз ара сооданын комплекстүү системасын иштеп чыгууда төмөнкүлөрдү эске алуу зарыл :

1) тышкы жана өз ара сооданы жөнгө салууда "лицензия" маалыматтар базасын пайдалануу;

2) бажы бирлигинин бирдиктүү бажы тарифин дайыма тактоо менен маалыматтык-техникалык камсыздоо;

3) транспорттук контролдоо үчүн колдонулуучу санитардык жана ветеринардык иш-чараларды техникалык жөнгө салуу тармагында маалыматтык камсыздоо;

4) салыктар боюнча маалымат алмашуу, импортко бажы алымдарын бөлүштүрүү.

Бул милдетти ишке ашыруу бажылык контролдун натыйжалуулугун бузбастан, бажы операцияларын тездетүүнү камсыз кылуу үчүн бажы органдарынын штаттык түзүмүн жана жайгашуусун жакшыртууга мүмкүндүк берүүчү жамааттык борборлордогу жүктөмдү аныктоонун методологиясын иштеп чыгууну камтыйт. Методология бир катар көрсөткүчтөр боюнча бажы постторун классификациялоого негизделген:

Биринчиден, бажы өткөрмө пунктарынын жүктөм көрсөткүчтөрү алардын салмактык жана габариттик операцияларынын системасы милдеттүү болуп саналат. Жүктөмдү объективдүү талдоо ар кандай функцияларды

аткарган жамааттык борборлорду жана алардын жайгашкан жерине байланыштуу деталдарды комплекстүү баалоо менен гана мүмкүн болот (коллективдик борборлордун автомобиль, темир жол же деңиз өткөрүү пункттарында жайгашуусу). Ушуга байланыштуу баалоо индикаторлордун жыйындысына негизделиши керек:

- иштетилген бажы декларацияларынын саны;
- товардык декларациялардагы пункттардын саны;
- бажы наркы жөнүндө декларациялардын саны;
- аткарылган заказдардын саны;
- товарларды декларациялоодо келип чыккан маселелердин саны;
- товарлардын кыймылын өз ара соодада эсептөө үчүн статистикалык формалардын саны;
- продукцияга декларациялардын саны жана аралыктан чыгаруу технологиясын колдонуу менен иштетилген товарлардын саны.

Бажы контролун мүнөздөгөн көрсөткүчтөр:

- бажы наркын оңдоолордун саны;
- бажы текшерүүлөрүнүн саны;
- товарларга декларациялардын электрондук нускаларына киргизилген өзгөртүүлөрдүн саны;
- товарлардын бажы наркын аныктоодогу текшерүүлөрдүн саны.

Өткөрүү пункттарында бажы операцияларын жүргүзүүнү мүнөздөгөн көрсөткүчтөр:

- берилген транзиттик декларациялардын саны;
- Евразиялык биримдиктин бажы аймагына кирүү/чыгуу үчүн берилген уруксаттардын саны;
- каттоо документтеринин саны;
- убактылуу ташып келүү;
- транспорт каражаттарын реэкспорттоо;
- өткөрүү пункттары аркылуу өткөн транспорт каражаттарынын саны;
- өз алдынча (транспортсуз) жүргөн адамдардын саны.

Бажы өткөрүү пунктарындагы жүктөмдү оптималдаштырууга багытталган иш-чаралар ошондой эле төмөнкүлөр аркылуу ишке ашырылууга тийиш:

- бажы өткөрүү пунктарынын санын кыскартуу же көбөйтүү;
- бажы өткөрүү пунктарынын структурасын оптималдаштыруу.

Кыргыз Республикасынын Бюджеттик Кодексинин [3] I бөлүмдөгү, жалпы жоболор 1-главасында “Негизги түшүнүктөр жана Кыргыз Республикасынын Бюджеттик кодексинин укуктук негиздери” 2-беренесинин 1 пунктуна ушул Кодексте төмөнкүдөй терминдер жана түшүнүктөр колдонулат:

1) бюджет ресурстарынын администратору - Кыргыз Республикасынын бюджеттик тутумунун бюджеттерин чегерүү, жыйноо, эсепке алуу жана салыктык, салыктык эмес кирешелерин (ресурстарын) чегерүүнүн тууралыгын, толуктугун өз убагында контролдоо боюнча же иш-милдеттердин жыйындысын жүзөгө ашыруучу мамлекеттик орган же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы, ошондой эле анын түзүмдүк, ведомстволук караштуулуктагы бөлүкчөлөрү;

2) мамлекеттик каржы - экономикалык мамилелердин жыйындысы, өз органдарын күтүү жана өзүнө тиешелүү иш-милдеттерди аткаруу үчүн мамлекетке зарыл болгон акча фонддорун түзүүнүн жана бөлүштүрүүнүн тутуму деп белгилеген.

Кыргыз Республикасынын Бюджеттик Кодексинде Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигин алдындагы Мамлекеттик бажы кызматы бажылык салымдарды тескөөдө, ресурстарын жыңылоодо жана салыктык кирешелерден түзүлгөн фонддорун түзүүдө жана бөлүштүрүүдө негизги ролду ойнойт.

Кыргыз Республикасы 2014-жылдын 29-май айындагы Евразия экономикалык биримдиги жөнүндө Келишимге кошулуусу жөнүндө Макулдашууга 2014-жылдын 23-декабрында кол койуп, аталган Келишим 2015-жылдын 12-августунда күчүнө кирген. Азыркы учурда Кыргыз

Республикасы Евразия экономикалык биримдигинин (ЕЭАБ) толук кандуу мүчөсү болуп саналат. Евразия экономикалык биримдигине байланыштуу макулдашуулар жана актылар (2009-жылдын 27-ноябрындагы Бажы биримдигинин Бажылык кодекси жөнүндө Келишимди кошуп) Кыргыз Республикасы үчүн күчүнө кирди. [26]

Кыргыз Республикасындагы бажылык мамилелер төмөнкү ченемдик-укуктук актылар аркылуу жөнгө салынат:

- бажы биримдигинин бажы мыйзамдары (Бажы биримдигинин Бажы кодексин кошуп);

- Кыргыз Республикасынын Конституциясына негизделип, «Кыргыз Республикасындагы бажылык жөнгө салуу жөнүндө» Мыйзамдан жана башка ченемдик укуктук актылардан, ошондой эле эл аралык макулдашуулардан жана эл аралык бажы укугунун башка жоболорунан турган бажы мыйзамдары.

Кыргыз Республикасында бажылык жөнгө салууга жооптуу орган болуп Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигин караштуу Мамлекеттик бажы кызматы саналат.

Бажы биримдигиндеги бажылык жөнгө салуу Бажы биримдигинин бажы мыйзамдарына ылайык ишке ашырылат, ал эми мындай жөнгө салуу тартиби жок жерлердеги бажылык жөнгө салуу Бажы биримдигинин ичиндеги бажы мыйзамдарынын деңгээлиндеги тийиштүү укуктук мамилелер орнотулганга чейин Бажы биримдигине мүчө мамлекеттердин мыйзамдарына ылайык ишке ашырылат.

Товарлар бажы процедурасына киргизилген учурда же Бажы биримдигинин Бажы кодексинде каралган учурларда бажылык тариздөөдөн өткөрүлүүгө тийиш.

Декларациялоочу тарап же декларациялоочу тараптын атынан жана анын көрсөтмөсү менен иш алып баруучу бажы кызматынын өкүлү товарларды бажылык декларациялоо ишин аткарат.

Бажылык тариздөө иши бажы декларациясынын формасын толтуруу аркылуу жазуу түрүндө жана/же электрондук формада жүзөгө ашырылат.

Бажылык көзөмөл иштери бажы органдары тарабынан ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин мыйзамдарына ылайык жүзөгө ашырылат. Бажы органдарынын кызмат адамдары бажы органдарынын атынан бажылык көзөмөл жүргүзүшөт. Алар бажылык көзөмөлдү өздөрүнүн кызматтык (функционалдык) милдеттерине ылайык аткарууга укуктуу.

Бажы чек арасынан өткөрүлүүчү товарлар тараптын/жактын тандоосуна жараша ЕАЭБдин Бажы кодексинде жана ЕАЭБге мүчө-мамлекеттердин мыйзамдарында каралган процедураларга жана шарттарга ылайык белгилүү бир бажылык процедурага киргизилет.

Тарап жак өзү тандаган бажылык процедураны ЕАЭБдин Бажы кодексине ылайык башка процедурага алмаштырса болот.

Товарлар жана транспорт каражаттары үчүн бажы процедураларынын төмөнкү түрлөрү киргизилген:

- өлкө ичинде керектөө үчүн чыгаруу;
- экспорт/сыртка чыгаруу;
- бажы транзити;
- Бажы кампасы;
- бажы аймагында кайра иштеп чыгуу;
- бажы аймагынан сырткы жерде кайра иштеп чыгуу;
- ички керектөө үчүн кайра иштеп чыгуу;
- эркин бажы аймагы;
- эркин бажы кампасы;
- убактылуу ташып кирүү (киргизүү);
- убактылуу ташып чыгуу
- кайталанган импорт; (реимпорт)
- кайталанган экспорт; (реэкспорт)
- алымсыз соода;
- жок кылуу;

- мамлекеттин пайдасына баш тартуу;

- бажы максаттары үчүн айрым товарларды ЕАЭБдин бажылык аймагында же анын чек арасынан тышкары аймакта жайгаштыруу жана/же пайдалануу талаптарын жана шарттарын аныктоочу атайын бажы процедурасы.

Эркин бажы аймактары (зоналары) жана эркин кампа бажы процедуралары ЕАЭБге мүчө - мамлекеттердин эл аралык келишимдеринде көргөзүлгөн.

ЕАЭБдин комиссиясы тарабынан аныкталган товарларга жана аталган комиссиянын шарттарына ылайык ЕАЭБге мүчө-мамлекеттин мыйзамы тарабынан атайын бажылык режим орнотулат.

Бажы төлөмдөрү төмөнкүлөрдү камтыйт:

- Тыштан келтирүү бажы алымы;

- Тышка чыгаруу бажы алымы;

- Товарлар ЕАЭБдин бажылык аймагына киргизилген учурда алынуучу кошумча нарк салыгы;

- Товарлар ЕАЭБдин бажылык аймагына киргизилген учурда алынуучу акциздик салык (чогултуулар);

- Бажы жыйымдары.

Демпингге каршы жана компенсациялык атайын алымдар ЕАЭБдин Келишимине ылайык киргизилип, ЕАЭБдин Бажы кодексинде каралган процедурага ылайык ишке ашырылат.

Бажылык көзөмөл, анын максаты жана түрлөрү төмөндөгүлөрдү камтыйт:

- Бажылык көзөмөл – бажы органдары тарабынан ЕАЭБдин жана ЕАЭБге мүчө-мамлекеттердин бажы мыйзамдарынын аткарылуусун камсыздоо максатында кабыл алынуучу көптөгөн чаралар. Мындай чараларга тобокелдерди көзөмөлдөө системасын пайдалануу да кирет.

- Бажы органдарында иштеген кызмат адамдары төмөнкүлөргө бажылык көзөмөл жүргүзүшөт:

- Товарларга, анын ичинде бажы чек арасынан өткөрүлүүчү жана/же ЕАЭБдин бажы кодексине ылайык таризделүүгө тийиш товарлар, ошондой эле транспорттук каражаттар;

- Бажы декларациясы, ошондой эле документтер жана ЕАЭБдин бажы мыйзамдарына ылайык көрсөтүлүшү керек болгон товарлар жөнүндө бажылык декларация жана маалымат;

- Тараптардын товарларды бажы чек арасынан өткөрүүгө, бажы тармагында кызмат көрсөтүүгө, ошондой эле айрым бажы процедураларынын алкагында кызмат көрсөтүүгө байланышкан иш-аракеттери;

- Бажы чек арасынан өтүүчү адамдар.

Бажылык көзөмөл бажылык көзөмөл аймагынын территориясында, ошондой эле бажы органдары тарабынан көрсөтүлгөн атайын башка жерлерде да жүргүзүлөт.

Бажылык көзөмөлдүн түрлөрүнө төмөнкүлөр кирет:

- Документтерди жана маалыматтарды текшерүү;
- Оозеки сурамжылоо;
- Түшүндүрмөлөрдү алуу;
- Бажылык көзөмөл;
- Бажылык текшерип кароо;
- Жеке бажылык текшерип кароо;
- Товарлардын маркировкасын атайын белгилер аркылуу текшерүү, алардын идентификациялык белгилерин аныктоо;
- Бөлмөлөрдү жана территорияларды бажылык кароо-текшерүү;
- Товарларды бажылык көзөмөл астында каттоо;
- Товарларды жана отчетторду каттоо системасын текшерүү;
- Бажылык текшерүү. [2]

Тышкы экономикалык ишти мамлекеттик жөнгө салуу белгилүү бир ыкмаларды колдонуу аркылуу ишке ашырылат.

Методдордун биринчи тобуна эл аралык соода келишимдери кирет. Алар өлкөлөр ортосундагы экономикалык мамилелерди өнүктүрүүнүн жалпы концепциясын аныктайт, соода-сатык, саясий жана экономикалык өз ара аракеттенүү режимин түзөт, өз ара эсептешүү шарттарын, келишимдердин негиздүүлүгүн ж.б.

Тышкы экономикалык байланыштарды мамлекеттик жөнгө салуунун методдорунун экинчи тобуна тышкы сооданы тарифтик жөнгө салуу болуп саналат, ал бажы тарифтерине негизделет, алар экономикалык жөнгө салуучу болуп саналат.

Методдордун үчүнчү тобуна тышкы сооданы жөнгө салуунун тарифтик эмес (административдик) чаралары кирет, алар өз кезегинде протекционисттик чараларга жана административдик формалдуулукка бөлүнөт.

Тышкы экономикалык байланыштарды мамлекеттик жөнгө салуу ыкмаларынын төртүнчү тобуна экспорттук өндүрүштү мамлекеттик стимулдаштыруунун жана экспорттук потенциалды өнүктүрүүнүн экономикалык ыкмалары саналат. Бул чаралар экспортко жөндөмдүү өндүрүштөрдү өнүктүрүүгө түрткү берүүгө багытталган.

Буга экспортерлорду мамлекет тарабынан тике каржылоо, илимий-изилдөө жана тажрыйба-конструктордук иштерди мамлекеттик каржылоо, мамлекет тарабынан жарым-жартылай субсидияланган жеке банктар аркылуу экспортерлорду кыйыр түрдө каржылоо, экспортерлор үчүн салыктарды азайтуу, экспорттоочуларды камсыздандыруу, экспорттоочуларга кредиттер, чет өлкөдөгү мамлекеттик өкүлчүлүктөргө жардам берүү ж.б.у.с.
[106]

Бажы контролун уюштуруунун эл аралык тажрыйбасы

21-кылымдагы бажы тармагынын өнүгүшүнө таасирин тийгизген глобалдык тенденциялар - бизнестин жана сооданын глобалдашы, жакырчылык көйгөйү, башкаруунун жаңы мамлекеттик ченемдеринин татаалдашы, эл аралык терроризм, айлана-чөйрөнү коргоо, трансулуттук

коркунучтардын өсүшү менен мүнөздөлөт. Ал эми дүйнөдөгү кырдаалдын өзгөрүшү заманбап сооданын өзгөчөлүктөрү менен аныкталат. Бул эл аралык сооданын көлөмүнүн жана татаалдыгынын өсүшү, жаңы бизнес моделдери жана талаптары, коопсуздук коркунучтарынын көбөйүшү жана уюшкан кылмыштуулуктун өсүшү, “чек ара” түшүнүгүнө жаңы мамиле, коомдун талаптарынын кеңейиши, сооданын жаңы структурасы жана жыйымдарды, салыктарды төлөөдөн качуунун көбөйүшү менен шартталат. Дүйнөдөгү кырдаалдын өзгөрүшү мамлекеттин негизги милдеттеринин кеңейиши менен аныкталат. Бул - социалдык-экономикалык өнүгүүгө көмөк көрсөтүү, экономикалык өсүш үчүн шарттарды түзүү, чек араларды көзөмөлдөө, коргоо, экономикалык коопсуздукту камсыздоо, жарандарды коргоо жана коомдун күтүүлөрүн канааттандырууга багытталган.

Бул бажы органдарынын глобалдык тармагын түзүү, чек араны натыйжалуу башкаруу, глобалдык мааниге ээ жана пайдалуу максаттарга негизделген стратегиялар, жеткирүү чынжырчаларын изилдөө жана башкаруунун тереңирээк системасы, бийлик соода менен гана эмес, чек ара, укук коргоо жана башка тиешелүү мамлекеттик органдар менен жаңы технологияларды киргизүү жана колдонуу, бажы органдарынын ортосундагы кызматташтыкты кеңейтүү жана тереңдетүүгө умтулат.

Бажы органдарынын заманбап максаттары жана милдеттери, алардын эл аралык таанылган миссиясы катары коопсуздукту жогорулатууну камсыз кылуучу саясаттын инструменттерин жана жол-жоболорун иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, эл аралык сооданы бажылык колдоонусун эффективдүү жөнөкөйлөштүрүү, мамлекеттик кирешелер үчүн жыйымдар менен:

- ачык жана так стандарттарды белгилөө жолу менен товарлардын жана жүктөрдү коштоп жүрүүчү адамдардын эл аралык кыймылында айкындыкка, алдын ала айтууга жана коопсуздукка көмөк көрсөтүү;

- текшерүү жана контролдоо жол-жоболорун кайталоону, жеткирүүлөрдүн эл аралык чынжырындагы кечиктирүүлөрдү жоюу;

- дүйнөлүк, региондук жана улуттук деңгээлде бизнес үчүн бирдей шарттарды түзүү аркылуу эл аралык сооданы колдоо;

- конструктивдүү жана өз ара пайдалуу өнөктөштүктү түзүү аркылуу мамлекеттердин бажы органдарынын, бажы органдарынын жана бизнестин, бажы органдарынын жана башка мамлекеттик органдардын ортосундагы кызматташтыкты чыңдоо;

- мыйзамдуу сооданы жеңилдетүү жана аны менен байланышкан чыгымдарды азайтуу;

- мамлекеттин, улуттук экономиканын жана коомдун фискалдык жана каржылык кызыкчылыктарын товарларды мыйзамсыз алып өтүүдөн коргоо; улуттук атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу.

Бүткүл дүйнөлүк бажы уюму 21-кылымда бажы ишинин жаңы стратегиясын аныктоо менен [32] дүйнөлүк сооданы колдоо үчүн бажы органдарынын глобалдык милдеттерин киргизди:

- электрондук бажынын эл аралык системасын түзүү;

- экспорт, транзит жана импорт боюнча маалыматтарга талаптарды эл аралык деңгээлде стандартташтыруу;

- товарларды эл аралык ташууну тездетүү үчүн ар кайсы мамлекеттердин бажы органдарынын ортосунда электрондук маалымат алмашуу максатында бажы органдарынын маалымат базаларынын өз ара байланышы жана өз ара мамилеси;

- товарлардын эл аралык ташылышын текшерүү жана контролдоо жол-жоболорун кайталоону болтурбоо үчүн экспортту, транзиттик жана импортту камсыз кылуучу ведомстволордун ортосундагы документтерди өз ара таануу жана макулдашуу;

- бажы органдары тарабынан ыйгарым укуктуу экономикалык оператордун институтун таануу, бул үчүн зарыл стандарттарды киргизүү; - бажы органдарынын ортосунда маалымат алмашуу эрежелеринин системасын түзүү, анын ичинде маалыматтарды коргоо эрежелери, бажылык чек араны башкарууда натыйжалуу координациялоо:

- чек ара коопсуздугун камсыз кылууга жана чек ара аркылуу өтүүчү адамдарга, товарларга жана транспорт каражаттарына ченемдик талаптарды иштеп чыгууга катышкан бардык органдардын ортосунда координациялоо жана кызматташуу;

- бажы органын же бажы функцияларын жүзөгө ашыруучу органды товарлардын кыймылына контролдукту жүзөгө ашыруучу негизги орган деп таануу;

- экономикалык сооданын катышуучусуна бардык зарыл болгон маалыматтарды жана документтерди белгиленген органга бир жолу берүүгө, ал өз кезегинде маалыматты бардык башка зарыл органдарга бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берүүчү электрондук “бир терезе” системасын киргизүү.

- тобокелдиктерди башкаруу системасын өркүндөтүү;

- бажы органдары менен тышкы соода экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучуларынын өнөктөштүгү;

- заманбап иштөө ыкмаларын, жол-жоболорун жана техникалык каражаттарды киргизүү:

- аудиттин негизинде алдын ала контроль;

- кагаз документациядан баш тартуу;

- эл аралык конвенциялардын жана эл аралык тажрыйбанын негизинде колдонуудагы процедураларды кайра карап чыгуу.

Жаңы технологияларды колдонуу жана бажы кызматкерлеринин ыйгарым укуктарынын жакшыртуу системасын өркүндөтүү:

- контролдоо функцияларын жүзөгө ашыруу боюнча ыйгарым укуктарды күчөтүүчү жана бажы органдарына маалыматтарды алдын ала берүүнү жана улуттук жана эл аралык деңгээлде маалымат алмашууну камсыз кылуучу мыйзам ченемдери;

- экономикалык кылмыштуулукка каршы күрөштү камсыз кылуу боюнча ыйгарым укуктарды күчөтүү;

- бажы кызматкерлеринин коопсуздугун камсыз кылуу; бажы органдарынын жеке жана юридикалык жактар менен өз ара аракеттенүүсүн

өркүндөтүү: - жогорку кесипкөйлүккө негизделген кардарларга багытталган моделге өтүү;

- мыйзамдуу соода жүргүзүүдө административдик талаптарды минималдаштыруу; - бажылык башкаруу системасын өркүндөтүү;

- бажы кызматтарын модернизациялоо жана бажы кызматкерлеринин кесиптик чеберчилигин жогорулатуу;

- ачыктык жана коррупцияга каршы күрөшүү.

Азыркы ааламдашуу маалында дүйнө жүзүнүн аймактарында жүрүп жаткан тышкы соода экономикалык мамилелер объективдүү мыйзам талаасына ылайыктанып, мамлекеттер аралык келишимдер менен катышуу уланууда. Алсак дүйнөлүк деңгээлде караганда азыр Европалык Союз (ЕБ), эркин “Экономика соода” жөнүндөгү Түндүк Америка Макулдашуусу (НАФТА) жана Азия - Тынч океан “Экономикалык кызматташтык коому” (АТЭС) ири аймактык топтор болуп эсептелет. Бул топтордун ар тараптуу экономикалык кызматташуусу азыркы дүйнөлүк экономиканын өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизип, мамлекеттердин социалдык-экономикалык өсүшүнө түздөн түз өз таасирин тийгизип келүүдө. Белгилей кетсек дүйнөлүк деңгээлдеги ири өнөр жай өндүрүшүнүн уюгуна айланган кубаттуу мамлекеттер ошол эркин экономикалык сооданын натыйжасында пайда болууда. Алсак, ЕБ азыркы учурда дүйнөлүк сооданын ири региону катары эсептелет, Европа Бирлигинин (ЕБ) ичиндеги аналогу Моррис Элисон транзиттик бажы кассасы маалымат автоматтык башкаруу системасы болуп саналат.

Мүчө мамлекеттердин заманбап шарттарында бажыны өнүктүрүү механизмдин модернизациялоо процессинин мүмкүн болгон аспектилеринин бири бажылык жөнгө салууну унификациялоо деңгээлин жогорулатуунун ортосунда компромиссти табуу зарылчылыгы улуттук өкмөттөрдүн ар кандай стратегиялык функциялары жана социалдык-экономикалык өнүгүүнүн так жана өз убагында ар кандай стратегиялык маселелерин чечүү болуп саналат.

ДСУга мүчө өлкөлөрдүн, бажы органдарынын, ченемдик укуктук актыларынын жана мүчө мамлекеттердин улуттук практикасынын жана кызматтарынын керектөөлөрүн талдоо жана долбоорлоо бажы кызматынын улуттук өнөр жайды коргоо, экономикалык өнүгүүнү жана иштешин камсыз кылуу үчүн экономикалык протекционизмдин туруктуулугун камсыздоого багытталгандыгын көрсөтүп турат.

АКШнын бажы саясатынын максаттары жана милдеттери ушундай максаттарга жана милдеттерге жетүү үчүн каражаттарды издөө зарылдыгын талап кылат. Соода мыйзамдарын бузууга жол бербөө жана болтурбоо максатында бажы органдары товарларды ташып келүүгө чейин, бажы чек арасынан түздөн-түз өткөрүүдө жана товарлар бажы контролунан чыгарылгандан кийин операцияларды жүзөгө ашырат. АКШнын бажы органдарынын ишинин негизин тобокелдиктерди башкаруу системасы түзөт.

Түштүк Африка Республикасы Африка континентиндеги эң өнүккөн өлкө. Республиканын бажы саясатынын маанилүү аспектиси бул Түштүк Африка Бажы биримдигинин бир бөлүгү болуп саналат. Бул 1969-жылдагы келишимге ылайык түзүлгөн соода, бажы жана жарым-жартылай акча союзу. (Ботсвана, Лесото, Намибия, ЮАР, Свазиленд). Топтун өкүлү 20-кылымдын башында колониялык мезгилде пайда болгон ушундай аталыштагы уюм болуп саналат. Булар стерлингдик зонанын чегинде жана 1969-жылга чейин, Биримдиктин мүчө-өлкөлөрүнүн саясий статусунун өзгөрүшүнө байланыштуу акча-кредиттик жана бажы союзун сактоо жөнүндө жаңы келишимге кол коюлганга чейин болгон.

Түштүк Африка Биримдикте үстөмдүк кылуучу позицияны ээлейт. Атап айтканда, Түштүк Африка бажы алымдарынын жана акциздердин ставкаларын белгилейт, ошондой эле кирешелерди бажы биримдигинин айрым мүчөлөрүнүн соодадагы үлүшүнө жараша бөлүштүрөт. Биздин оюбузча, Түштүк Африканын бажы чек арасында ишкердүүлүк менен алектенген адамдар үчүн маалымат белгилүү бир кызыгууну жаратат.

Валютанын импорту жана экспорту чектелбейт. Жергиликтүү валютаны импорттоо жана экспорттоо бир адамга эң көп дегенде R500 менен чектелет. 400гө чейин тамеки, 50гө чейин сигара, 250 г чейин тамеки, 2 литрге чейин шарап, 1 литрге чейин башка алкогольдук ичимдиктер, 50 млге чейин атыр, 250 млге чейин туалет суусун салыксыз ташып келүү, ошондой эле белектер, сувенирлер жана башка жеке буюмдар 500 ранд (акча бирдиги) ашпайт.

Бажы көзөмөлүн уюштуруу жана ишке ашыруу жагынан Эстония АТА карнетин чыгарган жана аталган өлкөлөрдүн тизмесине кирет. Бажы чек арасында “түстүү” коридорлор системасы колдонулат. «Жашыл» жана «көк» коридорлор декларацияланууга жатпай турган жана саны берилген чектен ашпаган товарларды ташып келүүчү жактар үчүн арналган ал эми "Кызыл" коридор товарларды ташып келүүчү жактар үчүн арналган:

- а) аларга карата бажы алымдары төлөнүүгө тийиш;
- б) аларга карата кандайдыр бир тыюу салуулар жана чектөөлөр белгиленген;
- в) саны белгиленген максималдуу ченемдерден ашкан.

Европа Биримдигине кирбеген өлкөлөрдөн жана Европа Биримдигинен келген өлкөлөрдөн келген адамдардын өздөрүнүн бажы эрежелери бар. Алсак, үчүнчү өлкөлөрдөн келген адамдар үчүн бажы эрежелери баасы 175 евродон ашкан же саны бажы алымсыз ташып келүү үчүн белгиленген квоталардан ашкан товарларды ташып келүүдө, ошондой эле ар кандай чектөөлөргө дуушар болгон товарлар жана жеке буюмдарды алып чыгууда адамдар жазуу жүзүндөгү жүргүнчү декларациясын тапшырат.

Бажы баасы 1000 евродон ашкан же салмагы 1000 кг ашкан ЕБден тышкары сатып алынган жеке колдонуу үчүн товарларды ташып келүүдө жеке жак бажы декларациясын жазуу жүзүндө берет; ошондой эле коммерциялык максатта сатылып алынган, бажы наркы 22 евродон ашкан товарлар кирет.

Расмий түрдө швед бажы тарыхы 1636-жылы башталган. Заманбап Швециянын өкмөтү бажы кызматынын алдында үч негизги милдетти койду:

- бажы жыйымдарын чогултуу, аларды эсептөөнүн тууралыгын жана өз убагында төлөнүшүн көзөмөлдөө; чек арадан өткөн адамдар үчүн эффективдүү иштеши жана жөнөкөй жана түшүнүктүү бажы процедуралары;

- айлана-чөйрөгө, жарандардын ден соолугуна жана товарлардын абалынын коопсуздугуна коркунучтуу болгон, баңги заттары, аткезчилик бажы чек арасы аркылуу мыйзамсыз алып өтүүгө бөгөт коюу;

- милдеттерин абийирдүү аткаруу, жарандардын жана ишканалардын ортосунда ишенимди сактоо.

Швециянын бажы мыйзамдары товарлардын айрым категорияларына карата тыюу салууларды жана чектөөлөрдү белгилөө менен жеке жактар тарабынан товарларды алып өтүү тартибин деталдуу түрдө жөнгө салат. Швеция ЕБге киргенден бери, ЕБге кирбеген өлкөлөрдөн товарлардын импортун жөнгө салуучу өлкөнүн бажы мыйзамдары ЕБ тарифтерине, эрежелерине жана эрежелерине негизделген.

ДСУна катталган эң жакшы статусуна ээ мүчө өлкөлөр – Австралия, Канада, Гонконг, Кытай, Япония, Түштүк Корея, Жаңы Зеландия, Сингапур жана АКШ.

Словения бажы алымдары Словения рыногуна чет өлкөлүк товарлардын кирүүсүн жөнгө салуучу жана улуттук өндүрүүчүлөрдү чет элдик атаандаштыктан коргогон негизги инструмент болуп саналат.

Казакстан Республикасынын Бажы кызматы бизнести өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүп ДСУга кирүү боюнча улуттук милдеттенмелерди аткаруу үчүн зарыл деп эсептейт. Россия Федерациясынын Федералдык Бажы кызматы экономиканы модернизациялоого жана экспорттук өндүрүштү көбөйтүүгө, инвестициялык жагымдуулукту жогорулатууга, ошондой эле федералдык бюджетте жалпы мамлекеттик колдоо үчүн тарифтердин жогорку деңгээлин камсыз кылууга жардам бере турган маалыматтык технологияларды жайылтууга багытталган.

Евразия экономикалык биримдигине мүчө мамлекеттер эл аралык конвенцияларга кошулууда сооданы, эки тараптуу жана жамааттык

мамилелерди жөнгө салуучу үчүнчү өлкөлөр менен түрдүү милдеттенмелердин, эки тараптуу келишимдердин болушу менен мүнөздөлөт. Бажы биримдигин жана анын ченемдик-укуктук базасын түзүүдө приоритет катары бажы мыйзамдарын башка мамлекеттер менен түзүлгөн жеке келишимдер боюнча мамлекеттердин эл аралык келишимдер боюнча милдеттенмелеринин бар экендигине көңүл бурбоо үчүн уюштуруу каралган.

Ошентип, Россия, Беларусь, Казакстан 1990-жылдын 26-июнундагы Убактылуу импорт боюнча Конвенциянын Келишим түзүүчү тараптарынын бири катары бул Конвенцияга өз милдеттенмелеринин ар кандай өлчөмдө (Конвенцияга ар кандай тиркемелерде) өзүнчө кошулган. Бажы биримдигинин алкагындагы тажрыйба көрсөткөндөй, мамлекет тарабынан мындай эл аралык милдеттенмелердин болушу Евразия экономикалык биримдигине мүчө мамлекеттердин рыногуна чарба жүргүзүүчү субъекттердин өз ара киришине тоскоолдук кылат.

Евразия экономикалык бирлигинин тышкы экономикалык ишин бажылык жөнгө салуу механизминин алкагында чечимдерди кабыл алуунун натыйжалуулугун, бажы органдарынын Улуттук маалыматтык ресурстарга интеграциялоонун сапатын жана ар кандай чакан системалардын өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн төмөндөгүлөр белгиленет:

- бажы органдары менен федералдык аймактык жана көзөмөлдөөчү органдардын ортосундагы мамилелер;

- коммерциялык уюмдар жана жеке адамдар менен бажы органдары.

Маалыматтык системалар жана технологиялар боюнча Киото конвенциясында Коопсуздук глобалдык сооданын стандарттарынын алкактарында каралган тышкы сооданы бажылык жөнгө салуу чөйрөсүндөгү эл аралык стандарттар жана практикалар Тышкы сооданы бажылык жөнгө салуу механизмин ушул Мыйзамга ылайык жаңыртууну талап кылат. Төмөнкү принциптер:

- бажы органдарынын ишиндеги маалыматтын ачыктыгы;

- маалыматтык технологияларды колдонуу менен бажы органдарынын тышкы экономикалык иш-аракеттерине байланышкан чыгымдарды кыскартуу;

- стандартташтырылган технологияларды ишке ашыруу жана маалыматтык, программалык камсыздоо жана стандартташтырылган жабдуулардын өз ара аракеттенүүсү;

- электрондук кол тамганы колдонуу аркылуу берилүүчү маалыматтын бүтүндүгүн жана аныктыгын камсыз кылуу;

- электрондук документтерди артыкчылыктуу пайдаланууну камсыз кылуу;

- бир жетүү;

- мамлекеттик контролдоочу органдардын маалыматтарды кайталап пайдалануусу;

- реалдуу убакыт режиминде маалыматтык системалардын иштешин камсыз кылуу;

- техникалык көйгөйлөрдүн, адамдык факторлордун, техногендик авариялардын, террордук чабуулдардын жана башка чаралардын натыйжасында маалыматтык системалардын иштөөсүндөгү мүчүлүштүктөрдү минималдаштыруу.

Бажы текшерүүсү тышкы экономикалык иштин ар бир катышуучусуна арналган комплекстүү бажы контролунун маанилүү формаларынын бири болуп саналат. Бул көрсөткүчтү өлчөөдө бажылык текшерүүнүн натыйжалуулугунун (оң натыйжасынын) критерийлери белгиленүүгө тийиш:

- төлөнгөн бажы алымдарынын суммасына таасирин тийгизбеген жана администрациялык укук бузуунун белгилерин түзгөн карама-каршылыктарды (бузууларды) аныктоо;

- төлөөгө тийиш болгон бажы алымдарынын суммасына таасир этүүчү жана администрациялык укук бузуунун белгилерин түзгөн карама-каршылыктарды (бузууларды) аныктоо.

Россия Федерациясында жүргүзүлүп жаткан реформалардын алкагында тышкы экономикалык ишти бажылык жөнгө салуу механизмдин модернизациялоо проблемаларын кызуу талкуулоо бул проблеманы теориялык жана практикалык көз караштан андан ары изилдөөнү талап кылган бир катар чечилбеген маселелер бар экенин көрсөтүп турат. Россиянын өнүгүүсүнүн азыркы этабында тышкы экономикалык операциялардын эл аралык транспорттук-логистикалык инфраструктурасынын тарыхый өнүгүүсү эл аралык борборлордо жарнамаланган товарлардын көлөмүнүн ири шаарлар жана транспорттук түйүндөр менен жакындашуусуна алып келди. Өткөрүү пунктуна алынып келинген товарлардын басымдуу бөлүгү транзиттик бажы жол-жобосу аркылуу ички бажы органдарына жөнөтүлөт, андан кийин убактылуу сактоо кампаларына жайгаштырылат, ал жерде товарлар бажылык жол-жоболоштуруудан өткөрүлөт, андан соң акыркы алуучуга жана керектөөчүгө сатылат. Ошентип, шаарлардын ичинде бажылык тариздөө борборлорунун түзүлүшү транспорт көйгөйлөрүн күчөтөт.

Грузиянын эгемендик алгандан кийинки экономикалык саясатынын эң маанилүү максаты мамлекеттик ишканаларды менчиктештирүү, баа түзүүнү мамлекеттик жөнгө салууну жоюу жана соода жана инвестициялык режимдерди либералдаштыруу аркылуу рынок экономикасын түзүү жана өнүктүрүү болгон. Рынокто атаандаштыкты өнүктүрүү үчүн өлкөдө мыйзамдык базанын түзүлүшү менен көпчүлүк максаттарга жөнгө салуунун аркасында жетишилди [109] баа түзүү, айрым чарбалык субъекттерге берилген эксклюзивдик укуктарды жоюу, иштин кээ бир тармактарында атаандаштыкка чек коюуну жоюу, мамлекеттик ишканаларга берилүүчү субсидияланган ставкалар боюнча кредиттерди кыскартуу. Каралып жаткан мезгилдеги соода жана ага байланыштуу саясат ушул жетишкендиктерге негизделип, Грузиянын укуктук жана жөнгө салуучу системасын эл аралык стандарттарга шайкеш келтирүүгө салым кошкон. Буга жетишүү үчүн жаңы мыйзамдар кабыл алынган же колдонуудагы мыйзамдарга бажы көзөмөлү

сыяктуу сооданын негизги тармактарын жөнгө салган өзгөртүүлөр киргизилген.

Мыйзамдарды кайра карап чыгуу бажы жол-жоболорун жөнөкөйлөштүрүү жана бажы мыйзамдарын жана контролдоо жол-жоболорун Европалык экономикалык шериктештиктин Бажы кодексине, ошондой эле кайра каралган Бажы жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү жана шайкеш келтирүү боюнча эл аралык конвенцияга (Киото конвенциясы) шайкеш келтирүүгө багытталган. ДСУ жана Европа Биримдиги менен кол коюлган макулдашуулар Грузияны бажы мыйзамдарын, жол-жоболорун жана импорттук алымдардын ставкаларын ДСУ жана ЕБ стандарттарына ылайык келтирүүгө жана ошону менен бирдикти киргизүүгө жана товарларды тышкы экономикалык катышуучулары үчүн иштөө шарттарын жана процедураларын жөнөкөйлөтүүгө милдеттендирди.

Грузиянын бажы кызматы бардык мамлекеттик түзүмдөрү сыяктуу эле, СССР кулагандан кийин, өткөн кылымдын 90-жылдарында пайда болгон. 1992-жылы Грузияда бажы бөлүмү түзүлүп аны реформалоо жүргүзүлгөн. Бажы кызматын реформалоо бул бөлүмдүн иштешине негиз болгон Салык кодексинен башталган жана бажы кызматынын ишмердүүлүгүнө ASIKUDA (Бажы маалыматтарын иштеп чыгуунун автоматташтырылган системасы) киргизүү менен натыйжалуу ийгиликтерге жетишкен. Салык кодекси дээрлик эки эсеге кыскартылып, лицензиялар жана ар кандай квоталар жокко чыгарылып, бажы кызматындагы коррупциялык жана тобокелчиликтер бир топ азайган [<https://eeas.europa.eu/ru/eu-information-russian>].

СССР ыдырап жоюлгандан кийин Грузиянын бажы көзөмөлүнүн тарыхы жаңы рыноктук шартка туш келди. 1992-жылы импорттук салык 2%, экспорттук салык 8% болгон. Мындан тышкары, 90-жылдардын башында Грузиянын тышкы соодасында көптөгөн тыюу салуулар, квоталар жана лицензиялоо механизмдери күчүндө болчу. Анын негизинде бажы импорттук товарлар канчалык квотадан өткөнүн жана импортердин лицензиясы

бар-жогун көзөмөлдөшү керек болчу. Ушундай шартта коррупция бажы системасында гүлдөп өнүгүп келген.

2004-жылдан кийин буга чейин болуп келген жемкорлук схемаларды жоюу максатында, бажы кызматында комплекстүү реформа жүргүзүлгөн. Ошол эле учурда өлкө колдонуудагы мыйзамдарды европалык укуктук нормаларга шайкеш келтирүүгө, бажылык башкарууну жакшыртуунун эсебинен бажы төлөмдөрүнөн бюджетке түшүүчү каражаттарды көбөйтүүгө, бажы жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү жана бажы органдарынын маданиятын жогорулатууга умтулган.

Реформа процессинин жүрүшүндө Грузия бир катар инновациялык ыкмаларды кабыл алды. Алгачкы жыйынтыктар кубандырат жана бажыны модернизациялоо стратегиясы туура иштелип чыкканын жана ишке ашырылганын көрсөтүп турат. Бирок, дүйнөдөгү азыркы кырдаалдын өзгөчөлүгү жана Грузиянын бүгүнкү дүйнөлүк процесстердеги геосаясий орду менен шартталган жаңы чакырыктарга байланыштуу ишенимдүү, либералдык жана ачык бажы режимин түзүүгө багытталган мындан аркы күч-аракеттерди талап кылууда.

Бүгүнкү күндө Бажы департаменти Грузиянын Финансы министрлигинин Киреше кызматынын түзүмдүк бөлүмү болуп саналат. Бажы кызматкерлери товарларды өткөрүүдө мыйзамдын сакталышын суткасына 24 саат, жумасына жети күн көзөмөлдөп турушат. Бардыгы болуп 1475 адам бар. Бажы кызматкерлери 18 бажы өткөрүү пункттары жана беш экономикалык жол-жоболоштуруу зонасы боюнча бөлүштүрүлгөн. Каралып жаткан мезгилдеги соода жана ага байланыштуу саясат ушул жетишкендиктерге негизделип, Грузиянын укуктук жана жөнгө салуучу системасын эл аралык стандарттарга шайкеш келтирүүгө салым кошкон. Буга жетишүү үчүн жаңы мыйзамдар кабыл алынган же колдонуудагы мыйзамдарга бажы көзөмөлү сыяктуу сооданын негизги тармактарын жөнгө салган өзгөртүүлөр киргизилген. Мыйзамдарды кайра карап чыгуу ЕЭК Бажы кодекси, ошондой эле кайра каралган Бажы жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү жана шайкеш

келтирүү боюнча эл аралык конвенция менен бажы контролунун жол-жоболорун жөнөкөйлөтүүгө багытталган. ДСУ жана Европа Биримдиги тарабынан кол коюлган макулдашуулар Грузияны бажы мыйзамдарын, жол-жоболорун жана импорттук алымдардын ставкаларын ДСУ жана ЕБ стандарттарына шайкеш келтирүүгө жана ошону менен импорттоочулар, экспорттоочулар жана жүк жөнөтүүчүлөр үчүн иштөө шарттарын жана процедураларын унификациялоого жана жөнөкөйлөтүүгө милдеттендирди.

Грузиянын киреше кызматы келип чыккан сертификаттарды санариптик башкарууну ишке ашыруу үчүн “акылдуу” келишимди иштеп чыкты.

Экономикалык жактан тазалоо зоналары тууралуу айтсак, алар Тбилисидеги үч пунктта, анын ичинде Тбилиси аэропортунда, ошондой эле Батумиде жана Потиде жайгашкан. ЕЗО түзүү бизнесмендерге адилеттүү, жөнөкөй жана ишенимдүү салык системасын сунуш кылууну камтыган экономикалык саясаттын бир бөлүгү болуп саналат. Биринчи экономикалык аймак 2010-жылы декабрда Тбилиси четиндеги Лилодо ачылган [111]. Грузиянын бажы системасы дүйнөдөгү эң заманбап системалардын бири болуп саналат - ал жүктөрдү жол-жоболоштурууну жөнөкөйлөтүүгө жана коррупциянын алдын алууга багытталган.

Бажы органдары өздөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө жана аткарган милдеттерине жараша көз карандысыз Тажикстан мамлекетинин таасирдүү түзүмдөрү болуп саналат [137]. Мамлекеттик иштин ар кандай чөйрөлөрүнүн иштешин камсыз кылуу үчүн мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толуктоо гана эмес, ошондой эле өлкөнүн экономикалык, маданий, идеологиялык жана экологиялык коопсуздугу алардын ишмердүүлүгүнөн көз каранды.

Дал ушул милдеттер 1992-жылы Тажикстан Республикасынын Өкмөтү тарабынан бажы органдарын түзүү жана өнүктүрүү боюнча кескин чараларды көрүү зарылдыгын алдын ала белгилеген.

Бул милдеттерди жана чараларды ишке ашыруу максатында Тажикистан Республикасынын Өкмөтүнүн 1992-жылдын 22-январында № 14 токтому кабыл алынган, ага ылайык Тажикистан Республикасынын Министрлер Кабинетинин алдында Бажы көзөмөлүнүн Башкы башкармалыгы түзүлгөн.

1992-жылы декабрда Тажикистан Республикасынын Маджлиси тарыхый сессиясында мамлекеттин ички саясий турмушунун маанилүү маселелерин чечүү менен бирге Тажикистан Республикасынын Бажы кодекси жана Тажикистан Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган. «Бажы тарифтери жөнүндө» мыйзам кабыл алынып, мамлекеттин экономикалык коопсуздугун камсыз кылуунун, жарандардын жана субъекттердин тышкы экономикалык ишмердүүлүктү жүргүзүүдө укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоонун маанилүү укуктук негизи болуп калды.

Бул мыйзам актылары бажы ишинин укуктук негиздерин, бажы жыйымдарын жана жыйымдарын өндүрүүнү, товарларды жана транспорттук каражаттарды алып өтүү тартибин сактоону камсыз кылууну, контрабандага жана бажы эрежелерин бузууга каршы күрөштү, валюталык контролду, баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө бөгөт коюуну, курал-жарактар, ок-дарылар жана элдердин көркөм, тарыхый жана археологиялык мурастарынын объектилери көзөмөлдөөгө багытталган.

Бажы органдарынын материалдык-техникалык базасын өнүктүрүү жана чыңдоо менен бирге ролун жана функцияларын, ошондой эле аларды чечүүчү милдеттерди күчөтүү менен республиканын Министрлер Советинин 1993-жылдын 22-июнундагы № 288 токтому менен Тажикистан Республикасынын Министрлер Кабинетинин алдындагы Бажы контролунун Башкы башкармалыгы Тажикистан Республикасынын Мамлекеттик бажы комитети болуп өзгөртүлдү.

1994-жылдын февралында республиканын Өкмөтүнүн түзүмү кайра түзүлгөндүгүнө байланыштуу Тажикистан Республикасынын Министрлер Кеңешинин № 85 токтому менен Мамлекеттик бажы комитети Тажикистан

Өкмөтүнө караштуу Бажы комитети болуп өзгөртүлгөн. Бул трансформация Тажикстан Республикасынын Бажы кодексинин жана Тажикстан Республикасынын «Бажы тарифтери жөнүндө» Мыйзамынын жаңы долбоорлорун кийин иштеп чыгуу жана кабыл алуу менен бажы органдарынын ролун жана милдеттерин күчөтүү менен коштолду.

Дүйнөлүк экономикада интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн ырааттуу багыттары, тышкы экономикалык байланыштарды жөнгө салуунун эл аралык нормаларын изилдөө, тышкы сооданы либералдаштыруу жана анын мамлекеттик монополиясынан баш тартуу азыркы бажы мыйзамдарына түп-тамырынан бери өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылдыгын шарттады.

1995-жылы ноябрда Тажикстан Республикасынын Маджлиси Тажик Республикасынын Бажы кодексин жана «Бажы тарифтери жөнүндө»[4] Тажикстан Республикасынын Мыйзамын жаңы редакцияда кабыл алган, анда бажы ишинин бардык аспектилери каралган. Бул мыйзам актылары бажы ишинин укуктук, экономикалык жана уюштуруучулук негиздерин аныктайт жана республиканын дүйнөлүк коомчулук менен тышкы экономикалык байланыштарын активдештирүүгө багытталган.

КМШга мүчө-өлкөлөрдүн жана Бажы биримдигинин алкагында интеграциялык процесстер менен катар Тажикстан Республикасы эл аралык кызматташтык жана эл аралык уюмдар жана институттар менен байланыш маселелерине чоң маани берет. Ошентип, 1992-жылдан азыркы учурга чейин Тажикстан Республикасы өлкөнүн экономикалык кызыкчылыктарын толугураак коргоону камсыз кылуу менен эл аралык келишимдердин жана конвенциялардын толук кандуу мүчөсү болуп саналат. Тажикстан Республикасы 1997-жылдан бери Бүткүл дүйнөлүк бажы уюмунун мүчөсү жана бажы тармагындагы бир катар эл аралык конвенцияларга кошулган.

Тажикстан Республикасынын Бажы кызматынын негизги иш багыттарынын бири бажы органдарын модернизациялоо жана реформалоо болуп саналат, ал Тажикстан Республикасы менен Азия өнүктүрүү банкынын ортосундагы кредиттик макулдашуунун негизинде ишке

ашырылат. Бул максатта 2005-жылдан бери Бажы кызматынын алдында Бажыны жана инфраструктураны өнүктүрүүнүн региондук долбоорунун борбору иштеп келет.

Бажы төлөмдөрү Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик бюджетин толтуруунун негизги булагы болуп дагы саналат. Алар товарлардын импортто жана экспорттосунан мамлекет тарабынан өндүрүлөт, ошондуктан бажы жыйымдарын чогултуу жана бажы органдарынын фискалдык функцияларын аткаруу мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толтурууга түздөн-түз таасирин тийгизет [81].

Бүгүнкү күндө бажы төлөмдөрүн төлөөдө бардык маалыматтар электрондук реестрге жана бажы органдарына ыкчам түрдө киргизилет [65. 123 б.] Бирок бажы төлөмдөрүн башкарууда айрым көйгөйлөрү бар.

Бажы төлөмдөрүн администрациялоо аны жөнгө салуучу ченемдердин жана эрежелердин жыйындысына негизделген ЕАЭБ мүчөлөрүнүн системасы ийкемдүү механизмдин иштешин камсыз кылууга багытталган жана кирешенин бул түрүнүн бюджетке туруктуу агымы үчүн тышкы да, ички да өзгөрүүлөргө ыкчам жооп берүүгө жөндөмдүү[108]. Бажы контролун өткөрүүдө административдик тоскоолдуктардын кыскарышы чек ара аркылуу жүктөрдүн жана жүргүнчүлөрдүн агымынын көбөйүшүнө жана башкаруу системасынын өзү үчүн чыгымдардын кыскарышына алып келип, бажы кирешелеринин көлөмүн арбындатат.

Өзбекстандын чек арасы аркылуу товарлардын агымынын көбөйүшү жана ошого жараша бажы органдарына жүктөлгөн жүктүн жогорулашы менен учурда Өзбекстан Республикасында 2017-жылы башталган тышкы экономикалык ишмердүүлүктү масштабдуу либералдаштырууда төмөнкүлөрдү негизинен камтыйт:

- учурдагы операциялар үчүн улуттук валютаны эркин конвертациялоону киргизүү жана импортко бажы төлөмдөрүн азайтуу;

- экспорт жана импорттодо бир катар административдик тоскоолдуктарды жоюу, товарлардын жана адамдардын эркин өтүүсү үчүн чек араларды ачуу (биринчи кезекте Өзбекстандын коңшулары менен);

- инвестициялык климатты жакшыртуу менен бул, чет өлкөлүк инвестициялардын агылып келишине өбөлгө түзгөн.

Акыркы жылдары бажылык башкаруу тармагында болуп өткөн өзгөрүүлөр бажы ставкаларынын төмөндөшүнөн жана бажы төлөмдөрү боюнча жеңилдиктерди кыскартуудан кем эмес мааниге ээ [131].

Жүктүн бажы декларациясын каттоонун абалы. 2021-жылы алардын саны 2016-жылга караганда бир топ көбөйгөн (2021-жылдын биринчи алты айында 395 миң, 2016-жылга карата 392 миң). Ошону менен бирге, импорттун бажы жол-жоболоруна сарпталган орточо убакыт 2016-жылдагы 8 саат 53 мүнөттөн 2021-жылы 3 саат 57 мүнөткө (январь-июнь айларынын маалыматтары), ал эми экспорт үчүн 6 саат 3 мүнөттөн 54 мүнөткө чейин кыскарган [130].

Мунун баарына милдеттүү документтерди жана бажы процедураларын түп-тамырынан бери жөнөкөйлөштүрүү жана кыскартуу, ошондой эле процесстерди автоматташтыруунун аркасында жетишилди.

Өзбекистан Республикасынын Президенти Ш.Мирзиёев тарабынан 2002-жылдын 1-февралында кол коюлган Өзбекистан Республикасынын «Өзбекистан Республикасынын Бажы кодексине толуктоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө» № ЗРУ-748 Мыйзамына ылайык [10] бажы контролдоо системасында 10дон ашык документ жана уруксат берүүчү процедуралар жоюлган, атап айтканда:

- товарларды "убактылуу ташып келүү жана алып чыгуу", "жок кылуу", "бажы аймагында жана анын чегинен тышкары кайра иштетүү", "реэкспорт", "реимпорт", "баш тартуу" бажы режимдеринин астында жол-жоболоштурууга уруксат. мамлекет», «алкоголь жана тамеки буюмдарын» жана «этил спиртин» транзитине уруксат;

- республиканын аймагы аркылуу чет өлкөлүк ташуучулардын автотранспорт каражаттарынын каттамын өзгөртүүгө уруксат берүү, тышкы соода келишимдерин каттоо, ошондой эле экспорттоодо аны камсыз кылуу талабы, товарларды экспорттоодо алдын ала төлөө талабы;

- товарларды кайра иштетүүнүн техникалык-экономикалык негиздемеси боюнча корутундуну алуу талабы;

- тышкы экономикалык иштин товардык номенклатурасы боюнча товарларды классификациялоо боюнча эксперттик корутундуну берүү талабы, документтерге штамптарды коюу талабы же аларды күбөлөндүрүү; экспорттук-импорттук операциялар үчүн таңгактоочу баракчалардын талаптары.

КЭРдин бажы органдарынын ишмердүүлүгүндө инновациялык технологияларды жана санариптик чечимдерди өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрү. 1. «Алтын бажы». Эл аралык эксперттердин өзүнчө тобу КЭРдин бажы органдарында инновациялык бажы технологияларын киргизүү жана өнүктүрүү “Алтын бажы” долбоорунан келип чыгат деген пикирде. “Алтын бажы” долбоору 1993-жылы июнь айында Кытай Эл Республикасынын Мамлекеттик кеңешинин вице-премьеры Ли Ланцин тарабынан демилгеленген. Долбоор тышкы соода компанияларын, банктарды КЭРдин бажы жана салык органдары менен байланыштырган интеграцияланган маалыматтарды берүү системасын түзүү максатында иштелип чыккан.

Бул система бажылык жол-жоболоштуруу процесстерин тездетүү үчүн гана эмес, салыктарды жана жыйымдарды чогултууну да жогорулатууну көздөгөн. “Акылдуу бажы, акылдуу чек ара жана акылдуу байланыш” демилгелери. Акыркы жылдарда ДСУ “бир үзгүлтүксүз соода, саякат жана транспорт үчүн акылдуу чек араларды түзүү”, “жеткирүү чынжырчаларын калыбына келтирүү, жаңылоо жана туруктуу өнүктүрүү” жана “маалыматтарды пайдалануу жана маалыматтарды түзүү аркылуу бажынын санариптик трансформациясын кеңейтүү” ыкмаларын колдоду.

Ушунун фонунда ЕБге мүчө мамлекеттердин бажы органдары АТА карнеттерин башкарууну жана өкмөт менен бизнестин ортосундагы байланышты жакшыртуу үчүн блокчейн технологиясын колдонушту.

АКШнын Бажы жана Чек араны коргоо координацияланган чек ара көзөмөлүнүн инновациялык формасы катары өзүнүн чек арасында алдын ала текшерүүнү ишке ашырды; Япониянын бажысы сүрөттү танууну жана тобокелдиктерди баалоону жакшыртуу үчүн жасалма интеллектти колдонду.

Ошентип, ДСУ кызматташтыкты чыңдоого, ишинин инновациялык ыкмаларын киргизүүгө жана соода жол-жоболорун жөнөкөйлөтүүгө багытталган мүчө мамлекеттердин бажы кызматтарын өнүктүрүү векторун аныктады жана эл аралык бажы коомчулугу акылдуу инновациялык технологиялар ар кандай пайда болгон көйгөйлөрдү чечүүнүн ачкычы деген тыянакка келишти. Өз кезегинде КЭР бажы кызматы технологиялык инновацияларга жана аларды практикада активдүү изилдөөгө ар дайым артыкчылык берип келет. Кытай бажы акылдуу бажы түзүү үчүн "Алтын бажы" программасын ишке ашырды, Blockchain системанын катышуучулары тарабынан жүзөгө ашырылган бардык транзакциялар жөнүндө маалыматты камтыган борбордон ажыратылган бөлүштүрүлгөн маалымат базасы. Маалымат блоктордун чынжырчасы түрүндө сакталат. Алардын ар бири транзакциялардын белгилүү бир санын жазат.

Маалымат блоктордун чынжырчасы түрүндө сакталат. Алардын ар бири транзакциялардын белгилүү бир санын жазат. Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунун бузулуучу технологиялар боюнча изилдөө отчету. Видео "Сооданы жеңилдетүү боюнча Макулдашуунун алкагында 3 акылдуу демилгеси Кытайдын 5 жылдыгына арналган иш-чара." [113].

"Акылдуу бажы". Smart бажы ар бир бажы органын өзүнүн өнүгүү деңгээлине жана реалдуу муктаждыктарына жараша жаңы технологияларды колдонууга көңүл бурууга, ошондой эле автоматташтырылган жана интеллектуалдык бажы контролуна жетишүү жана анын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн аппараттык жана программалык камсыздоо тутумдарын

өнүктүрүүнү активдештирүүгө үндөйт. “Акылдуу бажынын” негизги багыттары боюнча төмөнкү иш-чараларды камтыйт:

1) Инфраструктура жагынан географиялык маалыматка, интеллектуалдык идентификацияга, булактарга көз салуу маалыматына, роботторго, учкучсуз учуучу аппараттарга (дрондор) жана башка жаңы технологияларга негизделген аппараттык-программалык инфраструктураны өнүктүрүү жана ишке ашыруу зарыл; оперативдүү башкарууну да, ички башкарууну да модернизациялоого көмөктөшөт жана дүйнө жүзү боюнча ар кандай бажы органдарынын ортосундагы өнүгүү ажырымдарын кыскартат.

2) Бажы администрациясы жагынан кадрдык ресурстарды оптималдуу бөлүштүрүү, бажылык администрациялоонун эффективдүүлүгүн жогорулатуу, ички тобокелдиктерди контролдоону оптималдаштыруу, операциялык чыгымдарды азайтуу жана бажы ишинин административдик процессине интеллектуалдык башкарууну интеграциялоо боюнча бажы бүтүндүгү стандарттары иштерди жүргүзүү максатка ылайыктуу.

Бажы контролу жагынан - бажылык тариздөө жол-жоболорунун сапаттык деңгээлин жогорулатуу, чоң маалыматтар технологиясын колдонуу, маалыматтарды иштетүү технологияларын (маалыматтарды чогултуу, алмашуу жана колдонуу) кеңири жайылтуу, ошондой эле бажы операцияларын жүргүзүү үчүн интеллектуалдык платформаны түзүү. логистикалык контролдоо, мүмкүн болуучу тобокелдиктерди аныктоо жана талдоо үчүн эрте эскертүү [114], «ачык», адилет жана калыс бажы көзөмөлүн ишке ашыруу. Ошентип, «Акылдуу бажы» «акылдуу инфраструктураны», «акылдуу бажы башкаруусун» жана «акылдуу бажы көзөмөлүн» түзүү жана ишке ашыруунун айкалышын билдирет деп айта алабыз.

Initiative on «Smart Customs, Smart Borders and Smart Connectivity» «Акылдуу бажы, акылдуу чек ара, акылдуу байланыш» кызматташуу концепциясы» [115].

Ошентип, «Акылдуу бажы» «акылдуу инфраструктураны», «акылдуу бажы башкаруусун» жана «акылдуу бажы көзөмөлүн» түзүү жана ишке ашыруунун айкалышын билдирет.

Бажы контролу жагынан - бажылык тариздөө жол-жоболорунун сапаттык деңгээлин жогорулатуу, чоң маалыматтар технологиясын колдонуу, маалыматтарды иштетүү технологияларын (маалыматтарды чогултуу, алмашуу жана колдонуу) кеңири жайылтуу, логистикалык контролдоо, мүмкүн болуучу тобокелдиктерди аныктоо жана талдоо үчүн эрте эскертүү, ошондой эле бажы операцияларын жүргүзүү үчүн интеллектуалдык платформаны түзүү.

"Акылдуу чек аралар". Smart Borders ар бир бажы органын акылдуу бажыларды же ага байланыштуу акылдуу башкарууну түзүүдөгү жетишкен ийгиликтеринин негизинде биргелешкен акылдуу операцияларды башка трансчек аралык агенттиктерге жайылтууга, маалымат алмашуу аркылуу чек араны башкаруу, тобокелдиктерди алдын алуу жана көзөмөлдөө боюнча кызматташуу, укук коргоо органдарында өз ара жардам көрсөтүү. Акылдуу чек араны ишке ашыруу төмөнкү кадамдарды камтыйт, чек араны башкарууда инновацияларды киргизүүгө, программалык камсыздоону жабдууга, эффективдүү иштөөгө жаңы ыкманы түзүүгө чакырат.

1) Чек араны көзөмөлдөө боюнча иш-чаралардын алкагында чек ара органдарынын инфраструктурасына инвестицияларды көбөйтүүгө көмөктөшүү, мисалы: IT жабдуулары, маалыматтарды автоматтык түрдө чогултуу, чек ара органдары үчүн маалыматтык системаларды түзүү жана алардын ведомстволор аралык деңгээлде өз ара аракеттенүүсү, реалдуу убакыт режиминде маалымат алмашуусу.

2) Чек араны макулдашылган башкаруунун алкагында - “бирдиктүү терезени” колдонуу практикасын кеңейтүү, маалыматтардын жаңы стандарттарын жана тиешелүү маалыматтар базасын иштеп чыгуу, чек араны жана контролдун башка түрлөрүн ишке ашырууда мамлекеттик жол-жоболорду оптималдаштыруу, чоң жетиштүү маалыматтар,

ведомстволор аралык маалымат алмашуунун санариптик өнүгүүсүн тездетүү, тобокелдиктерди жана бузууларды баалоо, натыйжаларды иштеп чыгуу жана бөлүшүү. Негизги максат - импорт жана экспорт менен алектенген чарбалык субъектилердин документтерди бир гана жолу тапшырып, ашыкча текшерүүлөрдү болтурбоо.

3) Чек ара кызматташтыгынын алкагында - товарларды чек ара аркылуу тезирээк өткөрүүнүн жалпы муктаждыктарына негизделген мамлекеттер аралык кызматташтыкты киргизүү, мамлекеттер аралык контролдоо ресурстарын бөлүштүрүү жана бажы контролунун натыйжаларын өз ара таануу, маалыматтарды берүүнүн стандарттарын унификациялоо жана биргелешкен контролдоо, аралыктан мониторинг жүргүзүү, коопсуздукту сертификациялоо жана колдоочу иликтөөлөр аркылуу чек арадагы укук коргоо органдарында өз ара жардамдашууга көмөктөшүү.

«Акылдуу бажы, акылдуу чек ара, акылдуу байланыш» кызматташуу концепциясы» документи [115].

Жыйынтыктап айтканда, “Акылдуу чек аралар” чек араны интеллектуалдык көзөмөлгө алууну, ошондой эле ведомстволор аралык жана мамлекеттер аралык өз ара аракеттенүүнү камтыйт. Акылдуу туташуу бажы органдарынын, ошондой эле ДСУ жана ДСУ алкагындагы дүйнөлүк жеткирүү чынжырындагы бардык башка кызыктар тараптардын ортосундагы координацияны билдирет.

Акылдуу, координацияланган башкаруунун жетекчилиги астында бардык кызыктар тараптар глобалдык жеткирүү чынжырын акырына чейин үзгүлтүксүз башкарууну камсыз кылуу үчүн реалдуу убакыт режиминде өз ара байланышкан кызматташтыкты түзүү үчүн дүйнөлүк соода экономикалык ишмердүүлүктүн жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү, жаңы технологияларды жана жабдууларды киргизүүгө умтулат деп түшүндүрүлөт.

Жаңы ой жүгүртүүнү, жаңы ыкмаларды, жаңы системаларды жана жаңы жабдууларды колдонуу менен, ал акылдуу бажы көзөмөлүн, акылдуу башкарууну жана акылдуу кызматташууну илгерилетүү, "3G" (интелек) ар

түрдүү өлкөлөрдүн жана айрым аймактардын келечектеги өнүгүүсүнө салым кошууга багытталган эл аралык бажы коомчулугун жана башка кызыкдар тараптарды байланыштырган жана инклюзивдик экономикалык өнүгүүнү түзүүгө салым кошкон глобалдык жеткирүү чынжырын курууну көздөйт. Анын кызматташтыгынын негизи – “интеллект”, ал эми “интеллектин” өзөгүн жогорку технологияларды жана жабдууларды колдонуу жана инновациялык ой жүгүртүүнү кеңири жайылтуу түзөт.

"3G акылдуу башкаруу" долбоору. Бул долбоор чек арадан өтүп жаткан унааларды көзөмөлдөө үчүн жаңы интеллектуалдык моделди колдонгон түзмөктөрдүн жыйындысы. Бажы кызматкерлери интеллектуалдык башкаруунун жардамы менен иштеп, реалдуу убакыт режиминде программалык комплекстин төмөнкү функцияларынан пайдалана алышат:

- бажылык жол-жоболоштуруунун, текшерүүнүн, контрабандага каршы күрөшүүнүн жана башка маалыматтардын маалымат базасына жетүү; – Белгиленген жол-жоболорго ылайык мобилдик түзүлүштөрдү колдонуу менен эффективдүү текшерүү жүргүзүү;

- портторго контролдук операцияларды так аткарууга мүмкүндүк берүүчү номерди таануу жана автоматтык сигнализация; – бирдиктүү интерфейстин жардамы менен реалдуу убакыт режиминде транспорт каражаттарын көзөмөлдөө;

- талаа операцияларында кызматкерлерге жардам берүү үчүн зарыл болгон маалыматтарды алуу, анын ичинде виртуалдык жана башка операциялар менен байланышуу мүмкүнчүлүгү.

Долбоор Шэньжэнь шаарында жайгашкан бажы органдарынын базасында ишке ашырылган. (LINK= Евразия экономикалык комиссиясынын Бажы мыйзамдары жана укук колдонуу практикасына сереп салуу департаменти “Тышкы экономикалык ишмердүүлүк чөйрөсүндө “бирдиктүү терезе” механизмин өркүндөтүү контекстинде ишке ашырылган алдыңкы санариптик технологиялар БЕТ 8-15) Евразия Экономикалык Комиссиясы [116].

2015-жылдын 05-августунда Евразия экономикалык биримдигинин (ЕАЭБ) жаңы Бажы кодексинин күчүнө кириши менен «Бажы бирлигинин Бажы кодекси» Евразия экономикалык шериктештигинин Мамлекеттер аралык кеңешинин (Бажы бирлигинин жогорку органы) мамлекет башчыларынын деңгээлинде 2009-жылдын 27-ноябрындагы № 17 чечими менен кабыл алынган.

2017-жылдын 11-апрелиндеги ЕАЭБ Бажы кодекси жөнүндөгү макулдашуу 2018-жылдын 1-январынан тартып күчүнө кирди.

ЕАЭБдин мүчөлөрү болуп төмөнкү мамлекеттер саналат: Беларусь Республикасы, Казакстан Республикасы, Россия Федерациясы, Армения Республикасы, Кыргыз Республикасы. [47].

Биринчи бөлүмдүн кортундусу:

Бажы кызматынын өнүгүү процессинде маанисинин-теориялык негиздерин изилдөөнүн натыйжасында, “кызмат көрсөтүү” түшүнүгүнө илимий жана укуктук чечмелөө позициясы менен кыска кеңири маанидеги аныктамалар берилган. Анда, “кызмат көрсөтүү” категориясы өзгөчө товардын түрү болгондуктан бул буюм катары гана эмес, пайданы ошондой эле натыйжаны алып келе турган “кызмат” деп белгиленди. Себеби “кызмат көрсөтүү” категориясы экономика илиминде табиятынан пайда табууга умтулган категория десек жаңылышпайбыз. Ошондуктан бажылык кызмат көрсөтүү мамлекеттик бажы кызматына киреше табууну көздөйт жана бажы кызматынын контролун жөнгө салууга муктаж.

Тышкы соода экономикалык байланыштарды жана бажы контролун жөнгө салууда Кыргыз Республикасындагы Евразия экономикалык бирлигинин бажы чек арасы аркылуу товарларды өткөрүү менен тыгыз байланышкан. Бажы контролун жөнгө салуулардын негизги багыттарынан болуп Кыргыз Республикасындагы Евразия экономикалык бирлигинин бажы аймагында же анын чегинен тышкары туруусунун жана анын пайдаланылуусунун тартибин жана шарттарын, товарларды бажы аймагына алып келүүгө жана бажы аймагынан алып чыгууга, товарларды убактылуу

сактоого, аларды бажылык тариздөөгө жана чыгарууга байланышкан бажы операцияларын, башка бажы операцияларын жүргүзүү тартибин, бажы төлөмдөрүн, атайын, демпингге каршы, компенсациялык алымдарды төлөө жана бажы контролун жүргүзүү тартибин белгилөөгө байланышкан мамилелерди укуктук жөнгө салуу менен аныкталат.

Ошол эле учурда Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизинде жана бажы мыйзамдарына ылайык, өлкөнүн бажы чек арасы аркалуу ар кандай товарларды жана транспорт каражаттарды алып өтүү бажы мыйзамдары менен жөнгө салынат. Мамлекеттик бажы кызматынын милдеттеринин бири ички жана тышкы соода экономикалык кызматташтыкта товарларды кайра иштетүү, айландыруу процесстерин тездетүү, ошондой эле учурдагы өткөрүү пункттарынын өткөрүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, санариптик технологияларды бажы контролуна толук пайдалануу болуп саналат. Товарлар чек арадан келип, андан кийин бажыга жөнөтүлгөн соң, текшерүү көп баскычтуу бажы көзөмөлүнө алынат.

ЕАЭБ өлкөлөрүндө жана коңшу Кытай, Өзбекстан, Тажикстан сыяктуу мамлекеттерде глобалдашуу процесстерин эске алуу менен өлкөбүздөгү бажы тармагына инновациялык иштеп чыгууларды ишке ашыруу бүгүнкү күндүн талабы болуп саналат. Кыргыз Республикасынын бажы кызматынын өнүктүрүү стратегиясына ылайык, бажыдагы маалыматты пайдалануу глобалдуу мүнөзгө ээ болууда. Бул процесс бир жагынан бажы операцияларын тездетүү зарылчылыгы менен шартталса, экинчи жагынан бажы операцияларынын ачык-айкындуулугуна аткезчиликтерге, мыйзам бузуларга жана тобокелдиктерге бөгөт коймокчу.

Тышкы экономикалык операциялар жүргүзүлүүчү жерлерде бажы борборлорунун өзүнчө структуралык бөлүмдөрүн түзүүнү кошкондо, бизнес процесстерин оптималдаштыруу жана жөнөкөйлөштүрүү, аймактык өткөрмө пунктарында өткөрүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жана материалдык-техникалык инфраструктура объектилерине жаңы санариптик модернизацияланган бажы жана логистикалык инфраструктуралык

объектерин түзүү жана сезондук убактылуу өткөрмө пунктарында орнотуп алар аркылуу аркылуу жагымдуу шарттарды түзүү үчүн бажы органдарына ички финансылык ресурстарды жана потенциалдуу инвесторлорду тартуу керек.

Тышкы сооданын көлөмүнүн тынымсыз өсүшүнүн жана бажы органдарына жүктөмдүн жогорулашынын шарттарында маалыматтык системаларды жана технологияларды колдонуу бажы иши үчүн барган сайын маанилүү болуп баратат. Бул максаттарды ишке ашуруу үчүн мыйзамдарды кайра карап чыгуу бажы жол-жоболорун жөнөкөйлөштүрүү жана бажы мыйзамдарын жана контролдоо жол-жоболорун Европалык экономикалык шериктештиктин Бажы кодексине, ошондой эле кайра каралган Бажы жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү жана шайкеш келтирүү боюнча эл аралык конвенцияга (Киото конвенциясы) шайкеш келтирүүгө багытталышы абзел.

Экинчи бөлүм. БАЖЫ КӨЗӨМӨЛҮНҮН ШАРТЫНДА ТЫШКЫ СООДАНЫН ӨНҮГҮҮСҮ

2.1. Тышкы сооданын азыркы абалы жана аймактардагы өнүгүүсүнө бажы көзөмөлүнүн тийгизген таасирин талдоо аталыштагы экинчи бөлүгүндө Кыргыз Республикасынын тышкы сооданын азыркы абалы жана анын өнүгүүсүнө бажы көзөмөлүнүн тийгизген таасиринин деңгээли талданат. Учурдагы мамлекеттер ортосундагы тышкы экономикалык соода жүгүртүүнүн шартында бажы көзөмөлүнүн бажы саясатындагы маанилүүлүгүн жогорулатуу жана бажы тарифтик жөнгө салуунун артыкчылыктары менен контролдоо, санариптештирүү, баалоочу механизмдердин, шаймандардын, көрсөткүчтөрдүн жаңыны колдонуудагы алдыңкы тажрыйбаларды чогултуу жана анын мүчөлөрү менен бөлүшүү технологияларынын өзгөчөлүктөрү каралып, республиканын бажы тармагынын учурдагы абалы комплекстүү изилденди.

Изилдөөнүн объектиси болуп Мамлекеттик бажы кызматынын бажы көзөмөлү боюнча иш чаралары каралат.

Талдоонун предмети - Кыргыз Республикасынын финансы министрлигинин алдындагы Мамлекеттик бажы кызматынын контролун жакшыртуу жана натыйжалуулугун көтөрүүнүн негизин түзгөн экономикалык жана өндүрүштүк жараяндар.

Өлкөлөрдүн соода-экономикалык, салык жана бажы маселелерин изилдөөдө теоретикалык-методологиялык базасын А. Смиттин, Д. Рикардонун, окумуштуулар - экономисттер жана юристтер олуттуу салым кошушкан жана кошууда: А. Маршалдын, Н.Г. Мэнкьюнин, С.В. Барулиндин, А.Б. Брызгалиндин, В.В. Гусевдин, ж.б. эмгектерине баяндалган.

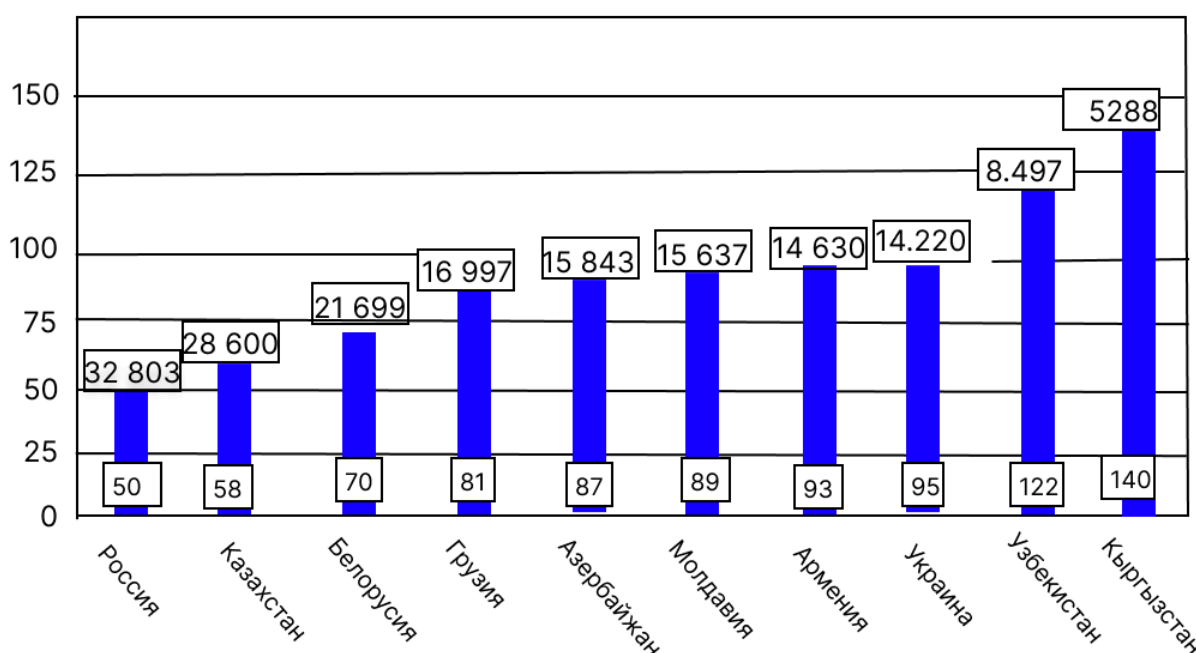
Илимий изилдөөдө автор кыргыз жана чет элдик окумуштуулар: Ю. Г. Кисловскийдин, А. В. Кравченконун, В. С Левкинанын, С. А. Зубковдун, Н.Н. Просяниковдун М.С. Семёнованын, Ш.М. Мусакожоевдин, А.У. Жапаровдун, Т.К. Камчыбековдун. К.И. Идиновдун, Н.С. Аттокурованын, Г.О. Осмонкулованын, А.А. Саякбаеванын, А. Сарыбаевдин, А.А. Бексултановдун, Г.Д. Жапаровдун, Б.Ч. Ишеновдун, С. Д.Чолбаеванын, Д.Ч. Бектенованын эмгектеринде чагылдырылган.

Ошону менен бирге бажы контролун уюштуруунун проблемаларын изилдөөнүн теориялык негиздерин жана анын натыйжалуулугун жогорулатуунун методологиялык аспектилерин кабыл алуу жана күчөтүү шарттарында негиздөө жагынан комплекстүү мүнөзгө ээ боло турган эмгектер жок. Мамлекеттик бажы кызматынын укуктук-ченемдик актылары, бажы кодекси менен катар бажы кызматынын көзөмөлүнүн уюштуруу-экономикалык механизминин өркүндөтүүнүн мамилелери талданып бажы көзөмөлүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу максатындагы көйгөйлөрү тиешелүү деңгээлде изилденбей келет.

Бажы кызматына мыйзамда белгиленгендей койулган талаптардын негизгиси мамлекетте экономикалык коопсуздукту камсыздоо. Азыркы ааламдашуу маалында улуттук экономиканы дүйнөлүк экономикалык өсүүнүн алкагында жана эл аралык товар жүгүртүүнүн ылдамдашынын шартында мамлекеттик бажы кызматынын контролун жакшыртуу менен тышкы соода мамилерди өз ара жөнгө салууга түздөн-түз тиешеси бар десек болот.

Мамлекеттик бажы кызматынын экономикалык өсүшкө таасири калктын башына ИДП (ППП) сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн паритети негиз боло алат. Салыштыруудан Кыргызстан мурдагы СССРдин курамындагы өлкөлөрдүн деңгээлинен да артта калганын байкалат. Калктын киши башына ИДПнын (ППП) сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн көрсөткүчүнүн өлкөлөрдүн рейтинги боюнча калктын киши башына ИДПнын (ППП) сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн көрсөткүчү менен 140 - орунда Кыргыз Республикасы 5288 АКШ доллары [122] (сүрөт 2.1).

Ички дүң продукциясынын өлкөнүн рейтинги боюнча калктын сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн паритети төмөндө берилет.

Сүрөт 2.1 Ички дүң продукциясынын өлкөнүн рейтинги боюнча калктын сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн паритети

Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасында калктын санын өсүшү менен бирге калктын киши башына ички дүң продукциясынын өлкөнүн рейтинги боюнча калктын сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн паритети төмөндөп кеткен, Дүйнөлүк банк берген маалыматтар боюнча 2017-2022-жылдарда калктын киши башына ички дүң продукциясы өлкөнүн рейтинги сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн көрсөтмөсү боюнча алдыңкы үч өлкө: Люксембург – 134 754 АКШ доллары, Сингапур 116 486, Ирландия 106 456 АКШ доллары. Кыргыз мамлекети 140-орунда болгон [122]. Бул болсо Кыргызстандын мамлекеттик бажы кызматынын натыйжалуулугун жогорулатуусу маанилүүлүгүн, өзгөчө бажы контролунун ишмердүүлүгүн жакшыртуу боюнча чоң милдеттерди койду. Себеби Кыргыз Республикасы да башка өлкөлөр менен катар тышкы соода жүгүртүүсү күн сайын жогорулап бара жаткандыктан мамлекеттик бажы кызматында бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү зарылдыгы бар экендигин көргөзүп турат. Азыркы шартта тышкы жана өз ара соода жүгүртүүдө товарлардын келип түшкөн бажы кирешелеринин мамлекеттик бюджеттин толуктоого кошкон салымы негизги ролду ойнойт. Алсак, 2024-жылы бажы кызматынын кирешелери, 2018-жылы бюджетке которгон бажы алымдарынын көлөмү, салыштырмалуу 81,5 млрд.сомго көбөйгөн (2.1 – табл.).

2.1 – Таблица. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын салык кирешелери (млрд. сом) [119]

	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022ж.	2023 ж.	2024 ж.
Мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгү	151,6	167,4	152,1	209,9	300,6	391,9	463,9
Бажы кызматынын салык кирешелери	41,7	43,3	29,3	46,8	74,3	111,5	123,1

Пайыз менен бюджеттин киреше бөлүгүнө	27,5	25,8	19,2	22,2	24,7	28,4	26,5
---	------	------	------	------	------	------	------

Булак: Автор тарабынан даярдалган

Талдоо көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын кирешелеринин бюджетти толтуруудагы салымы 2024-жылы салыштырмалуу алганда 2018-жылга караганда 2,9 эсе жогорулаганы менен өлкөнүн ички дүң продукциясына карата төмөндөөсүн көргөзүп турат. Бул көрсөткүчтөр мамлекеттик бажы кызматынын кирешелеринин мамлекеттик бюджетке кошкон салымын көбөйтүү зарылдыгы келип чыгууда.

Изилдөө көрсөткөндөй, 2023-жылы Кыргыз Республикасынын тышкы соода жүгүртүүсү (үчүнчү өлкөлөр менен) бажы статистикасы боюнча нарктык мааниде 10 миллиард 268,0 млн АКШ долларын (мындан ары - доллар) жана салмактык мааниде 5 млн 824,9 миң тоннаны түздү.

2023-жылга Кыргыз Республикасынан (үчүнчү өлкөлөргө) башка өлкөлөргө экспорттолгон товарлардын жалпы көлөмү:

- нарктык маанидеги көрсөткүч \$989,6 млн доллар (иш жүзүндө 2022-жылы \$726,9 млн), 2022-жылдагы көрсөткүчкө салыштырмалуу 262,7 млн долларга көбөйдү, башкача айтканда 136,1 пайызды түздү;

- салмактык маанидеги көрсөткүч - 3 млн 318,0 миң тонна (иш жүзүндө 2022-жылы 2 млн 747,9 миң тонна), 2022-жылга салыштырмалуу 570,1 миң тоннага көбөйгөн, башкача айтканда 120,7 пайызды түздү;

Ал эми, 2023-жылга Кыргыз Республикасына (үчүнчү өлкөлөрдөн) башка өлкөлөрдөн импортолгон товарлардын жалпы көлөмү:

- нарктык маанидеги көрсөткүч – 9 млрд 278,4 млн доллар (иш жүзүндө 2022-жылы 6 млрд 547,1 млн доллар), 2022-жылдагы көрсөткүчкө салыштырмалуу 2 млрд 731,3 млн долларга көбөйгөн, башкача айтканда 141,7 пайызды түздү;

- салмактык маанидеги - 2 млн 506,9 миң тонна (иш жүзүндө 2022-жылы 2 млн 044,3 миң тонна), 2022-жылга салыштырмалуу 462,6 миң тоннага көбөйгөн, башкача айтканда 122,6 пайызды түздү.

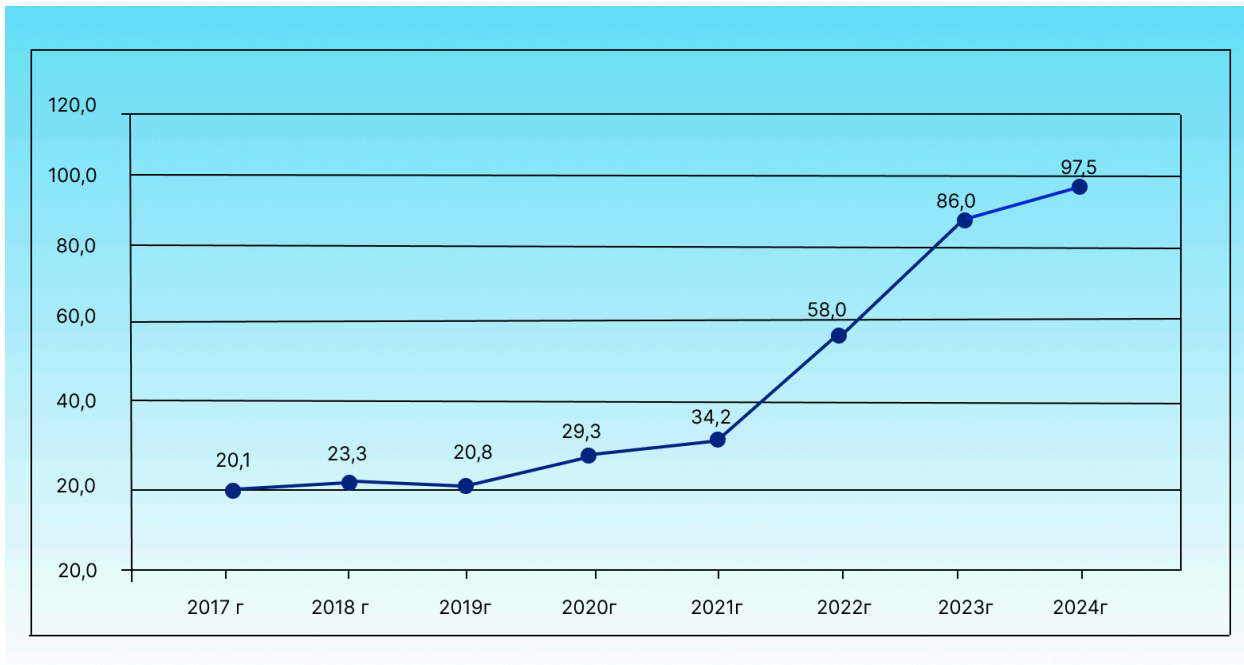
2023-жылы Кыргыз Республикасына (үчүнчү өлкөлөрдөн) товарлардын импортунун салык салынуучу көлөмү:

-нарктык мааниде – 7 млрд 281,1 млн доллар (иш жүзүндө 2022-жылы 5 млрд 284,7 млн доллар), 2022-жылга салыштырмалуу 1 млрд 996,3 млн долларга, башкача айтканда 137,8 пайызды түздү;

- салмактык мааниде - 2 млн 199,6 миң тонна (иш жүзүндө 2022-жылы 1 млн 713,9 миң тонна), 2022-жылга салыштырмалуу 485,6 миң тоннага көбөйгөн, башкача айтканда 128,3 пайызды түздү.

Евразия экономикалык бирлигин түзүү жөнүндө келишимдин 32-беренесинде биримдикте бирдикүү бажылык көзөмөл жүзөгө ашырылат деп белгиленген. Келишимдин максаттарын ишке ашырууда 2018-жылдын 1-январынан ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин Бажы кодексинин күчүнө кириши менен (Кыргыз Республикасынын 2017-жылдын 30-декабрындагы N223 (28) Мыйзамы менен ратификацияланган) [8], бажы ишиндеги бардык бажы процесстерин санариптештирүү, өткөрүү пунктарында өткөрүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 20-декабрындагы №596 токтомунда көргөзүлгөндөй Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-2022-жылдарга Кыргыз Республикасында экспорттун көлөмүн өнүктүрүү программасынын [24] алкагында, бажылык жөнгө салууну өркүндөтүүгө багытталган стратегиялык иш пландарын иштеп чыгуу жана ишке ашырууну белгилеген. Товарларды жана жүктөрдү бажы аркалуу алып өтүү тышкы экономикалык ишмердүүлүктүн катышуучулары тарабынан ишке ашырылып Бажы аймагына товарларды жана транспорт каражаттардын бардык түрү менен ташып кирүү жана ташып чыгуу боюнча иш аракеттер “ташуу” деп түшүнүлөт. Алып өтүүнүн тартиби мыйзам менен тескелет.

ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдөн сырткары дагы, Кыргыз Республикасы үчүнчү өлкөлөр менен өз ара соода жүргүзүүдө 2017-2024-жылдарга бажы төлөмдөрүнүн динамикасы жыл сайын өсүп келе жатат жатат. (2.2-сүрөт) [117]

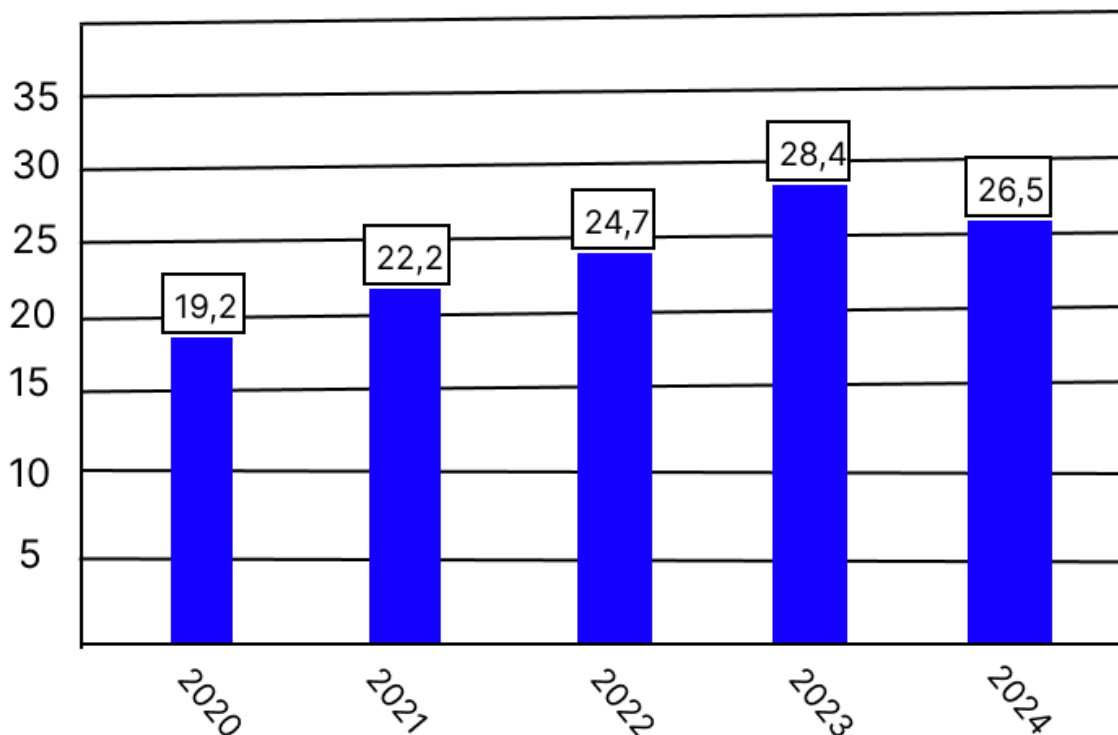

Булак: Автор тарабынан МБКнын маалыматтарынын негизинде даярдалды

2.2-сүрөт. - 2017-2024-жылдарга үчүнчү өлкөлөрдөн келген бажы төлөмдөрүнүн өсүү динамикасы.

Изилдөө көрсөткөндөй, 2024-жылдары бажы кызматынын салыштырмалуу натыйжалуу иштегендигине байланыштуу, мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн 21,0% чейин үчүнчү өлкөлөрдөн түшкөн кирешелери толуктап келе жатат. Ал эми, 2024-жылы бажы кызматы мамлекеттик бюджетке жалпысынан 123,0 млрд сом которгон. Бул болсо 2023-жылга салыштырганда 11,5 млрд сомго көп же болбосо пландалган көрсөткүчү 101,7% аткарылган, ал эми өсүү темпи 110,4% [117].

Мамлекеттик бажы кызматынын 2020-2024-жылдар аралыгындагы тышкы соода мамилелеринин эсебинен мамлекеттик бюджетке кошкон бажы төлөмдөрүнүн тенденциясын талдоо (пайыз менен) (2.3-сүрөт).

Булак: Автор тарабынан МБКнын маалыматтарынын негизинде даярдалды

2.3-сүрөт. – Мамлекеттик бажы кызматынын 2020-2024-жылдары мамлекеттик бюджетке түшкөн бажы төлөмдөрүнүн тенденциясы (пайыз менен). Бажы кызматынын ишмердүүлүгүн талдоодо көргөзгөндөй, өткөн жылдарда МБК алдыга койгон болжолдуу көрсөткүчтөрдү аткарып, өз убагында бажы төлөмдөрүн мамлекеттик бюджетке түшүүсүн камсыздап келүүдө (диаграмма 1). Бажы төлөмдөрүнүн жогорулашы Кыргыз Республикасынын аймагында товар жүгүртүүнүн көлөмүнүн өсүшү менен бирге, эл керектүүчү товарлардын өздүк наркынын бааларынын өсүшүнө байланыштуу жана бажы тармагындагы акыркы убактардагы бажылык көзөмөлдөөнүн ийгилигинин натыйжасында бюджеттин туруктуу өсүшү камсыз кылынган (табл.2.2).

2.2-таблица. Кыргыз Республикасындагы ИДШнын түзүмүндө бажы алымдарынын үлүшү [117].

Жылдар	Мамлекет- тик бюджет	Бажы төлөмдөрү (млн. сом.)	Мамлекет- тик бюджетке %	ИДП млн. сом	ИДПга пайыз менен
1	2	3	4	5	6
2018	151,6	41,7	27,5	557,1	7,4
2019	167,4	43,3	25,8	590,0	7,3
2020	152,1	29,3	19,2	598,0	4,8
2021	209,9	46,8	22,2	723,0	6,4
2022	300,6	74,3	24,7	919,0	8,0
2023	391,9	111,5	28,4	1228,0	9,0
2024	463,9	123,1	26,5	1523,0	8,0

Булак: КР УСКнын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан иштелип чыккан.

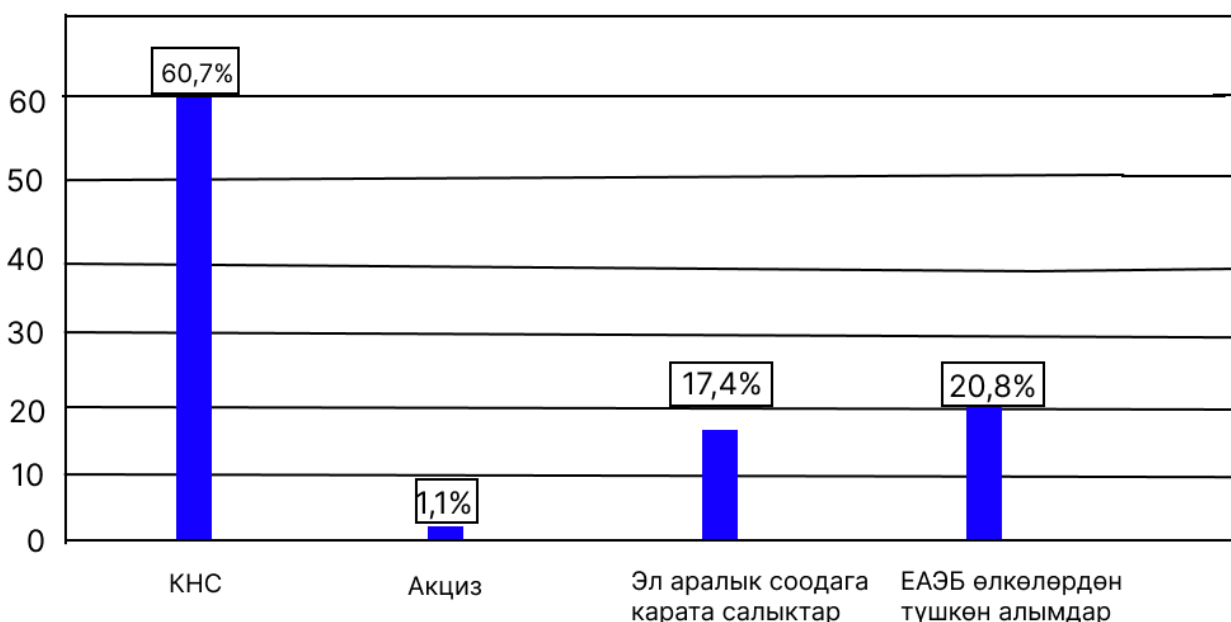
Ошол эле убакта, 2020-жылы КОВИД-19 пандемиясына байланыштуу дүйнө жүзүндө болуп өткөн апаат Кыргыз мамлекетин дагы кыйгап өткөн жок. Бажы кызматынын кирешелеринин республика боюнча төмөндөөсү 19,2% түзүп, ички дүң продукцияга карата 4,8% төмөндөгөн. Биздин изилдөөдө көрсөтүлгөндөй, 2024-жыл мамлекет үчүн бир топ ийгиликтүү болуп бажы төлөмдөрүнүн көлөмүнүн алда канча көбөйгөнүн көрүүгө болот. 2024-жылкы көрсөткүчтөр салыштырмалуу мамлекеттик бюджетке 26,5%, ИДПга 8,0% түзгөн. Талдоо көрсөткөндөй, 2020-2024-жылдары мамлекеттик бажы кызматынын киреше бөлүгү бир кыйла жогорулап, бюджетти толуктоодо зор салымын кошуп келүүдө. Бажы төлөмдөрүнүн көбөйүшүнө учурдагы геосаясий абал менен бирге ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн жана үчүнчү өлкөлөр менен болгон тышкы соода экономикалык товар жүгүртүүнүн көбөйүшү өз таасирин берди. Бажы төлөмдөрү негизинен товарлардын импорттук жана экспорттук бажы алымдарынан, кошумча нарк салыгынан, акциз, бажылык жол-жоболоштуруунун жыйымдарынын жана башка

кирешелерден турат. Белгилей кетүүчү жагдай изилдөө жүргүзгөн мезгилдеги убакта төлөнгөн бажы төлөмдөрүнүн эң чоң бөлүгү, Кыргыз Республикасы менен өз ара соода экономикалык мамиле кылган жакынкы жана алыскы өлкөлөрдөн ташылып келинген товарлардан алынган кошумча нарк салыгынын эсебинен болгон.

Өлкөгө ташылып келинген товарлардын бардык түрүнө (мыйзамда башкача каралбаган учурларда) бажы мыйзамдарына ылайык кошумча нарк салыгы салынат. Бул болсо жалпы бажы кирешесинин 60,7%ды камтыйт.

1,1% -акциз, 17,4%- эл аралык соодага карата салыктар. Ал эми калган бөлүгү - 20,8% ЕАЭБ өлкөлөрүнүн алымдарынан турат (2.4-сүрөт) [117].

Импортко карата

Булак: Мамлекеттик бажы кызматынын бажы статистикасынын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан иштелип чыккан.

2.4-сүрөт. – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин кирешелеринин түрлөрү боюнча бажы төлөмдөрү 2024-жыл. (Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын жалпы салыктык кирешелерине пайыз менен).

Өткөн жылдары Мамлекеттик бажы кызматынын кирешелеринин болжолдуу планы ашыгы менен аткарылган (2.3 – таблица):

2.3 – таблица. Мамлекеттик бажы кызматынын кирешелеринин болжолдуу планынын аткарылышы, 2024-жылдын январь-декабрь айларында бажы төлөмдөрүнүн түшүү болжолу

(млн сом)

Төлөмдүн түрлөрү	Факт Январь -декабрь 2023 ж.	2024 жылдын январь-декабрь айлары				Өсүү темпи 2024./ 2023 ж.	Четтөө 2024-ж. - 2023-ж.
		Болжол	Факт	% туш.	чет төө		
Салык кирешелердин бардыгы:	111 501,8	121 000,0	123 085,6	101,7%	2 085,6	110,4%	11 583,8
<i>ЕАЭБ нын алымдарсыз жыйынтык</i>	86 020,6	95 491,5	97 490,0	102,1%	1 998,5	113,3%	11 469,5
<i>жалпы төлөмдөрдө салыштырма салмак</i>	77,1%	78,9%	79,2%		0,3%		2,1%
1. Импортко карата КНС	82 327,1	72 985,5	74 701,3	102,4%	1 715,8	90,7%	-7 625,8
<i>жалпы төлөмдөрдө салыштырма салмак</i>	73,8%	60,3%	60,7%		0,4%		-13,1%
2. Импортко карата акциз	824,7	1 216,7	1 327,4	109,1%	110,7	160,9%	502,7
<i>жалпы төлөмдөрдө салыштырма салмак</i>	0,7%	1,0%	1,1%		0,1%		0,3%
3. Эл аралык соодага жана тышкы операцияларга карата салыктар	2 868,8	21 289,3	21 461,4	100,8%	172,1	748,1%	18 592,6
<i>жалпы төлөмдөрдө салыштырма салмак</i>	2,6%	17,6%	17,4%		-0,2%		14,9%
алардын ичинен:					0,0		
Бажы алымдарынын жана салыктардын бирдиктүү чени боюнча бажы төлөмдөрү	40,3	12 763,0	13 178,9	103,3%	415,9	32692,3%	13 138,6
Экспорттук бажы алымы	22,8	39,5	39,6	100,3%	0,1	173,4%	16,8
Чет өлкөлүк авто ташуулардын кирүүсү үчүн жыйымдар	2,3	0,7	0,9	121,8%	0,2	37,5%	-1,4
Бажылык тариздөө үчүн жыйымдар	2 367,7	3 249,9	3 167,7	97,5%	-82,2	133,8%	800,0
бирдиктүү салык		5 236,2	5 073,0	96,9%	-163,2		5 073,0
<i>ЕАЭБ өлкөлөрдөн түшкөн алымдар</i>	25 481,2	25 508,5	25 595,6	100,3%	87,1	100,4%	114,4

<i>жалпы төлөмдөрдө салыштырма салмак</i>	22,9%	21,1%	20,8%		-0,3%		-2,1%
---	-------	-------	-------	--	-------	--	-------

Булак: Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын бажы статистикасына ылайык автор тарабынан иштелип чыккан.

Салык кирешелердин бардыгы 2024-жылы 123 085,6 млн сом болуп өткөн 2023-жылга салыштырганда 9 583,8 млн сомго көбөйгөн. ЕАЭБ өлкөлөрдөн түшкөн алымдар 2024-жылы, 2023-жылга салыштырмалуу 100,3% көбөйгөн.

Мамлекеттик бажы кызматынын бажы органдары тарабынан 2024-жылга бажы төлөмдөрүнүн аткарылышынын божомол көрсөткүчтөрү, анын өскөнүн баяндайт (2.4 табл.):

2.4 - таблица Мамлекеттик бажы кызматынын аймактардагы бажы органдары тарабынан аткарылышы 2024-жылдын январь-декабрь үчүн бажы төлөмдөрүнүн түшүү болжолун бажы органдары тарабынан аткаруусу

(млн. сом)

Бажы органдары	Факт январь-декабрь 2023-ж.	Январь-декабрь 2024-жыл				Ө.т 2024-ж./ 2023-ж.	Айыр ма 2024-ж - 2023-ж .
		Болжол	Факт	%	Айырма		
Бардык салык төлөмдөрү:	111 501,8	121 000,0	123 085,6	101,7%	2 085,6	110,4%	11 583,8
Баардыгы (ЕАЭБ алымсыз)	86 020,6	95 491,5	97 490,0	102,1%	1 998,5	113,3%	11 469,4
<i>жалпы түшүүдөгү сал-ма салмак</i>	77,1%	78,9%	79,2%		0,3%		2,1%
Түндүк-Чыгыш бажысы	46 456,7	55 285,9	56 391,6	102,0%	1 105,7	121,4%	9 934,8
<i>жалпы түшүүдөгү сал-ма салмак</i>	41,7%	45,7%	45,8%		0,1%		4,2%
«Түндүк» ТЖБ	22 531,3	22 921,5	23 498,1	102,5%	576,6	104,3%	966,8
<i>жалпы түшүүдөгү сал-ма салмак</i>	20,2%	18,9%	3,0%		-15,9%		-17,2%
«Нарын» бажысы	231,0	394,1	400,1	101,5%	6,0	173,2%	169,1

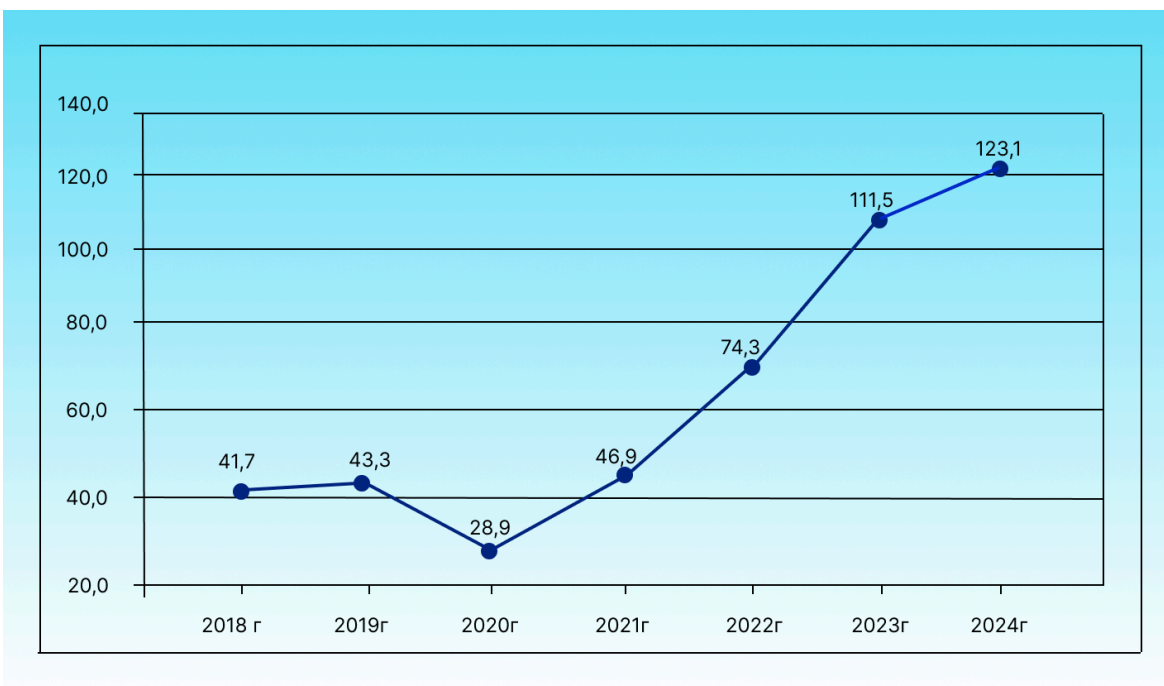
<i>жалпы түшүүдөгү сал-ма салмак</i>	0,2%	0,3%	0,3%		0,0%		0,1%
Түштүк-Батыш бажысы	10 026,6	9 458,0	9 683,9	102,4%	225,9	96,6%	-342,8
<i>жалпы түшүүдөгү сал-ма салмак</i>	9,0%	7,8%	7,9%		0,1%		-1,1%
«Баткен» бажысы	839,2	924,0	930,3	100,7%	6,3	110,9%	91,2
<i>жалпы түшүүдөгү сал-ма салмак</i>	0,8%	0,8%	0,8%		0,0%		0,0%
«Манас» бажысы	5 543,5	5 790,0	5 845,2	101,0%	55,2	105,4%	301,7
<i>жалпы түшүүдөгү сал-ма салмак</i>	5,0%	4,8%	4,7%		0,0%		-0,2%
«СЭЗ Бишкек» бажысы	392,2	528,0	540,0	102,3%	12,0	137,7%	147,8
<i>жалпы түшүүдөгү сал-ма салмак</i>	0,4%	0,4%	0,4%		0,0%		0,1%
«Жалал-Абад» бажысы		190,0	200,8	105,7%	10,8		200,8
<i>жалпы түшүүдөгү сал-ма салмак</i>	0,0%	0,2%	0,2%		0,0%		0,2%
ЕАЭБ өлкөлөрүнөн бажы алымдары	25 481,2	25 508,5	25 595,6	100,3%	87,1	100,4%	114,4
<i>жалпы түшүүдөгү салма салмак</i>	22,9%	21,1%	20,8%		-0,3%		-2,1%

Булак: Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын бажы статистикасына ылайык автор тарабынан иштелип чыккан.

МБКнын алдын ала божомол көрсөткүчтөрү 2024-жылдын январь-декабрь үчүн бажы төлөмдөрүнүн түшүү болжолу 121 000,0 млн. сом болсо, иш жүзүндө 123 000,0 млн. сом болду же болбосо бажы органдары тарабынан аткаруусу 2 000,0 млн. сомго көп аткарылган. Ал эми Кыргыз Республикасынын аймактарында жайгашкан “Жалал-Абад” бажысы, “Түндүк” темир жол бажысы, эркин экономикалык аймак “Бишкек” бажысы, Түндүк-Чыгыш бажысы бажы төлөмдөрүнүн түшүү болжолунун аткарылышы 102,3 - 105,7% чейин көбөйгөн.

Мамлекеттик бажы кызматынын бажы төлөмдөрүнүн динамикасы

2018-2024-жылдарга көбөйгөндөгү маалыматы (2.5-сүрөт):

2.5 - сүрөт КР Мамлекеттик бажы кызматынын бажы төлөмдөрүнүн аткаруу динамикасы 2018-2024-жылдарга

Жогорудагы жетишкендиктер менен бирге, мамлекеттик бажы кызматына тышкы экономикалык ишкерликтин катышуучуларынын бажы кызматынын алдындагы өз убагында төлөй албаган дебитордук карызы 2023-жылдын 1-февралына карата 549,6 млн сомду түзгөн. Ал эми бул көрсөткүч, 2024-жылдын 1-мартына карата 515,1 млн сомду түзүп, 34,5 млн сомго азайган. Бажы төлөмдөрү боюнча кайтарылган дебитордук карыздын көлөмү 2023-жылы 70,8 млн сом болгон.

Бул жүргүзүлгөн талдоодо биз мамлекеттик бажы кызматынын салык кирешелерин өскөнүн байкасак болот. Ошол эле учурда Кыргыз Республикасы боюнча товарлардын тышкы жана өз ара соодасынын негизги көрсөткүчтөрүнө талдоо жүгүзсөк тескерисинче өндүрүлгөн товарларды экспорттоодо солгундоо бар экени көрүнүп турат, импорттук товарларга мамлекетибиз дагы эле болсо көз каранды экенин баамдасак болот.

Дүйнө жүзүндөгү өлкөлөр менен соода жүгүртүүнүн негизги көрсөткүчтөрүнүн бири болгон соода балансынын тескери (минус) сальдосу жылдан жылга өсүүдө. Кыргызстандын дүйнө жүзүндөгү өлкөлөр менен

соода жүгүртүүсү туруктуу оң тенденцияга ээ болгону менен импорттон келип түшкөн товарлардын көлөмү, өлкөдөн экспорттолгон товарларга караганда көп болууда. Жыйынтыгында соода балансынын көрсөткүч сальдосу 2018-жылы минус 3 455,11 млн АКШ долларын түзсө, 2024-жылы бул көрсөткүч минус 9 271,6 млн АКШ долларын түзүп, 2018-жылга салыштырганда 5 816,49 млн АКШ долларына көбөйгөн (2.5 -таблица).

2.5 – таблица. Кыргыз Республикасы боюнча товарлардын тышкы жана өз ара соодасынын негизги көрсөткүчтөрү (АКШнын млн. доллары) [119].

Көрсөткүчтөр	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.	2024 ж.
КР тышкы жана өз ара соода товарлардын жүгүртүүсү	7128,77	6975,12	5692,04	8 332,4	11 815,8	15700,2	16315,8
Экспорт	1836,83	1986,11	1973,19	2 752,2	2 186,7	3364,2	3522,1
Импорт	5291,94	4989,01	3718,85	5 580,2	9 629,1	12351,9	12793,7
Соода балансынын сальдосу	- 3455,11	- 3002,9	-	-2 828,0	-7 442,4	-8987,7	-9271,6

Булак: Автор тарабынан КР Улуттук статика комитетинин маалыматтары менен түзүлдү.

Соода балансында динамиканын терс (минус) сальдосунун пайда болушунун төмөнкү негизги себеби болуп саналат:

- улуттук экономикада бюджетти түзүүчү ишканалардын рентабилдүүлүгүн төмөндүгү;
- экономиканын башкы секторлоруна инвестиция тиешелүү деңгээлде тартылбагандагы;
- Мамлекеттик бажы кызматындагы көзөмөлдөөнүн талапка толук ылайык кебей жатышы;

- Ишкерлерди жана бажы кызматынын кызматкерлерин үзгүлтүксүз окутуунун уюштурулбашы жана Мамлекеттик бажы кызматына адискөй кадрларды даярдоодо билим берүүчү атайын окуу жайларынын жоктугу дагы терс таасирин тийгизүүдө.

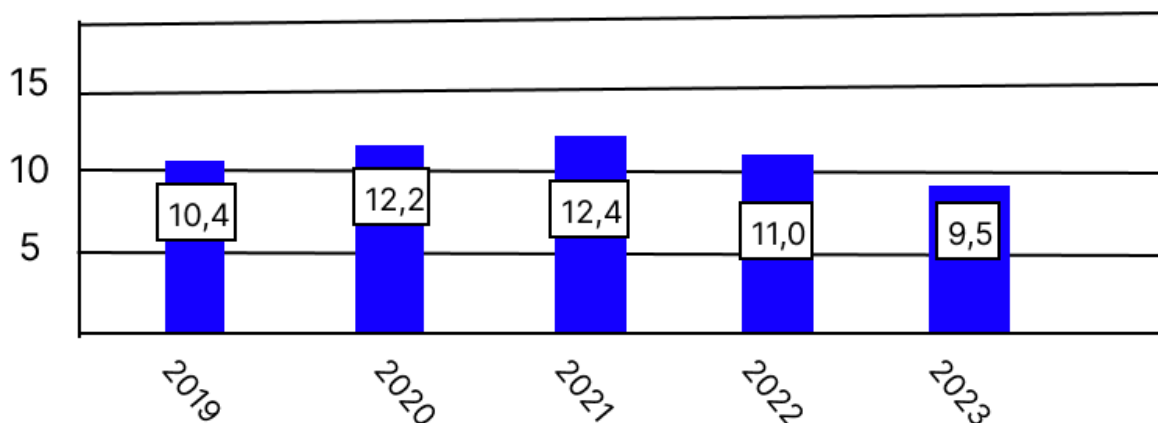
Талдоо көрсөткөндөй, жогорудагы көрсөткүчтөр өлкөнүн калкынын күндөлүк жашоо шартына өз таасирин тийгизип, эл аралык тышкы экономикалык мамилелерде өз ара соода жүгүртүүнүн өнүгүүсү менен өлкөнүн ички дүң продукциясын көрсөткүчтөрүнө да таасирин тийгизип келүүдө.

Кыргыз Республикасында 2018-жылы ички дүң продукциянын көлөмү калктын жан башына 93,8 миң сом болгон болсо, бул көрсөткүч 2024-жылы 188,6 миң сомго чыгып же болбосо 94,8 миң сомго калктын жан башына карата көбөйгөн. (2.6-табл.).

2.6–таблица. Кыргыз Республикасынын ички дүң продукциясынын өнүгүү тенденциясы (млрд. сом) [119]

	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.	2024 ж.
Ички дүң продукт	557,1	590,0	598,0	723,0	919,0	1228,0	1523,2
Калктын жан башына ИДП, миң сом.	93,8	99,8	95,1	113,2	146,3	173,1	188,6

Булак: <http://www.stat.kg>

Булак: Автор тарабынан КР Улуттук статика комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлдү.

Сүрөт 2.6 Кыргыз Республикасында ички дүң продукциянын өлкөбүздөгү өнөр жай секторундагы үлүшү.

Жогорудагы маалыматтардын негизинде ички дүң продукциянын өлкөбүздөгү өнөр жай секторундагы үлүшү, 2023-жылы 9,5% пайызды түзгөн болсо, 2019-жылы бул көрсөткүч 10,4% пайызды түзгөнүн көрүүгө болот.

2023-жылы 2019-жылга салыштырганда ички дүң продукциянын өнөр жай тармагындагы үлүшү тилекке каршы 0,9 % пайызга төмөндөгөн. Бул өз кезегинде реалдуу сектордун көрсөткүчтөрүнүн динамикасын ички дүң продукттага салыштырмалуу ылдыйлатып мамлекеттик бюджетке салык төлөмдөрүнүн азайышына алып келүүдө. Экономиканын реалдуу секторунун натыйжалуу иштешине, өнөр жай тармактарын модернизациялоо үчүн бизнес проектер жазылып, чет өлкөлүк инвестицияларды тартып, өндүрүмдөрдүн көлөмүн көбөйтүп, алардын сапатын жогорулатып экспорттук потенциалдын натыйжалуулугун арттыруу менен гана салык кирешелерин мамлекеттик бюджетке түшүүсүн жогорулатса болот.

Мындай реалдуу сектордогу көрсөткүчтөрдүн салыштырмалуу төмөндөп кеткенинин негизги дагы бир себептеринен болуп экономиканын бул тармактарына жетишсиз инвестициялоо, ишкерлерди, дыйкандарды (фермерлерди) экспортко чыгаруучу товарларды эл аралык стандарттардын

талаптарына жооп бере турган товарлардын өндүрүүсүнө шарттардын толук жетишсиздиги менен бирге тиешелүү лабораториялардын жана сертификациялоону, фитосанитардык жана башка тышкы сооданын талаптарынын аткарылбагандыгы өз таасирин тийгизип жатат.

Кыргыз Республикасынын калкынын дээрлик 65% айыл чарбасында эмгектенет. 473,1 [119] миңден ашуун дыйкандар (фермерлер) айыл жеринде чарба иштерин жүргүзүшөт. Өлкөбүздөгү айыл чарба өндүрүшү менен алектенген дыйкандар (фермерлер), жеке ишкерлердин басымдуу көпчүлүгү өндүрүлгөн товарларын дүйнөлүк рынокко чыгарууда өндүрүлгөн товарлардын сапаты талаптарга жооп бербей, бажылык жол жоболоштурууда талап кылынган керектүү тийиштүү документтерди толтурууда тажрыйбалары жана билимдери жетиштүү болбогондугу дагы өз таасирин тийгизип, аксатып келе жатат.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын аймагында дыйкан, фермерлердин өндүрүп жаткан өндүрүмдөрүн өз убагында туура документештирилип экспортко чыгаруудагы тариздөөсү бажы көзөмөлүнөн өтөт. Ошону менен бирге экспортко чыгуучу товарлардын документтери тышкы соода жүргүзүүдөгү келишимдерге ылайык тыкыр текшерилиши мүмкүндүгүн билиши зарыл жана башка укуктук-нормалык талаптарды толук билбегендиктен, айыл чарба товар өндүрүчүлөрү менен ишкерлер товарларды экспортко чыгарууда мүмкүнчүлүктөрү азайып натыйжада кызыкчылыгы төмөндөйт. Ошол себептүү көпчүлүк учурда өндүрүлгөн товарлар бузулуп, сатууга жетпей эле жоготууга учурайт. Натыйжада айыл чарбасы менен алектенген ишкерлер үчүн экономикалык жактан пайдасыз болуп жумуш ордулары кыскарып, айыл жерлериндеги айдоо аянттары иштетилбей чет өлкөлөргө мигрант болуп кетүүгө аргасыз кылууда.

Мамлекеттик бажы кызматынын ишинин натыйжалуулугун артырууда бажы кодексинин талаптары, жоболор, бажылык жөнгө салуудагы аткарылуучу көрсөтмөлөр жана буйруктар бажы кызматы тарабынан бардык

аймактарда өз убагында аткарылып, бажылык тариздөөдө туура колдонушу бажы кызматынын бажы көзөмөлүнүн ролун жогорулатат.

Ошондуктан Мамлекеттик бажы кызматынын бажы көзөмөлүн жакшыртуу үчүн ар тараптуу мамлекеттик бюджетти толуктоочу реалдуу тармактар менен комплекстик уюштуруу-экономикалык механизмди түзүүгө муктаж экен десек болот.

Бул иштерди алып барууда окумуштуулардын экономикалык илимий эмгектери бажы ишинин методологиялык негиздерин иштеп чыгууга чоң салым кошот. Ошону менен бирге, аткарылып жаткан иштер, атап айтканда, тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучуларынын жана бажы органдарынын бажылык контролду ишке ашыруу процессинде бажы контролун уюштуруунун экономикалык механизмдеринин өркүндөтүүнүн илимий теориялык негиздери жетиштүү тиешелүү деңгээлде талдана электигин белгилесек болот.

Мамлекеттик бажы кызматы менен тышкы соода экономикалык иштин катышуучуларынын өз ара аракеттенүү маселелеринде теориялык базаны жана методикалык иштерди иштеп чыгууда көйгөйлөр бар экендиги талашсыз, мындай өз ара аракеттенүүнүн талаптары аныкталбагандыктан, бул багытта бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуу менен илимий теориялык жана методикалык негиздерин чагылдыруу зарыл.

Бажылык көзөмөлдү уюштурууда учурдун талабына шайкеш келген заманбап, натыйжаларга жетүү үчүн мамлекет тарабынан биринчи кезекте тиешелүү деңгээлде, жетишерлик өлчөмдө финансылык каражаттарды бөлүп, аларды максаттуу жана натыйжалуу пайдалануу бүгүнкү күндүн талабы. Өзгөчө ошол берилген каражаттарга тиешелүү илимий жактан тастыкталган бизнес долбоорлордун үстүнөн иштеп, аларды негизги максаттары болуп Кыргыз Республикасындагы мыйзамдардын эрежелерин толук сактоого негизделиш керек. Ал эми ошол түзүлгөн бизнес долбоорлордун биринчи максаты болуп Мамлекеттик бажы кызматынын аймактардагы

инфратүзүмдөрдү жана борбордук бөлүктөрүн модернизациялоодо жаңы заманбап инновациялык технологияларды, жабдыктарды, санариптик жана ошондой эле керектүү болгон шаймандарды алуусу талапка ылайык келет.

Ошону менен бирге бажыдагы экспорт-импорт операцияларын жүргүзүүдө тышкы соодага керектелүүчү бажы документтеринин толуктугун камсыздап пайдалануу менен бирге чет өлкөлүк валюталардын кыймылын көзөмөлгө алууда жаңы технологияларды ишке киргизүү менен автоматташтыруу бүгүнкү күндүн талабы экендиги талашсыз. Өзгөчө белгилей кетчү нерсе импорттон келүүчү товарлардын сапатына жана калктын саламаттыгына зыяндуу-зыянсыз экендигине тыкыр көзөмөл жүргүзүү үчүн заманбап техникалык каражаттарды пайдалануу үчүн мамлекеттик бажы кызматында атайын бажы бөлүмдөрүн ачып адистешкен кесипкой кызматкерлер менен камсыздоо менен өнүккөн өлкөлөрдүн бай тажрыйбаларын иш жүзүнө ашырууга багыт алыш керек. Себеби өнүккөн өлкөлөрдө бажы инфратүзүмдөрү өз убагында мамлекет тарабынан каржыланып, бажы кызматынын иштешине толук шарт тузгөн. Мындай иштерди пайдалануу мамлекеттик бажы кызматын мындан ары дагы алгылыктуу иштешине ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Бажы жыйымдарын толук өз убагында алуу системасын өркүндөтүү жана алардын төлөнүшүн жана мамлекеттик бюджетке түшүүлөрүн толуктугун көзөмөлдөө бажылык жол-жоболоштурууну жана контролду оптималдаштыруунун эң маанилүү звеносу болуп саналат.

Жогоруда белгилегендер мамлекеттин экономикалык коопсуздугун камсыздоо менен бирге улуттук жана эл аралык деңгээлдеги социалдык керектөөлөрүн натыйжалуу канааттандырууну камсыз кылууга багытталгандыгын белгилөө зарыл. Мамлекеттик бюджетке келип түшкөн бажы кызматынан алынган кирешелер экономикабыздын андан ары дагы туруктуу өнүгүшүнө мамлекеттик кызматтагы адистердин эмгек акыларын көбөйткөнгө, кары картандардын жана майыптардын жөлөк пулдарын жогорулатууга багытталат. Ошондой эле инвестиция саясатын алып

баруудагы дыйкын фермерлерге женилдетилген насыяларды берүү, инновациялык технологияларды пайдалануу менен шарт түзүү алардын жашоо сапатын жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрүн артырат. Бажы кызматынын бажы контролунун уюштуруу экономикалык механизмдери дүйнөлүк талаптарга жооп берип эл аралык деңгээлдеги иштөөсү чет өлкөлөр менен болгон тышкы соода саясатын мындан ары дагы өркүндөтүүгө жол ачат.

Бажы кызматынын дагы бир орчундуу кирешелеринин бири болуп, 2015-жылдын 21-майындагы № 111 эл аралык келишимдерин ратификациялоо жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык, Кыргыз мамлекети мүчө болгон Евразия экономикалык бирлигинин мүчө-мамлекеттерден алынган жыйым эсептелет (2.7-табл.) [12].

Таблица 2.7 - Кыргыз Республикасынын жана ЕАЭБтин башка өлкөлөрүнүн Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге кошулуу шарттары [8].

Өлкө	Чечим кабыл алынат	Институт	Күчүнө кириши
Армения	16 Июнь 2015 ж.	Улуттук Ассамблея	12 августа 2015 ж.
	18 Июль 2015 ж.	Президент	
Беларус	26 Июнь 2015 ж.	Өкүлдөр палатасы	12 августа 2015 ж.
	30 Июнь 2015 ж.	Республиканын Совети	
	24 июль 2015 ж.	Президент	
Казакстан	01 июль 2015 ж.	Мажилис	12 августа 2015 ж.
	09 июль 2015 ж.	Сенат	
	04 август 2015 ж.	Президент	
Кыргыз Республикасы	20 май 2015 ж.	Жогорку Кенеш	12 августа 2015 ж.
	21 май 2015 ж.	Президент	
Орусия	01 июль 2015 ж.	Мамлекеттик дума	12 августа 2015 ж.
	08 июль 2015 ж.	Федерациянын Совети	
	13 июль 2015 ж.	Президент	

Булак: Кыргыз Республикасынын ЕАЭБге кошулуусу боюнча келишимден.

Евразия экономикалык бирлиги аймактык экономикалык биригүүнүн эл аралык уюму катары, 2011-жылдын 18-ноябрындагы Евразия экономикалык интеграциялоо жөнүндө декларацияга таянып алар мамлекеттердин ортосундагы тышкы экономикалык соода жүргүзүүдө ага катышкан мамлекеттердин эгемендүүлүгүн, конституциялык жактан бекитилген тендиктерин жетекчиликке алып иш алып барууну максат койушкан. Өзгөчө белгилей турган нерсе Евразия экономикалык интеграциялоо жөнүндө декларация, мамлекеттер аралык тынчтыкты бекемдөө улуттардын маданиятын, үрп адаттарын сактоону көздөйт жана өнүктүрүүнү белгилеген [27].

2014-жылдын 29-майындагы ЕАЭБ мүчө өлкөлөрүнүн өз ара келишиминин талаптарына ылайык, 26-беренесинде белгиленгендей, төлөнгөн (алынган) ташып келүүдөгү бажы алымдары мүчө мамлекеттердин ортосунда өз ара которулууга жана бөлүштүрүлүүгө тийиш деп белгиленген. Бул келишимдин негизинде бүткүл мүчө мамлекеттердин бюджетине келип түшүүчү товарлардын импорттук бажы алымдары өз убагында мамлекеттер арасында түзүлгөн протоколдор менен аныкталып, иш жүзүнө ашырылат. Ошону менен бирге эле мамлекеттик бажы көзөмөлүнүн негизги максаттарынан болуп мамлекеттер ортосундагы жүргүзүлгөн товарлардын агымдарын тыкыр көзөмөлгө алып тобокелчиликтердин азайышына шарт түзүү. Бул багытта бажы кызматындагы атайын түзүмдөр, системалуу түрдө чет өлкөдөн келген товарлардын агымдарын жана алардан келип түшкөн алымдарды тыкыр карап көзөмөлгө алуусу зарыл.

ЕАЭБ мүчө өлкөлөрүнүн келишиминдеги Протоколдун 12-пунктунда көргөзүлгөндөй, ар бир мүчө мамлекет үчүн бажы алымдарынын белгиленген өлчөмдөрүнө ылайык 2020-жылдан бери карай төмөндөгүдөй үлүштө бөлүштүрүлүүдө - Армения - 1,220%, Беларусь - 4,860 %, Казакстан - 6,955 %, Кыргызстан - 1,900%, Россия Федерациясынын үлүшү - 85,065%.

ЕЭАБ мүчө мамлекеттеринин Евразиялык экономикалык комиссиясынын жобосунун негизинде жана тиешелүү иш чаралардын документтердин талаптарына ылайык, өз убагында мүчө мамлекеттердин соодо-сатык кызматташтыгынын алкагындагы бажы алымдары боюнча отчетторун беришет.

Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык саясатынын алгылыктуу жүрүшүнүн негизинде жана жакынкы коңшу мамлекеттер менен саясий алакалардын жакшыруусу ошондой эле, дүйнөдөгү эл аралык соода жүгүртүүдө товарлардын айлануусу көбөйгөндүктөн Мамлекеттик бажы кызматындагы аймактык бажы түзүмдөрүнүн структуралык бөлүмдөрү жана штаттык саны көбөйгөн. Алсак 2017-жылы республикада 7 бажы органы иштеген болсо, 2023- жылы бажы органдарынын саны 10 го жетип учурда ийгиликтүү иштеп жатат (2.8-таблица). Бул түзүлгөн Мамлекеттик бажы кызматындагы аймактардагы бажы түзүмдөрүнүн структуралары өлкөбүздүн экономикалык коопсуздугун камсыздоодо өз милдеттерин аткарууда.

Таблица 2.8 - 2024-жылы Кыргыз Республикасынын бажы органдары [117].

Бажы 2018 ж.	Бажы 2024 ж.
1. «Түштүк» оперативдүү бажысы	1. Түндүк-Чыгыш бажысы
2. «Түндүк» темир жол бажысы	2.Түндүк темир жол бажысы
3. «Манас» бажысы	3.Нарын бажысы
4. Чыгыш бажысы	4.Түштүк-Батыш бажысы
5. Борбордук бажысы	5. «Манас» бажысы
6. Түштүк-Батыш бажысы (Ош,	6.Баткен бажысы
Жалал-Абад, Баткен)	7. «Манас» бажысы
7. Профессионалдык жана кинология	8. СЭЗ “Бишкек”
борбору	9. Жалал-Абад бажысы
	10. Адистештирилген бажы

--	--

Булак: Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине Мамлекеттик бажы кызматынын маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн.

Изилдөө көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын Бажы кызматын тиешелүү деңгээлде каржылоо, модернизациялоо, инвестициялоо бажы контролун уюштуруу экономикалык механизмин өркүндөтүүдөгү негизги маселелерден болуп саналат. 2024-жылга карата Мамлекеттик бажы кызматынын бажы органдарынын саны 2018-жылга салыштырмалуу көбөйүп, мамлекеттик казынага кошкон салымынын өлчөмү көбөйгөнү менен мамлекеттик бюджеттен бажы кызматынын структурасын керектөөсүнүн каржылоосу тийиштүү деңгээлде канаттандырылбай келет (2.9 - табл.).

Таблица 2.9 - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинен бажы кызматын каржылоо каражаттарынын бөлүнүшү [120].

№п/п	Жылдар	Мамлекеттик каражаттардын бөлүнүшү (млн.сом)	бюджетинен бөлүнүшү
1	2023	1050,8	
2	2022	1317,9	
3	2021	672,5	
4	2020	672,5	
5	2019	868,9	
6	2018	695,7	

Булак: Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин 2024-2026 жылга прогнозу.

Биздин талдоо көрсөткөндөй 2018-жылга чейин - 695,7 млн.сом бажы кызматына каралып келген болсо, 2023-жылы 1050,8 млн.сом бекиген. Бул бөлүнгөн акча каражаттар негизинен социалдык камсыздоого, эмгек акыларды төлөөгө, товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алууларга, коммуналдык чарбалык кызматтардын ж.б акысын төлөөгө жумшалган.

Азыркы убакта мамлекеттик бажы кызматын каржылоо негизинен мамлекеттик бюджеттен бөлүнгөн акча каражаттарынан, Бажы кызматын өнүктүрүү фондунан ошону менен катар чет өлкөлүк донорлордон келип түшкөн гранттык каражаттардын эсебинен каржыланууда. Ал эми бажы кызматынын ишмердүүлүгүнө техникалык жардамдар болсо негизинен Россия Федерациясынын Өкмөтүнүн 2015-жылдын 31-мартындагы ЕАЭБге кошулуу маселелеринин алкагынын негизинде Кыргыз Республикасынын ортосундагы техникалык жардам көрсөтүү жөнүндө макулдашууга ылайык каржыланууда. (Кыргыз Республикасынын 2015-жылдын 18-майындагы No 102 Мыйзамы менен ратификацияланган) [30].

Мамлекеттин учурдагы тышкы экономикалык саясатынын алгылыктуу жүрүшүнүн негизинде товарлардын айлануусу көбөйгөндүктөн жана ааламдашуу маалындагы мамлекеттер аралык соода мамилелердин кызматташтыгы ылдамдап замандын шартына жараша бат өзгөрүп туруусу, Мамлекеттик бажы кызматын мындан ары өнүктүрүү жана бажылык жөнгө салуусун жана башкаруу мамилелеринде реформалоо жүргүзүү мезгилдин талабы болуп турат. Бажы процедуралары бажы бизнесинин эң маанилүү бөлүгү болуп саналат. Аларды ишке ашыруунун тартиби тышкы соода операцияларынын экономикалык структурасына олуттуу таасирин тийгизет.

Мамлекеттик бажы кызматынын аймактардагы бажы түзүмдөрүнүн структуралык бөлүмдөрүнө караштуу өткөрмө пункттарын замандын талабына шайкеш келтирип, санариптик технологиялардын өнүгүү шарттарына ылайыктап, келген товарларды жана коштомо бажылык документтерди текшерип өткөрүүнү ылдамдатып шарт түзүү мүмкүнчүлүктөрүнүн деңгээлин көтөрүү менен бажы кызматынын аймактардагы бажы түзүмдөрүн структуралык бөлүмдөрүнө караштуу өткөрмө пункттарында “бирдиктүү терезе” иштерин максаттуу түрдө активдештирүү зарыл.

Мамлекеттик бажы кызматы Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жана рыноктун принциптеринин негизинде либералдуу шарттарды

сактоо менен бажы режимдерин негиздеп өнүгүп келет. Бул түзүлгөн режимдер бажы кызматынын мындан ары дагы алгылыктуу иштешине алып келерине толук шарттарды түзөт, ошондой болсо дагы тышкы экономикалык соода сатык иштерин жүргүзүүдө уруксат алуу жана башка керектүү документтерди толтурууда адамдык факторлордун дагы да орун алышы бажы контролун уюштуруп экономикалык механизмин өркүндөтүүдө терс таасирин тийгизип натыйжасында бажы кызматына түшкөн кирешелердин көлөмүн азайтууга жол ачат. Тажрыйбада тышкы экономикалык соода жүргүзүүдө мыйзамда каралган чектерде женилдиктер колдонулушу абзел. Бул маселе иш жүзүнө келгенде туура колдонулбай же толук аткарылбай мамлекеттик бажы кызматынын абройун түшүрүүдө.

Биздин оюбузча мындай орун алган кемчиликтерди жоюу үчүн колдонулуп жаткан баа жана салык саясатын дагы бир жолу азыркы күндүн талабына ылайык карап чыгуу зарылдыгы бар. Өзгөчө биздин ата мекендик товар өндүрүүчүлөрдү колдоо үчүн аларга керектүү мыйзамдардын түзүмүн түзүү бажы төлөмдөрүнүн өнүктүрүүнүн зарыл шарты, реалдуу секторго, анын ичинде бюджетке киреше берүүчү тармактарды инвестициялоо, мамлекеттик колдоо жана бюджеттин натыйжалуу аткарылышын камсыз кылуу менен шартталат.

Ошол эле учурда Мамлекеттик бажы кызматында аймактардагы бажы түзүмдөрүнүн структуралык бөлүмдөрүнө караштуу өткөрмө пунктарын бүгүнкү күндүн талаптарына ылайыктап, аларды заманбап санариптик инновациялык технологиялар менен жабдылуусу тийиштүү деңгээлде болбой, бажы тармагындагы инфратүзүмдөрдүн логистикалык багыттарындагы талаптары толук болбой жаткандыгы бажы кирешелеринин көлөмүнүн мамлекетибизге түшүүдөгү пландары айрым постторунда аткарылбай келүүдө. Бажы кызматынын талапка жооп берген натыйжалуу иштөөсү үчүн алардын курамындагы бардык түзүмдөрдө бүгүнкү күндүн талабына ылайык толук шарттарды түзүп, бул максаттарды аткарууда чет

өлкөлүк инвесторлорду тартып жана мамлекеттик–жеке өнөктөштүктүн кызматташуусун бажы тармагында да өркүндөтүү керек.

Бажы ишинин маалыматтык-технологиялык бөлүгүндө комплекстүү жана уюштуруу чараларына дагы көңүл буруп анын үстүнөн иштөө зарыл. Бажы ишинин спецификасында келечектеги маалыматтык технологиялык керектөөлөрдү аныктоо үчүн коопсуздук стандарттары сыяктуу жаңы эл аралык стандарттарды эске алуу менен маселелерди андан ары илгерилетүү зарылдыгы турат.

Мамлекеттик бажы кызматын өнүктүрүүнүн негизги багыттарынын бири болуп өнүктүрүүнүн багыттарын талдоо жана мониторинг жүргүзүү менен, бажы органдарынын түзүмдүк бөлүмдөрүн оптимизациялап, алардын ишинин натыйжалуулугун артырууну талдоо, тышкы соодадагы дүйнөлүк өзгөрүүлөргө жана экономикалык тенденцияларга терең талдоо жүргүзүү болуп саналат.

Тышкы экономикалык соода жүргүзүүдө жакынкы жана алыскы мамлекеттер менен соода сатык иштерин жүргүзүүнү ар дайым терең мониторинг жүргүзүп талдоо зарыл. Өзгөчө тышкы соода жүргүзүүдө мамлекеттик бажы кызматынын тиешелүү кызматкерлери чоң бажылык тобокелчиликтерди ар дайым эске алуу менен келип түшкөн кирешелеринин ортосундагы айырмачылыктардын болбошуна жол бербөөсү максатка ылайык. Бул максатта негизги орундардын бири болуп мамлекеттик бажы кызматынын бажылык тобокелчиликтерди көзөмөлдөө бөлүмүнүн кызматкерлери тиешелүү мекемелерден жана өнүккөн чет өлкөлөрдөн тажрыйбаларын алып, учурдагы заманбап санариптик технологияларды жана чет тилдерди эркин билүүсү зарыл. Себеби тажрыйбалары жетишсиз адистердин бажылык тобокелчиликтерди көзөмөлдөө бөлүмүнүн кызматында билимдеринин тиешелүү денгээлде болбогондугу жана тажрыйбаларынын жетишсиздиги, соода сатыктан келип түшкөн товарлардын классификациялык түрлөрүн алардын бааларын жана башка бажы кызматына тиешелүү болгон мыйзамдык талаптарын аткарууда

терс таасирин тийгизиши ыктымалдуулугу жогору. Ошондуктан бул жетишпегендиктерди жоюу менен натыйжаларга жетүү үчүн бизнес процесстерин оптималдаштыруу жана жөнөйлөштүрүү, заманбап санариптик технологияларды киргизүү менен аймактардагы кызматкерлерге тиешелүү шарт түзүү менен жайгаштырыш керек.

2.2 Бажы көзөмөлүнүн шартында тышкы соода экономикалык байланыштарынын аныктоочу багыттары

Азыркы базар экономикасынын шартында глобалдык ааламдашуу процессинин күчөшү, улуттук экономиканын тармактарынын жакынкы жана алыскы мамлекеттер менен соода сатык жүргүзүүсү товарлардын дүйнөнүн ар тарабындагы мамлекеттерге өз ара сырткы соода келишимдердин негизинде экспорттолушу бажы көзөмөлүнүн тыкыр жана мыйзам ченемдүү иштешин шарттайт.

Өлкөлөрдүн саясий көз караштарына, алыс-жакынына чоң-кичинесине карабай эл аралык интеграцияга аралашууга кеңири жол ачылып, соода экономикалык иштери күчөп жатат. Андыктан ааламдашуу шартында Кыргыз Республикасынын тышкы соода экономикалык байланышын эл аралык деңгээлде так аныктоо зарыл.

Мында, биринчи багыт көз карандысыз мамлекеттердин шериктештигине кирген ЕАЭБдин мүчө өлкөлөрү: Россия, Казакстан, Беларусь ж.б. өлкөлөр, экинчи багытына коңшу Кытай, Тажикстан, Өзбекстан, үчүнчү багытка Европа, АКШ, Кытай, Түрк ж.б мамлекеттер.

Азыркы тышкы соода экономикалык байланыштын, жалпы эле эл аралык карым-катнаштын дүйнөлүк нуктагы багыттарын толук эске алуу менен жогоруда белгиленген олуттуу үч багытты тең колдон келишинче өз ара экономикалык пайдалуу, оош - кыйыш жактарын толук эске алуу менен мамлекеттер аралык товар экспорттоонун көлөмүн көбөйтүп мамлекеттер аралык соода байланышты бекемдөө менен гана ийгиликтерди жаратса болоору ар бир мамлекетке дайын. Замандын талабына жараша тышкы соода экономикалык карым катнашты жогорулатуу мамлекетибиздин

бюджетине түшкөн киреше бөлүгүн көбөйтүүгө жол ачат. Себеби өнүккөн өлкөлөрдө бажы кызматтарынын ийгиликтүү жана либералдуу иштешинин натыйжасында тышкы экономикалык катнашта товарлардын айлануусундагы соодадан түшкөн кирешелери арбын болууда.

Ошондуктан чет өлкөлүк мамлекеттер менен болгон тышкы экономикалык соода жүгүртүүдө мамлекеттик келишимдерди жакшыртып өзгөчө салык механизмдерин эске алуу менен бирге, сырткы экономикалык мамилелердеги өлкөлөрдө белгилүү бир мыйзам ченемдүүлүктөр негизинде каржылык, материалдык, эмгек ресурстарына, жаңы технологияларга жетүүгө туруктуу жол ачылып, экономикалык биригүүдө үчүнчү өлкөлөрдөгү тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучулары менен ийгиликтүү атандашып иштөө менен натыйжада эл аралык соода жүгүртүүсүндөгү келип түшкөн товарлардын көлөмүнүн сапатынын жогорулашына негиз болот. Ошонун негизинде бажы кызматынын киреше бөлүгүнө түшкөн кирешелер арбындайт жана алар менен болгон алаканы жогорулатат.

Мамлекеттик бажы кызматынын учурдагы рыноктун шартында натыйжалуу иштеши үчүн иновациялык ишмердүүлүгүн артыруу менен гана алдынкы денгээлге чыгаруу зарылдыгы турат. Ошону менен бирге бажы контролун жөнгө салуунун түзүмдүк мүнөздөмөсүнүн эң башкы бөлүгү болуп теориялык бүтүмдүктөрдү: абсалюттук артыкчылык теориясы эмнени аныктайт; технологиялык боштук теориясы эмнени белгилейт; эл аралык эмгекти бөлүштүрүүнүн негизги мүнөздөмөсү; эл аралык дэңгээлдеги экономикалык адистештирүүнүн кайсы түрү тигил же бул аймактарга, жакынкы жана алыскы өнөктөш мамлекеттерге кандайдыр бир өлчөмдө киреше алып келет; мамлекеттердин ортосундагы экономикалык атаандаштык биздин өлкөнүн экономикасынын өсүшү үчүн натыйжалуу шарттарды түзөт; чет өлкөлүк мамлекеттердин тышкы соодадагы жетишкендиктери рыноктук факторлорго кандайдыр бир деңгелде көз каранды ошондой болсо да, алар биздин өлкө үчүн негизги ролду ойнойт.

Алыскы жана жакынкы өнөктөш өлкөлөрдүн көпчүлүгү рыноктук мүмкүнчүлүктөрү айрым башка мамлекеттерге караганда ченелүү.

Жогорудагы белгиленген тышкы соода экономикалык байланыштар биздин өлкө үчүн да түздөн-түз тиешелүү. 1991-жылы Кыргыз Республикасы эгемендүүлүк алгандан кийин рыноктук шарттарга байланыштуу бажы саясатын жүргүзүп келет. Ошол мезгилден тартып бажы кызматынын системасында бир канча реформалар жүргүзүлдү, ал эми СССР учурунда азыркыдай бажы кызматын уюштуруу каралган эмес жана бул багытта мындай маселелер Союздун тышкы экономикалык саясаты ошол маалга ылайыктуу жөргүзүлгөн. Ошондой болсо дагы Кыргыз Республикасы СССР мезгилинде да көп чет өлкөлөр менен соода сатык алакаларды жүргүзүп келген. Алсак 1959-жылы СССРдин курамындагы Кыргыз өлкөсү республикада өндүргөн өндүрүмдөрүн 19 өлкөгө, 1962-жылы 29 өлкөгө, 1967-жылы 49 өлкөгө, 1990-жылдары 64 өлкөгө экспорттоп, айыл чарба өндүрүмүн өндүрүүдө жана сатууда ийгиликтүү болгон. Ал эми эгемендүүлүк жылдары биздин республика дүйнөнүн 150 дөн ашуун өлкөсү менен соода экономикалык байланыштарды жүргүзгөнү менен экспортко чыгууда жакшы натыйжаларга жете элек.

Кыргыз Республикасы учурда КМШ өлкөлөрү менен Азербайжан, Армения, Беларусь, Казакстан, Молдова, Россия, Тажикстан, Түркмөнстан, Өзбекстан, Украинадан тышкары, Австралия, Бельгия, Германия, Италия, Нидерланды, Бириккен Падышалык (Улуу Британия), Франция, Швеция, Швейцария, Индия, Иран, Кытай, Бириккен Араб Эмираттары, Пакистан, Корея Республикасы, Түркия, Япония, Канада, Америка Кошмо Штаттары, Финляндия, Польша, Венгрия ж.б өлкөлөр менен кызматташат. Бул көрсөтүлгөн мамлекеттердин ичинен Кыргызстан негизинен Россия, Казакстан, Германия, Италия, Индия, Кытай Эл Республикасы, Турция [119] мамлекеттери менен тыгыз тышкы соода экономикалык мамилелерди жүргүзүп келе жатат.

Кыргыз Республикасы калкыбыздын социалдык-экономикалык абалын, жашоо шартынын сапатын жогорулатуу максатында ЕАЭБге жана Бажы биримдигине мүчө болуп кирүү менен, анын коюлган шарттарын толук аткарууга, аймактагы мамлекеттер менен экономикалык бир алкакта болуп, мамлекетибизге инвестиция, гранттарды тартууда, донор мамлекеттер менен алака түзүп экономикалык мүмкүнчүлүгүн жогорулатып алдыңкы өнүккөн мамлекеттердин катарына жетишүүгө мүмкүнчүлүк алганы турат. Мындай аймактык чон эл аралык экономикалык биримдик улуттук экономикабыздын мындан ары өсүшүнө чоң мүмкүнчүлүк жаратат.

Мамлекетибиздин социалдык экономикалык абалын мындан ары дагы өсүшүн камсыз кылуу жана товарларга болгон калкыбыздын керектөөлөрүн өз убагында жетиштүү өлчөмдө камсыздоо менен тышкы соода экономикасынын өркүндөтүүдө, товарлардын жүгүртүүсү алардын сапаты жана баалары биздин өлкөнүн экономикалык деңгээлине жараша экендиги маалым. Бул корсоткучтор болсо эл аралык деңгээлдеги соода экономикалык келишимдердин сапаттуу түзүлүшү жана алардын аткарылышы менен мүнөздөлөт.

Союз урап, улуттук экономика рыноктук мамилелерге өткөн 34 жыл аралыгында, экономиканын негизги реалдуу секторунун тармактарында өндүрүштүн көлөмү замандын шартына жараша кескин түрдө азайгандыктан, ишканаларда жумуш ордулары жоюулгандыгы жакырчылыктын дэңгээлин көбөйтүп, элибизди миграцияга б.а тышкы өлкөлөргө чыгууга мажбур кылды. Жергиликтүү чийки заттын (пахта жана жүн) өндүрүмүнүн кескин азайышы жана аларды кайра иштетүүнүн төмөндөшү тигүү ишканаларын Кытайдан, Түркиядан, Италиядан жана башка өлкөлөрдөн импорттоп кездемелерди алууга муктаж болгондугу ири суммадагы акча каражаттарын чет өлкөгө которууга аргасыз кылды.

Кыргызстан түндүк жагынан Казакстан, батыш жакта Өзбекстан, түштүк-батыш тарабында Тажикстан жана түштүк менен түштүк-чыгышта экономикалык жактан кубаттуу Улуу Кытай мамлекети менен чектешкен

өлкө. Кыргызстан географиялык жактан тоолуу өлкө болгондуктан жаратылыш байлыктарына суу жана минералдык заттарга, анын ичинде көмүр, алтын, күмүш, урандын жана сурьманын бай запастарына жана башка ресурстардын болжолдуу жалпы көлөмү 3,0-6,0 трлн АКШ доллары бар экендиги белгилүү. 1998-жылдын 17-ноябрь айында Дүйнөлүк Соода Уюмунун Марракеш келишимине кошулуу туралуу протоколу Кыргыз Республикасынын Мыйзамы менен ратификацияланган, Келишим тиешелүү мамлекеттик органдардан ратификациядан өткөн соң, 1998-жылдын 20-декабрында Протокол юридикалык күчкө ээ болуу менен, [121]. Кыргызстан Борбор Азиядагы мамлекеттердин арасынан экономикага либералдык мамилеге өтүү менен алгачкы мамлекеттерден болуп, өлкөгө инвестиция, грант, чет элдик капиталды өлкөнүн экономикасын тартуу менен дүйнөлүк базарга чыгууга жол ачып, рыноктун шарттарын жакшыртуу жана өнүктүрүү боюнча зор мүмкүнчүлүк алган.

1991-жылы Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө жеткенден кийин мурдагы СССРдин пландуу экономикасынан баш тартып, рыноктук экономикага өттү. Бирок рыноктук экономикага өтүү менен эл аралык деңгээлде татыктуу жана алгылыктуу соода сатык мамилелерин жүргүзүүдө Бүткүл Дүйнөлүк Соода Уюмуна мүчө болуп кирүүгө аргасыз болгон. Тышкы экономикалык соода кылууда уюмдун негизги принциптерин колдонуу керек экендиги алардын максаттарында жазылган. Бул максаттарга жетүү үчүн Кыргыз Республикасы рыноктук мамилелерди жолго салууда тиешелүү укутук ченемдик актыларды кабыл алып, соода сатыкта либералдуулукту эске алуусу зарыл эле. Мындай рыноктук экономикалык чон реформалар тышкы экономикалык карым катнашты жакынкы жана алыскы мамлекеттер менен болгон мамилелердин натыйжаларын жакшыртууга алып келди.

Ошону менен бирге эле мамлекеттик бажы кызматынын көзөмөлдөө функциясын чет өлкөлөр менен болгон тышкы соода сатык мамилелеринде бажы контролун уюштуруу экономикалык механизмин өркүндөтүүдө жаны шарттарды түзүүнү талап кылат. Алыскы жана жакынкы мамлекеттер менен

болгон тышкы соода сатык мамилелерде негизги ролду санариптик технологияларды кеңири пайдалануу, электрондук документтерди борборлоштуруунун негизинде электрондук бажы кызматын жакшыртуу, экспорт жана импорттон келип түшкөн товарлардын агымын кескин көбөйтөт. Мындай бажы кызматындагы уюштуруу экономикалык механизмдери бажы пункттарынан өткөн товарлардын санын жана көлөмүн көбөйтүүшүнө шарт түзүү менен, аларды ылдам жана сапаттуу текшерүүгө жол ачат.

Электрондук бажы кызматынын негизги максаттарынын бири мамлекеттик бажы кызматынын таза ийкемдүү экономикалык шартта жаны мамилелерин ишке ашырууга шарттарды түзүүгө негизделген. Себеби азыркы мезгилде экспорт жана импорттолгон товарлардын агымынын көбөйтүүшүнүн орун алышы, аларды өз убагында ыкчам так көзөмөлдөн өткөрүү электрондук бажы кызматынын негизги аткаруучу багыттарынан болуп турат. Өзгөчө эл аралык тышкы соодада мамлекеттер менен болгон эл аралык тышкы соода катнаштарынын жакшырышы Кыргыз Республикасынын социалдык экономикасынын өнүгүшүнө чон салым кошот.

Биздин оюбузча Кыргызстанда экспорттук деңгээлди көтөрсөк соодадан түшкөн кирешелердин көлөмү мындан да жогору болот деген ойдобуз жана негизги себептеринен болуп Бүткүл Дүйнөлүк Соода Уюмунда мүчөлүктө болуп, ЕАЭБ мамлекеттери менен экономикалык бир алкакта болуу келечекте өз таасирин сөзсүз тийгизет. Бирок Бүткүл Дүйнөлүк Соода Уюмунун тышкы соодадага айрым талаптары тиешелүү деңгээлде иш жүзүнө ашырылбагандыктан, рыноктук мамилеге болгон көрсөтмөлөрүн толук аткарууда дагы деле болсо тиешелүү укутук ченемдик актылардын толугу менен ойдогудай кабыл алынбашы, өлкөбүздүн социалдык экономикалык өнүгүүсүндөгү салымы жетиштүү эмес.

Кыргыз Республикасы СССР убагында агрардык мамлекеттердин катарында болгон. Маселен рынок мамилелерине өтөрүнө чейин айрым жылдарда айыл чарбасынан түшкөн кирешелер ички дүң продукциянын 54%

пайызына чейин түзгөн. Ал эми бул көрсөткүч эгемендүүлүк жылдарда салыштырмалуу өлкөбүздө бир топ төмөнкү деңгээлге түшкөн. Алсак 2022-жылдын ички дүң продукциясынын көлөмү 2018-жылга салыштырганда 6,1% азайган. Белгилей кетсек айыл чарба тармагына 2020-жылы 443,0 млн сом бөлүнгөн болсо, ал эми 2023-жылы 2,6 млрд сом жумшалгандыгына карабастан айыл чарба тармагы өнүкпөй жогоруда белгилегендей ички дүң продукцияга карата төмөн бойдон калууда.

Бул болсо айыл чарбасында экономикасы алдыңкы өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбаларын туура пайдаланбагандыктан өндүрүмдөрдүн тышкы соода рыногуна болгон талаптарына толук жооп бербегендиги, айыл чарба өндүрүмдөрүнүн көлөмдөрүнүн аздыгы, өндүрүмдөрдүн сапаттарынын эл аралык шайкештикке жооп бербегендиги тоскоол болууда.

Айыл чарбасында тармактардын түрлөрү боюнча бөлүнүп адистештирилбегендиги, натуралдык майда чарбалардын көптүгү ирилешкен кооперациялардын жоктугу, ошол эле маалда эл аралык фитосанитардык, лабораториялык, ветеринардык кызматтын аймактарда системалуу түрдө өндүрүлгөн өндүрүмдөрдү көзөмөлдөшүнүн солгун болуусунда. Ошондой эле айыл чарбасында иштеген товар өндүрүүчүлөрдү класстердик ыкмага жана логистикалык соода транспорттук багыттарындагы иштерди алып барууга кеңеш берүү зарылчылыгы бар.

Талдоо көрсөткөндөй өлкөбүздө калкыбызга керек болуучу тамак ашка болгон керектөөсүнүн 12 түрдөгү көрсөткүчүнүн ичинен 3 түрү (сүт, жашылча, картошка) боюнча гана физиологиялык өлчөмдө камсыздайт. Бирден бир себеби аймактарда айыр чарбасында эмгектенген дыйкан фермелердин көпчүлүгү майда чарбалар натуралдык өндүрүү үй бүлөлүк багыттагы чарбалар болуп эсептелет. Дыйкан фермелердин жеринин аянтынын аздыгы алардын техникага жана башка шаймандарды алууга каржылык жардам алуу учун банктарга койо турган негизги фонддорунун жетишсиздиги. Ошондуктан көпчүлүк айыл чарба тармагында эмгектенген дыйкан-фермерлер карамагындагы айыл чарба жерлерин өздөрүнүн

муктаждыктарын канаттандыруу үчүн гана айыл чарба продукцияларын өндүрүүгө мажбур болуп келүүдө. Ал эми мал чарбасы боюнча менчигиндеги малдарды күнүмдүк өздөрүнүн керектөөсүн канаттандыруу максатында тамак аш катарында пайдалануу менен калган өндүрүмдөрдү ички рынокто келишим баада же болбосо бартердик ыкма менен алмашырышат. Айыл чарбасындагы өндүрүлгөн өндүрүмдөрдүн сапаты талапка жооп бербей, көлөмдөрү аз болгондуктан дээрлик тышкы рынокко чыгууга мүмкүнчүлүктөрү аз. Өлкөбүзөгү айыл чарбасынын экономикасы талаптагыдай өнүкпөгөнүнүн дагы бир себептеринен болуп, ага байланышкан өнөр жай тармактарынын талаптагыдай болбогондугу, СССР убагында айыл чарба менен тыгыз иштеген эт комбинаттары жана жүндү кайра иштетүүчү ишканалар, килем комбинаты, сүт заводдору болуп келген. Эгемендүүлүк алып базар мамилесине өткөндөн кийин эл аралык сооданын талаптарын канаатандырган тийиштүү деңгээлдеги өндүрүмдөрдүү өндүрүүдө чабал болуп тилекке каршы бүгүнкү күндө ордун таба элек.

Кезегинде айыл чарбасына толук түрдө рыноктук мамилеге жараша реформа натыйжалуу жүргүзүлбөгөндүктөн, айыл чарба тармагы рентабелдүү болбой, экспортко чыгууда чоң көлөмдөгү товарларды чыгаралбай жаткандыктан тышкы соодадагы тескери сальдонун өсүшүнө себеп болууда, ошонун эсебинен учурда өлкөнүн бюджетинин аткарылышында бажы кирешелери толукталбай келет.

Өнүккөн Европа мамлекеттеринде, Америка континентинде бажы кызматтарынын жогорку деңгээлде кызмат көрсөтүүсүнөн улам соода сатыктын көбөйүшүнүн эсебинен экономикалары тез өсүүдө, булардын ичинен Европа мамлекеттери Германия, Франция, Италия Испания, Дания, Чехия ж.б өлкөлөр өсүү темпинин жогорку тепкичине жетишип калкынын бакубат жашоосуна шарт түзүүдө. Биздин оюбузча калкыбыздын социалдык жана экономикалык деңгээлин жогорулатуу жана элибиздин бакубат жашоосу үчүн мамлекетибиздин жакынкы жана алыскы мамлекеттер менен болгон эл аралык тышкы соода экономикалык келишимдерин жакшыртуу жана бажы

кызматынын контролдоо уюштуруу механизиминдерин мындан ары дагы өркүндөтүү бүгүнкү күндүн талабы.

Кыргыз Республикасы Бүткүл Дүйнөлүк Соода Уюмуна киргенден баштап анын талаптарын аткаруу менен бирге тышкы соода экономикасында алака түзгөн жана өз ара кызматташкан мамлекеттер менен бирге өз ара экономикалык байланыштарды чындоого аракет кылууда, ошону менен бирге Дүйнөлүк Соода Уюмунун укуктук ченемдик актыларын талаптарын аткарууну көздөп өнөктөш мамлекеттер менен тышкы соода мамилелерин түзүүдө.

Кыргыз Республикасынын социалдык экономикалык өсүү багыттарында мамлекеттик бажы кызматынын орду эбегейсиз чон жана маанилүү, бажы кызматынан келип түшкөн кирешелер мамлекеттик бюджетти толуктап калкыбыздын муктаждыгын канаттандырып өлкөбүздүн өсүшүнө түздөн түз таасирин тийгизет. Мамлекеттик бажы кызматынын мындай өлкөгө тийгизген таасири анын көзөмөл функциясын маанилүүлүгүн белгилейт. Бул багыттын натыйжалуу өсүшү бажы кызматынын контролунун уюштуруу экономикалык механизмдерин талаптагыдай түзүп бажы өткөрмө пунктарынан өткөн товарлардын документтерин электрондук бажыны киргизүүсү менен жакшыртуу учур талабы.

Белгилей кетсек мамлекеттик бажы кызматында бажылык төлөмдөрдү жана тышкы экономикалык соода жүгүртүүдө администрациялоо функцияларын дагы жакшыртууга мажбур. Себеби экономикалык коопсуздук бажы көзөмөлүнүн текшерүүлөрүнө карабастан бажылык мыйзам бузуулар айрым учурларда орун алууда, ошонун себебинен бажы төлөмдөрү өз убагында бажы кирешелерин толуктабай келүүдө. Мындай көйгөйлөрдү чечүүдө кадрларды даярдоо, резервке коюу, аларды өнүккөн мамлекеттерден тажрыйба алмашууга жөнөтүү, аймактардагы адистерди жана товар өндүрүүчүлөр менен тышкы экономикалык ишкердиктин катышуучуларын мамлекет тарабынан системалуу түрдө окутуу талап кылынат.

Мамлекеттик бажы кызматы тарабынан бул багытта тиешелүү усулдук материалдар, китепчелер иштелип чыгып камсыз болуусу зарыл. Бажы көзөмөлүн дагы бир талаптарынын бири болуп, кызматкерлерди учурдагы илимий инновациялык маалыматтар менен өз убагында системалуу түрдө камсыздоо керек.

Кыргыз Республикасынын улуттук экономикасын мындан ары дагы өстүрүү калкыбыздын муктаждыктарын камсыз кылууда алардын жашоо сапатын жогорулатуу үчүн эл аралык соода талаптарына жараша иштөөгө мажбур болууда, алсак ЕАЭБге кирбеген жакынкы коншу Өзбекстан, Кытай, Тажикстан өлкөлөрү менен болгон соода сатык мамилелерибиз күндөн күнгө күчөөдө. Кыргызстан бул өлкөлөргө түстүү металдар, айыл чарба продукцияларын, дагы ушул сыяктуу товарларды бул өлкөлөргө экспорттойт (2.10 табл.).

Экономика илимдеринин доктору, профессор Н.С.Аттокурованын эмгектеринде белгилегенине ылайык, өлкөнүн алыскы мамлекеттер менен соода сатык мамилелери ЕАЭБге мүчө мамлекеттерине салыштырганда экономикалык алакалары аз, Кытай, Турция мамлекеттерин эске албаганда. Кыргызстандын негизги соода сатык иштеринен болуп Россия Федерациясы, Казакстан жана Өзбекстан мамлекеттери саналат” [35. 17 б.] деп өз эмгектеринде көргөзүп баса белгилеген.

2.10 – таблица. Кыргыз Республикасында товарлардын айрым өлкөлөр боюнча тышкы жана өз ара соодасы (млн. АКШ доллары менен) [119].

	Товарлардын экспорту					
	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.
Бардыгы	1836,8	1986,1	1964,5	2752,2	2186,7	3384,9
Анын ичинен айрым өлкөлөр боюнча:						

Казакстан	270,3	347,1	293,9	382,2	438,2	449,0
Россия	358,2	281,2	241,6	393,3	963,6	823,7
Өзбекстан	158,5	138,9	15,5	180,1	236,6	290,8
Германия	6,2	8,6	13,1	12,5	15,8	7,6
Кытай	62,2	82,4	43,2	64,1	60,8	80,4
Түркия	104,3	89,9	74,6	90,6	140,7	153,1
АКШ	1,9	2,6	2,6	4,5	4,8	7,2

Ооба, Кыргыз Республикасы тышкы соода экономиканын өсүшүнө байланыштуу жакынкы жана алыскы мамлекеттерге анын ичинен Россия, Түркия, АКШ дагы ушул сыяктуу өнөктөш мамлекеттерге экспортто менен дагы бажы кызматынын киреше бөлүгүн толуктап келет. 2018- жылга Казакстанга экспорттолгон товардын көлөмү 2023-жылга салыштурганда 178,7 млн. АКШ долларга өскөн. Ал эми Казакстанга 178,7 млн АКШ долларына, Россияга 465,5 млн. АКШ долларына товарлардын көлөмү өскөн.

Акыркы жылдары саясий экономикалык алакаларыбыз жакшырган коңшу Өзбек мамлекетине 2018-жылы өлкөбүздө өндүрүлгөн продукцияны 158,5 млн. АКШ доллар экспорттосок, 2023 - жылы 290,8 млн. АКШ долл , башкача айтканда 132,3 млн. АКШ долларына көбөйгөн. Биздин оюбузча эл аралык соода саясатын мындан ары дагы жакшыртуу, ошону менен бирге укуктук-нормалык (бажы Кодекс, Мыйзам) документтерди ар бир коңшу мамлекеттер (Кытай Эл Республикасы, Өзбекстан, Тажикистан) менен адапташтыруу жана унификациялоо керек деп сушуштайбыз.

Кыргызстандын тышкы соода балансынын анализ кылганда тескери сальдосун көрүүгө болот, алсак 2023-жылдары келип түшкөн товарлардын импорту 12352,0 млрд АКШ долларын түзгөн, же экспортко салыштырмалуу 8987,7 млрд. АКШ долларына көп (2.11-табл). Бул цифра Кыргызстан импорттолгон товарларга көз каранды болгонун тастыктайт.

2.11 – таблица. Кыргыз Республикасында товарлардын айрым өлкөлөр боюнча тышкы жана өз ара соодасы (млн. АКШ доллары менен) [119].

	Товарлардын импорту						
	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж	2023 ж 2018 ж +,-
Бардыгы	5 292,0	4 989,0	3 718,8	5 580,2	9 629,1	12352,0	7060,0
Анын ичинен айрым өлкөлөр боюнча:							
Казакстан	602,7	649,4	500,2	662,1	749,9	862,2	259,5
Россия	1510,7	1404,3	1316,0	1 903,6	2 270,9	2182,9	672,
Өзбекстан	178,0	200,9	188,8	316,8	362,6	403,2	225,2
Германия	74,6	70,8	51,7	63,2	164,6	421,8	347,2
Кытай Эл Республикасы	1942,3	1735,0	736,8	1 463,8	4 069,5	5353,3	3411,0
Түркия	290,2	222,8	194,9	321,6	488,3	453,4	163,2
АКШ	128,8	90,1	120,4	101,2	242,0	430,6	301,8

Тышкы экономикалык соодада биздин өлкө менен өнөктөшкөн жакынкы жана алыскы мамлекеттер биздин өлкөгө көп деген товарлардын түрлөрүн экспорттошуп, өздөрүнүн экономикасын жогорлатууга жол ачып келет. Себеби бизге келген импорттук товарлардын көлөмү алда канча көп болуп салыштырмалуу чыгарылып жаткан товарлардын экспорттук көлөмүнөн көп болууда. Белгилей кетүүчү жагдай биздин ишкерлер жана компаниялар чыгарган өндүрүмдөрдүн сапаттары начар, эл аралык стандарттарга айрым түрлөрүнө туура келбей жаткандыгында.

Баарыбызга белгилүү болгондой экономика илимдеринин доктору, профессор Аракелян А.А. “Азыркы глобалдашуу шартында дүйнөлүк сооданын өнүгүү көйгөйлөрү” аттуу макаласында төмөндөгүдөй белгилейт “...Азыркы эл аралык экономика «тарифной войны»” [36. 33-38 б.] деген тыянакка келген. Ооба жакынкы жана алыскы мамлекеттер менен тышкы соода жүргүзүүдө өзгөчө монополияга үстөмдүк кылган мамлекеттер мунай газ, транспорттук каражаттар жогорку тарифтик баага сатылып экспортточу

чет өлкөлүк экспортчулардын кызыкчылыгына иштеп келет. Мындай товарлар Кыргызстандын аймагында жетишсиз өндүрүлгөндүгүнө байланыштуу биздин мамлекет башка өлкөлөрдөн сатып алууга муктаж болууда.

Таңсык товарларды биздин өлкөгө сатып алууда Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тиешелүү стратегиялык багыттагы пландоону камсыз кылуусу зарыл. Бул стратегияда тышкы соода экономикалык ишкердүүлүктү камсыз кылууда бажыдагы салыктык жана башка тарифтик жөнгө салуу саясатын биздин мамлекеттин экономикасын туруктуу өнүгүшүнө алып келе турган жолдордун пайдубалын түзүү керек. Бул ишти жогорку деңгээлде аткаруу максатында тиешелүү министрликтер, ведомстволор активдүү катышуу керек. Ошону менен бирге мамлекеттик бажы кызматынын контролдук функциясы чечкиндүү аракеттерди жасоосу зарыл. Ошол эле убакта дүйнөдөгү болуп жаткан окуялардын негизинде жаралуучу товарлардын таңсыздыгын, финансы экономикалык кризистер, тез арада болуп туруучу экономикалык санкциялар коркунучту жаратат жана болуп өткөн “COVID-19” сыяктуу оору сыркоолордон алдын алуу боюнча кабинет Министрлиги тарабынан тиешелүү мыйзам актылар кабыл алынган[123]. Мындай тышкы экономикалык саясатта тобокелчиликтин болуп турушу мамлекет тарабынан ата мекендик товар өндүрүүчүлөргө ар тараптуу жардам көрсөтүлүп, ишкерлердин жана компаниялардын өндүрүмдөрүн көлөмүн жана сапатын жогорулатууга көмөк көрсөтүүгө тийиш, өзгөчө бажы козөмөлүндө алып барылуучу бажы кызматынын контролдоо механизмин жакшыртууга иш чараларды кабыл алуусу зарыл.

Тышкы сооданы азыркы талаптарына жетүү максатында өнөктөш өлкөлөрдүн баардыгы менен ырааттуу жана системалуу түрдө иш алып барууда керектүү укуктук ченемдик актыларды жакшыртуу максатында толуктоолорду киргизүү зарылдыгы бар, себеби эл аралык тышкы соода мамилелериндеги бажылык мыйзам бузуулар менен катар аткезчилик дагы орун алууда. Мисалга ала турган болсок, Кыргыз Республикасынын айыл

чарба министрлигинин жетекчилеринин коррупцияга багытталган иштеринин негизинде атайын жасалма тоскоолдуктар иштелип чыгып экспортко чыгуучу айыл чарба продукцияларын тоскоолдуксуз өтүүгө схемаларды түзүшкөн. Ал эми, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик ветеринардык инспекция тарабынан коррупциялык элементар болгонунун натыйжасында сатылып жаткан биопрепараттар жана вакциналар колдонулуучу дары дармектерден өлкөбүзгө 51 млн сом зыян келтирилген. Мындан сырткары Ош облусунун, Кара Суу районундагы Кара Суу шаарына жакын жайгашкан Тельман айылында 270 метр жер алды менен өтүүчү жол аркалуу товарларды ташуу үчүн жасалган аткезчилик жолу табылган. Бул жер астындагы мыйзамсыз жолдор Кыргыз Республикасы менен коңшу Өзбек Республикасын бириктирип чет элдик валюталарды, эл керектөөчү товарларды, визасыз жарандарды өткөрүп, балким кылмышкерлерди дагы өткөрүүгө шарттарды түзүп келгендиги аныкталган.

Баткен облусунун Баткен районундагы Самаркандык айыл аймагында “Мерседес Спиринтер” 5 унаа аткезчилик жүк менен жүзүм ташып бараткан жерден элдик кошуун тарабынан кармалган, ошондой эле элдик кошундар Баткен районунун Ак-Татыр айыл аймагында дагы түзүлгөн. Мындай элдик кошуун түзүмдөрүн өлкөбүздүн аймактарында түзүү мамлекеттик бажы кызматынын натыйжалуу иштешине көмөкчү болмок жана мындай аткезчиликтердин аймактарда орун алышын азайтмакчы. Жалпылап алганда 2024-жылы мамлекеттик бажы кызматында бажы тармагындагы 7168 факты аныкталып, мамлекетке келтирилген зыяндын көлөмү 3 миллиард сомдон ашты. Мындай терс бажы тармагындагы укук бузуулардын жана кылмыштардын орун алышы, аткезчилик фактыларынын көбөйүшү бюджетке келип түшүүчү бажы төлөмдөрүн толтурууда тоскоолдук кылып ички дүң продукциянын көлөмүн көбөйтүүгө таасирин тийгизет.

Мамлекеттин экономикасын туруктуу өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланууда жер жердерде орун алган тышкы соода жүргүзүүдөгү мыйзам

бузуулардын орун алышынын алдын алууда айыл аймактарынындагы элдик кошуундарды түзү мүмкүнчүлүгүн пайдаланса.

Кыргызстандын ички дүң продукциясын Эл аралык валюта фондусунун саресеп чыгаруусунда 2020-жылы сатып алуу жөндөмдүүлүгү ар бир киши башына 5036 миң АКШ доллары болгон. Бул көрсөткүч коңшу мамлекеттерде Өзбекстанда 7 449 АКШ долларын, Казакстанда 26 565 АКШ долларын түзүп, биздин мамлекетке караганда алда канча көп экени белгиленет. Ушул эле көрсөткүч Россияда Кыргызстанга салыштырганда 5,5 эсеге көп болуп 27 930 АКШ долларын түзгөн [125].

Жогорудагы белгиленген көрсөткүчтөр Кыргызстандын экономикасы коңшу өлкөлөрдүн экономикасына салыштырганда кыйла алсыз экендиги, дагы деле болсо экономикада өнүгүүгө тиешелүү шарттар түзүлүп анын туруктуу өнүгүшүнө толук жол ачыла элек экендигин белгилейт. Негизги көрсөткүчтөрдөн 22,4% калктын жалпы санына карата болгон болсо, анын ичинен шаар жерлеринде 20,2%, айыл жерлеринде 23,2% болгон. Кыргызстанда 2022-жылкы эл каттоонун маалыматы боюнча мигранттардын саны 1,1 млн. Мунун негизги себептеринен болуп экономикабыздын тармактарында жумуш орундардын жылдан жылга кыскаруусу жана талаптагыдай түзүлбөшү себеп болууда. Белгилей кетсек мигранттардын чет өлкөгө болгон агымы жана жакырчылыктын жогорку деңгээли негизинен айыл жерлеринде болууда. Мындан сырткары дагы өлкөбүздүн мамлекеттик карызы өткөн жылдарга салыштырганда көбөйүүдө. 2024-жылы тышкы карыздын көлөмү 384,1 млрд сом болуп, өткөн 2015-жылга салыштырганда 94,9 млрд сомго көбөйгөн.

Ошол эле учурда Кыргыз Республикасы менен Тажикистан Республикасынын ортосундагы чечиле элек чек ара маселелери менен бирге 2021-жылы болгон өз ара чыр чатактар, мамлекеттик бажы кызматынын туруктуу иштешине терс таасирин тийгизип келүүдө. 2010-2020-жылдардагы окуялардан улам Казак Республикасы жана Тажикистан менен болгон чектеш бажы өткөрмө пунктарынын жабылышы дагы өз кезегинде таасирин

тийгизип, тышкы экономикалык соода жүргүзүүдө товар жүгүртүүнүн көлөмүн азайтып ички дүң продукциянын өсүшүнө түздөн түз залакасын тийгизди. Жогорудагы кайталанма көрүнүштөрдөн улам кошуна мамлекеттер менен болгон тышкы соода сатык экономикалык байланыштар ойдогудай болбой келе жаткандыгы тышкы экономикалык соодада коңшу мамлекеттер менен дагы да болсо көптөгөн чечилбеген маселелердин бар экендигин көргөзүп турат.

Биздин оюбузча мындай кырдаалдын түзүлүшүнө мамлекетибиздеги стратегиялык пландоо боюнча мыйзамдардын толук тийиштүү деңгээлде аткарылбай жаткандыгы, чек аралардын толук тактала электиги, экономиканын бардык тармактарына чар жайыт багытта инвестициялардын тартылуусу жана натыйжасыз пайдаланышы, экономикада реалдуу реформалардын жоктугу менен өлкөдө билим берүү тармагында адистерди окутууда жана кадрларды кайра даярдоодо интелектисин жогорулатуу керектигин айгинелейт.

2.3. Ааламдашуу шартында бажы-тарифтик жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү.

2021-жылы 11-апрель айында бүткүл элдик референдумда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясынын III главасында белгиленген 91-беренесинин негизинде, Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин Министрлер Кабинети “финансы, баа-тарифтик, инвестиция жана салык саясатын жүргүзүүнү камсыз кылат” [1] деп көргөзүлгөн. Ошондуктан Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы мамлекеттин экономикалык коопсуздугун сактоо менен бирге бажылык саясатын жүргүзүп, бажы тармагынан түшкөн кирешелерди топтоо менен мамлекеттик бюджетти толуктоого салым кошуп келе жатат.

Мамлекеттик бажы кызматы каржы, баа-тарифтик, инвестиция жана салык саясатын жүргүзүүдө, өзгөчө бажы-тарифтик жөнгө салуу боюнча жүктөлгөн милдеттерди иш жүзүнө ашырып, бажы-тарифтик саясатынын айрым бир кемчиликтерин эске албаганда, өлкөбүздө мамлекеттик бажы кызматынын

киреше алымдарынын түшүшү жылдан жылга көбөйүүдө. Ошону менен бирге эле бүгүнкү күндө жүргүзүлүп жаткан бажы тарифтик саясатындагы мүчүлүштүктөрдү жоюу максатында алардын себебин талдоо үчүн бажы тарифтик жөнгө салуу жоболору менен бирге алардын артыкчылыктары өнүккөн өлкөлөрдө кандай жолго коюлганын изилдесек болот. Алсак, АКШнын импорттун жөнгө салуунун негизги ыкмасы - импорттоодо товарларга бажы алымдарын салуу. Мындай салыктын өлчөмү АКШнын бажы тарифи менен аныкталат. Бажы баалоо эрежелери жана бажы алымдарына бажылык салык салуу тартиби 1930-жылдагы тарифтик акты менен белгиленет, ал мезгил-мезгили менен Америка мамлекетинин өкмөтүнүн соода саясатына ылайык келтирүү үчүн өзгөртүлүп турат.

Американын бажы тарифи үч тилкеден турат. Биринчи графа, жеңилдетилген тариф, Америка Кошмо Штаттары мамлекеттик режимин колдогон өлкөлөрдөн алып келинген товарларга карата жеңилдиктер каралып колдонулуучу эң ыңгайлуу тарифтик ставкаларды пайдаланышат. Экинчи графада, АКШнын преференциялар системасына баш ийген, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөн келген импорттук товарларга колдонулган жеңилдетилген тарифтик ставкалар камтылган. Эреже катары, бул өлкөлөрдөн бир катар товарларды алымсыз ташып келүүгө мүмкүндүк берүүчү нөлдүк ставкалар. Үчүнчү графа, негизги тариф, АКШ мамлекети менен саясий экономикалык саясаты дал келбеген башка мамлекеттерден алынган товарларга тийиштүү болот. 1930-жылдары Америка Кошмо Штатарында улуттук экономиканы өсүүсүн колдоо максатында протекционизм саясатын жүргүзүүдө ачык катарында тарифтерди жөндөө колго алынган, бул болсо койулган тарифтик баалардын белгилениши 8-10 эсе өсүшүнүн таасиринде бажы салыктарын төмөндөтүү боюнча ГАТТ/ДСУ макулдашууларга жетишилгенде гана төмөндөйт.

АКШда импорттолуучу товарларга коюлган тарифтердин суммасы продукцияны кайра иштетүү даражасы жана ага жумшалган капиталдын жана эмгектин көлөмүнүн өсүшүнө жараша көбөйөт. Товарлар, айрыкча

Америка Кошмо Штаттары өз ресурстарынан өзүн камсыз кыла албаган импорттук товарларды бажылык алымсыз ташып келет, жарым фабрикаттарга бажы алымдардын деңгээли, ал турсун аларга базалык ставкалар боюнча салык салынса да.

Америка Кошмо Штаттарына товарды өз мамлекетине импорттоого тарифтик эмес чектөөлөрдүн эң типтүү формасы сандык чектөөлөр менен эске алынат. АКШнын мыйзамдары квоталардын эки түрүн аныктайт: абсолюттук жана тарифтик.

АКШда айрым бир эл керектөөсүнө керек болгон товарларга Абсолюттук квота киргизилет, булар негизинен айыл чарба продукцияларына багытталып алардын айрым түрлөрүн импорттоону чектейт. [138].

Тарифтик квоталар Америка Кошмо Штаттарына ташылып келген эл керектөөчү каймактуу сүттү, балыкты, картошканы жана белгилүү бир кубаттуулуктагы мотоциклдерди импорттоону чектейт. АКШ өкмөтү көпчүлүк өнүмдөр үчүн да кээ бир башка мамлекеттердегидей импорттук товарларга уруксатты талап кылбайт. Бирок, товарлардын айрым категорияларынын импортуна АКШнын ар кандай мамлекеттик департаменттери тарабынан көзөмөлдөнүп, мындай эл керектөөчү товарлар импорттолгон учурда тиешелүү департаменттерден лицензия алуу зарылчылыгы бар.

Учурда Япониянын бажы тарифтери дүйнөдөгү эң төмөнкү тарифтердин катарына кирет, тарифтик эмес тоскоолдуктар системасы толугу менен жоюуга жакын, айыл чарба продукциясынын бир нече түрлөрүн кошпогондо, рынок иш жүзүндө ачык. 70-80-жылдары. Япония дүйнөдөгү эң ири соода державаларынын бири болуп калды. Учурда Япония, АКШ, Кытай жана Германия сыяктуу экспорттоочу өлкөлөрдүн катарында болуу менен тышкы экономикалык ишмердүүлүктүн көптөгөн тармактарында алдыңкы өлкөлөрдүн катарын толуктап келүүдө.

Азыркы ааламдашуу шартында дүйнөлүк соода базарына чыгуу үчүн бажы контролунун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү аркалуу

анын ичинен өзгөчө экономиканын тармактарын инвестициялоо жана түрлөрү боюнча жайгаштыруу, ошонун негизинде тарифтик баа саясатын жүргүзүү анын натыйжалуулугун жогорулатуу негизги багыттар экени белгиленген.

Ошондуктан улуттук экономиканы өнүктүрүү үчүн приоритеттүү тармактарын аныктап инвестициялоо, адистерди системалуу түрдө окутуу, бизнес процесстерин оптималдаштыруу жана жөнөкөйлөштүрүү, заманбап санариптик технологияларды киргизүү жана жабдуу, аймактагы ички бажы түзүмдөрүнүн посторун комплекстүү түрдө уюштуруу иштерин жүргүзүүнүн негизинде ашырыла тургандыгы аныкталган. Автор тарабынан өлкөнүн экономиканын өсүү темпине таасир эткен тармактар боюнча инвестиция жана кредиттердин тартуудагы өзгөчөлүктөрүн эсептеп эконометрикалык моделдөө ыкмалары менен тастыктаган.

Дүйнөлүк тажрыйбада колдонулуп келген экономиканын тийиштүү багыттарына мамлекеттик колдоо менен тескөө аркылуу дагы жетишкендиктер бар экендигин эске алганда. Тышкы экономикалык байланыштарды өркүндөтүүдө мамлекеттик тескөө эки багытта болоору анык:

а) Рыноктук мыйзамдын негизинде экономикалык ишкердик эркин соода принциптери менен жасалышы керек. Мында мамлекет тарабынан айрым факторлорго ресурстарды натыйжалуу пайдалануу боюнча гана сунуштар болушу мумкун. Либералдык рынокту башкарууда көпчүлүк өнүккөн өлкөлөр мамлекет тарабынан ар дайым кийлигишүүсүнө каршы болушат. Мындай таризде ошол мамлекеттин айрым тармактарын экономикалык жактан өспөй артта калаарын шартташкан.

б) Өнүккөн мамлекеттерде ар дайым колдонулуучу экономиканын өнүгүшүнүн бирден бир фактору болгон протекционизм ыкмаларын киргизишкен. Мындай багытта экономиканын өнүгүшүнө мамлекеттин кийлигишүүсү ата мекендик товар өндүрүүчүлөрдүн потенциалын жогорулатуу менен бирге соода балансын теңдештирүүгө алып

келмекчи. Ошол эле убакта тышкы экономикалык кызматташтыкта айрым мамлекеттерде протекционизм же протекционизм эмес саясаттары ошол маалда жүргүзүлгөн эл аралык тышкы соода сатык катнаштары менен аныкталмакчы.

Протекционизм – бул мамлекеттин ички экономикасына тышкы соода атаандаштыктан жана саясий тоскоолдуктар аркалуу коргоого багытталган саясат. Бул эркин соода жүргүзүү саясатынан айырмаланып, протекционизм рыноктук күчтөрдүн өз алдынча иштешине жолтоо жаратып жокко чыгарат. Экстремалдуу түрдө протекционизм экономикалык автаркиянын формасын алат, мында импорттук товарлар өлкөлөрдө өндүрүлбөй турган товарлар менен гана чектелет. Керектүү өлчөмдө камсыз кылган тоарларды алып келүүгө жол берилет. Тажрыйба көргөзгөндөй, эркин соода саясатында автаркия саясаты да таза түрүндө жүргүзүлбөйт [40. 112 б.].

Тышкы соода экономикалык ишмердүүлүктү мамлекеттик тескөө салууда мыйзамдарга, укуктук ченемдик актыларга кошумча жана алымчаларды киргизүү негизги багыттарына:

- негизги куралдарынан болуп тышкы экономикалык соода жүргүзүүдө каралган пландар;

- аткаруу бийлиги тарабынан экономикалык тескөөдө экономиканын тармактарына артыкчылыктар шартталат;

- мамлекеттик тескөө тышкы экономикалык саясатты жүргүзүүдө көзөмөл жүргүзүү менен бирге болот;

- тышкы экономикалык саясатты жүргүзүүдө аларга катышкан субъектилердин бардыгынын милдеттери, укуктары жана талаптары эл аралык тажрыйбаларга шайкеш келүүсү белгиленип аны мамлекет коргоого алат;

- тышкы соода экономикалык катышуучулардын иштеринин жыйындысы мамлекеттин койгон максаттарына туура келип калктын жашоосуна залакасын тийгизбөөсү зарыл;

-тышкы экономикалык иштин негизги максаты жана анын жыйындысы улуттук коопсуздукка мамлекеттин аскерий саясий курамына экономикалык коопсуздугун камсыз кылууга багытталуу менен бирге радиоактивдүү куралдарды соода сатыкка жол бербөөсү тийиш;

-мамлекеттик экономиканын өсүшү үчүн бажы саясаты жана аймактагы бажы түзүмдөрүнүн өткөрмө пунктары чогуу бир багытта иштерди камсыздоого тийиш[77].

Дүйнөлүк экономикалык системанын ааламдашуу шартында тышкы сооданы эффективдүү жөнгө салуу маселелери салттуу түрдө биздин өлкө үчүн эң татаал көйгөйлүү маселелерден болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасы ЕАЭБдин жана Бажы союзуна мүчө болуп кире электен мурда бүткүл Дүйнөлүк Соода Уюмуна (ДСУ) мүчө болуп турушу тышкы соода экономикалык мамилелерде бажы кызматынын таасирин жакшыртууга аны практикалык түрдө Бажы биримдигине жана ЕАЭБдин мүчө мамлекеттери менен эл аралык соода мамилелерине жол ачып иш жүзүндө колдонуу менен жаңы этаптын башталышы болуп калды.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын тарифтик саясат жана соода боюнча өнөктөш өлкөлөргө карата улуттук жеңилдетилген режимдер менен иштешүү максатында эл аралык сооданын ченемдик укугуна дал келтирүү менен бирге экономика тармагындагы пайдаланып жаткан соода мамилелеринде, методикалык, усулдук колдонмолордун негизинде унификациялап, учурдагы аракеттеги эл аралык тажрыйбалар менен бирге бажы-тарифтик баа саясатын камтыган инструменттерди колдонуусу мамлекеттик бажы кызматынын негизги багыттарынан болот.

Учурдагы бажы-тарифтик жөнгө салуунун азыркы тутумун салыштырмалуу натыйжалуу деп атоого болот, ал өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча бажы органдарынын милдеттерин ишке ашыруунун, ошондой эле эффективдүү бажы саясатын жүргүзүүнүн мындан аркы зарыл шарты болуп саналат [73].

Тышкы соода саясаты, мамлекеттин тышкы соодасын жөнгө салууда жана экономикалык багыттарын аныктоодо тышкы экономикалык саясатынын курамдык бөлүгү болуп саналат. Башкача айтканда, бул мамлекеттин башка мамлекеттер менен өз ара тышкы соода алакаларында максаттуу таасир этүүсү [38. 43 б.].

Өлкөнүн тышкы соода экономикалык саясатынын негизги максаттары болуп төмөнкүлөр саналат:

- өлкөнүн тышкы соода экономикалык сегменттерди бөлүштүрүүдө кошуунун ыкмасын жана анын даражасын өзгөртүүгө жетишүү;
- товарларды жүгүртүүдө алардын көлөмүнүн өзгөрүшү;
- тышкы соода жүргүзүүчү мекемелердин структураларыны өзгөрүшү;
- калкты керектүү товарлар менен өз убагында камсыздоо;
- сатып алуудан жана тышкы мамлекеттерге сатылып жаткан товарлардагы баалардын катышынын өзгөрүшү.

Тышкы соода саясатынын негизги багыттары эркин соода саясаты жана протекционизм болуп эсептелет.

Таза эркин соода саясаты мамлекеттин тышкы соодага тикелей таасир этүүдөн алыс болушун, рынокто жөнгө салуучунун негизги ролун билдирет. Ошол эле учурда мамлекет башка мамлекеттер менен өз товарларынын бул өлкөлөрдүн рынокторуна кирүү шарттарын жакшыртуу боюнча келишимдерди түзөт.

Кандай гана мамлекет болбосун тышкы соода саясатынын элементтерин эки вариантынын колдонуп, аларды тигил же бул этапта чечилип жаткан соода-экономикалык проблемаларга, дүйнөдөгү жана улуттук экономикадагы кырдаалга жараша бириктирет. Мамлекеттин учурдагы тышкы соода саясаты азыркы шартка жараша либерализмдин да, протекционизмдин да өнүгүшү менен мүнөздөлүп коштолот.

Тышкы рынокто азыркы мезгилде ата мекендик товар экспорттоочулардын мүмкүнчүлүктөрүн чектөө жана аларды дискриминациялоо, учурдагы мамлекеттер арасындагы геосаясий

тирешүүнүн күчөшү, евразиялык интеграциянын катышуучуларынын ар кимисинин экономикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн ар кандай өлчөмдөрү - бул факторлордун бардыгы өтө маанилүү жана көңүл бурууну талап кылат.

Дүйнөлүк Соода Уюмуна катышуунун алкагында бажы жана тариф системасын өркүндөтүүнүн негизинде Евразия экономикалык биримдигинин (ЕАЭБ) мүчө-мамлекеттеринин товар өндүрүүчүлөрүн коргоону, атап айтканда эффективдүүлүктү камсыз кылуу проблемасы биринчи планга чыгарылат жана аларды жөнгө салуу, бажы жана тариф саясатын эл аралык дэңгээлге жакындатуу талап кылынат.

Биринчиден, бажы тарифтик жөнгө салуу деген эмне экенин аныктап көрөлү. Бажы-тарифтик жөнгө салуу мамлекет тарабынан колдонулган тышкы сооданы башкаруунун негизги жолу болуп саналат. Бажы жыйымдарын, эрежелерин жана жол-жоболорун колдонуу менен мамлекет тышкы экономикалык ишмердикти (ТЭИ) контролдоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болот [73].

Бажы тарифин жөнгө салуу бажы тариф саясатында маанилүү жана көп эмгекти талап кылуучу процесс, ал өз ара байланышкан чынжырчалардан турат: биринчиден, бажы мамлекеттин кызыкчылыгын көздөөгө тарифтерди иштеп чыгуу, экинчиден, аны бекителген тарифтерди мыйзам чегинде так жана туура колдонуу. Бажы-тарифтик жөнгө салуу операцияларынын биринчи тобуна: бажы алымдарынын көлөмүн тактоо, негиздөө жана деңгээлин аныктоо кирет; алардын учурдагы өзгөрүшүнүн социалдык-экономикалык натыйжаларына баа берүү; бажы тарифин жана бажы процедураларынын иреттүү системасын түзүү. Экинчи топко төмөнкүлөр кирет: рыноктогу импорт экспорт товарлардын чыгарылган өлкөсүн аныктоо; товарлардын бажы наркын аныктоо; товарлардын бажы алымдарын эсептөө.

Дүйнөлүк экономиканын учурдагы ааламдашуу шартында өлкөлөр бажы-тарифтик жөнгө салууда Бүткүл Дүйнөлүк Соода уюмунун талаптарын бардык элементтерин эл аралык келишимдердин негизинде бир тартипке

салышкан. Булардын эң негизгиси - тариф жана соода боюнча Башкы келишим [19] жана Бүткүл Дүйнөлүк Соода уюму менен болгон башка макулдашуулары; Товарларды сыпаттоосу жана товардык коддорду пайдалануудагы Гармонизацияланган системасы жөнүндө Конвенция; товарларды айлантууда эл аралык соодада транспорт аркалуу ташууну уюштуруу боюнча түзүлгөн "TIR" китепчесинде колдонулчу бажы Конвенциясы [18]; андан башка дагы көп тараптуу жана эки тарапка тиешелүү болгон эл аралык келишимдер (мисалы, соодада эң ыңгайлуу улуттук режимди берүү жөнүндө макулдашуулар).

Тышкы соода агымын жөнгө салуунун заманбап бажы инструменттеринен болуп, биринчи кезекте тышкы сооданынын көлөмүн колдоого жана жогорку санариптик технологиялык өндүрүштөрдү жана инновациялык өндүрүштөрдү алдыга жылдаруу менен жагымдуу инвестициялык шарттарды түзүүгө багытталган.

Бажы инструменттеринин кеңири мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу менен (бажы жол-жоболору, ортомчулар (брокер) бажы инфратүзүмдөрүнүн айланасында жөнөкөйлөштүрүлгөн операциялар) мамлекеттер аралык экспорттук-импорттук товар жүгүртүүдө бажылык операцияларды өткөрүүдө процесстерди кыйла женилдетип тездетет. Ошону менен бирге дүйнөлүк мейкиндикте тышкы экономикалык байланыштардын натыйжалуу иштеши экспорт менен импорттун ортосундагы тең салмактуулукту сактоо үчүн мамлекеттин жана ата мекендик өндүрүүчүлөрдүн экономикалык кызыкчылыктарын коргоону талап кылат.

Тышкы соода экономикалык ишин мамлекеттик жөнгө салуу мамлекеттердин ортосундагы натыйжалуу тышкы соода мамилелерин түзүүнүн ыкмаларынын бири болуп саналат.

Кравченко А.В. Тышкы экономикалык ишти мамлекеттик жөнгө салуу "улуттук экономиканы өркүндөтүүгө багытталган мыйзам чыгаруунун кызыкчылыгы тышкы экономикалык ишти аткаруу жана аны жөнгө салуу чараларынын системасы катары" аныктайт [60. 50 б.].

Бул багытты аткарууда бажы-тарифтик жөнгө салуунун натыйжалуу уюштуруу экономикалык механизми кандай гана мамлекет болбосун мамлекетте алгылыктуу бажы саясатын жүргүзүүнүн зарыл шарты болуп саналат.

Бажы саясаты – баарыбызга белгилүү болгондой товарлардын бажы чек аралар аркылуу өтүүсүн жөнгө салуу жаатындагы мамлекеттин экономикалык максаттарга жетүүнүн артыкчылыктары менен бирге ага жетүүнүн жолдорун жана каражаттарын аныктоочу чаралардын жыйындысы.

Бажы саясатынын алкагында бажы көзөмөлүнүн уюштуруунун жана товардык биржаны жөнгө салууда учурдагы инструменттерин өз ара натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылууга багытталган; ички рынокту коргоо боюнча соода саясатынын максаттарын турмушка ашыруу; улуттук экономиканын өнүгүп өсүшүнө шарт түзүү; тармакты өнүгүшүн ишке ашырууга көмөктөшүү ж.б. Бажы саясаты экспорт-импорт товар жүгүртүүнүн агымынын көлөмүн көбөйтүүгө жана түзүмүн жакшыртуу менен ата мекендик чарба жүргүзүүчү субъекттердин тышкы соодада натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган.

Ошентип, бажы кызматынын бажылык-тарифтик жана тарифтик эмес жөнгө салуусундагы мамилелери алардын иштелип чыккан жол-жоболорун жана эрежелерин аткаруу менен бажы тармагына келип түшкөн кирешелердин жыйындысын аныктайт.

ЕАЭБге мүчө болуп кирген өлкөлөрдүн бажы аймагы бирдиктүү. Келишимге ылайык баардык мүчө өлкөлөгө бирдиктүү бажы тарифи колдонулат. Ал эми бажы чек арасынын өткөрүү пунктары аркалуу өткөн товарларынын бажы наркын аныктоодогу методикалык ыкмалары, алыскы жана жакынкы өлкөлөр менен өз ара товарларды жүгүртүүнүн тартибин тактоо, ошого байланышкан тарифтик преференцияларды колдонуу менен тышкы соода экономикалык иштер бажы-тарифтик жөнгө салуу системасында ишке ашырылат.

Белгилей кетсек, бажылык тарифтик жөнгө салуу бажы ишинин негизги багыттарынан. Бажы органдары бажы ишинде бажылык тарифтик жөнгө салуу чараларын сактоону камсыз кылуу менен бирге, бажы жана тарифтик жөнгө салуунун ченемдик укуктук базасын, механизмдерин, инструменттерин билүүсү бажы органынын кызматкерлеринин квалификациялуу жана сапаттуу ишинин маанилүү шарттарынын бири болоору талашсыз.

Бүгүнкү күндө бажы тарифтерин жөнгө салуу аймактагы улуттук деңгээлдеги жалпы экономикалык саясаттын куралы катары гана эмес, ошондой эле экономикалык уюмдардын кызматын жөнгө салуу ишинин объектиси катары, алардын ишин бажылык тарифтик жөнгө салууда жалпы принциптерин, ыкмаларын пайдалануу менен бирге, соода эрежелерин колдонуп, тартиптештирүү жана тышкы соода жүргүзүүдө анын туруктуу өнүгүшүндө пайда болгон чыгымдарды азайтууга багыттарды аныктайт.

Азыркы тапта жакынкы жана алыскы өлкөлөр менен болгон өз ара тышкы соода экономикалык алакаларды жакшыртууда бажылык-тарифтик жөнгө салууну өркүндөтүү менен өлкөдө экономикалык маселелерди чечип, коомдун жана мамлекеттин экономикалык кызыкчылыктарынын натыйжасына жетүү болуп саналат.

Кандайдыр бир деңгээлде бажылык тарифтик жөнгө салуу саясатында соода сатыктардын жүрүшүн натыйжалуулугун арттыруу максатында, керек болуучу укуктук мыйзам актыларын тез арада кабыл алуу менен болгон көйгөйлөр орун алгандыгын байкоого болот, бирок аларды иштеп чыгуу кыйла узак убакытты талап кылат.

Бул, негизинен бажылык тарифтерди жөнгө салууда ыйгарым укуктуу органдардын учурдагы структурасы кыйла кеңири болгондуктан, тажрыйба көргөзгөндөй кээ бир учурларда тилекке каршы чечим кызыктар тараптар менен координациялоонун жана байланыштын узак мезгилинен өтүшү менен шартталган. Андан сырткары, тышкы эл аралык соодада тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучулары менен аймактарда тиешелүү

деңгээлде бажылык жөнгө салуу мамилелеринде тийиштүү мамиле калыптанбагандыктан байланыштары жок, анткени менен рыноктун көптөгөн субъекттери колдонуудагы мыйзамдарды туура пайдаланып аны андан ары өркүндөтүү боюнча сунуштарын киргизүү менен мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланса болот.

Өзгөчө учурларда мамлекет тарабынан бажылык жөнгө салууларды тажрыйба көргөзгөндөй оң жагынан дагы баалоого алса болот, анткени мындай жөнгө салуу мүмкүнчүлүгү ар кандай кризистик кырдаалдарда рыноктун жана тармактын туруктуулугун сактоого жардам берет. Тарифтик жөнгө салууга түздөн-түз байланышкан бардык процесстер мамлекеттин көзөмөлүндө болуп бажы контролун уюштуруу экономикалык механизмдери менен бекемдейт.

Кыргыз Республикасынын бажы органдары колдонуудагы укуктук негиздик актылардын негизинде жана бажылык-тарифтик жана тарифтик эмес жөнгө салуу чараларынын сакталышын көзөмөлдөө аркалуу бажы кызматына келип түшкөн кирешелердин (салык айып санкциялары бажы төлөмдөрүнүн жана башка төлөмдөрү) көлөмүн мамлекеттик бюджетке которулушун камсыздай алат. Айрым укуктук мыйзамдык актыларда мамлекеттик бажы органдары бажылык тарифтик эмес жөнгө салуу иштерин системалуу түрдө мониторинг жүргүзүү менен бирге, ЕАЭБ алкагындагы бажы мыйзамдарынын белгиленген тыюу салууларын жана чектөөлөрүнүн сакталышын жана аткарылышын камсыз кылууну көздөйт.

Корутундуда белгилегендей бажы-тарифтик жөнгө салуу тышкы өз ара соода ишинде экономикалык жөнгө салуунун чараларынын негизги багыттарынын бири экенин белгилей кетебиз. Анткени бажы тарифтик жөнгө салуунун негизиги көрсөткүчүн бажылык алымдардар болгондуктан, алар импорттук жана экспорттук товарлардын айлануусунан келип түшкөн төлөмдөрдөн турат. Белгиленген төлөмдөрдүн негизинде бажы алымдарынын келечектеги болжолдуу көрсөткүчтөрүн аныктоого болот. Тажрыйбада белгилегендей бул бажы алымдары адвалордук, спецификалык

жана бириктирилген ставкаларынан турат. Ал эми аракеттеги Бажы-тарифтик жөнгө салуу чаралары болсо өлкөнүн дүң продукциясын эске алууда экономикалык, финансылык, экологиялык жана администрациялоо саясатынын бирден бир куралдарынын болуп эсептелет.

ЕАЭБ дин бекитилген укуктук ченемдеринин негизинде бажы тарифи, бажылык алымдар, бажы наркы, товарлардын квалификациянын жыйындысы чыгарылган өлкө менен көрсөтүлөт. Ошону менен бирге Кыргыз Республикасынын бажы-тарифтик жөнгө салуу саясаты, тышкы экономикалык иштин максаттарына жана милдеттерине жетишүүгө багытталган. Иштелип чыккан тарифтик методдор тышкы соодада өз ара өнөктөш өлкөлөр менен тышкы соода экономикалык жана укуктук мамилелердин негизги пайдубалы болуп саналат. Ошондуктан бажы-тарифтик жөнгө салуу саясаты тышкы соода экономикалык мамилелерди жөнгө салууда жана турмушка ашырууда негизги ролду ээлейт.

Экинчи бөлүмгө корутундулар:

Биздин оюбузча, өлкөнүн экономикасын интеграциялоо максатында ЕАЭБге мүчө болушу менен бирге алыскы чет өлкөлөр менен соода алака түзүүдө, ошонун катарында коңшу Кытай Эл Республикасы, Өзбекистан, Тажикистан менен тышкы соода экономикалык байланыштарды улантууда бажы контролун уюштуруу экономикалык механизмдеринин өркүндөтүүдө бажы тарифтеринин саясаты негизги фактор болуп ички экономикага жана эл чарбасынын тармактарын өсүшүн камсыз кылуу менен бирге өлкөнүн экономикалык коопсуздугун камсыз кылууда, Кыргыз Республикасында бажы контролун уюштуруу экономикалык механизмдерин өнүктүрүү менен ишке ашат. Бул болсо өлкөнүн экономикалык кызыкчылыктарын коргоо менен экономикадагы көмүскө жагын жоюуда негизги ролду ойнойт.

Кытай эл Республикасы, коңшу Өзбекистан, Тажикистан менен болгон тышкы соода экономикалык саясатты ар тараптан өркүндөтүүнү камсыз

кылуу максатында бажы контролун унификациялоону жана типтештирүүнү тереңдетүү зарыл.

Бажы көзөмөлүнүн тышкы сооданын ишмердүүлүгүнүн өнүгүүсүн камсыз кылуусунун негизги багыттарынан болуп аракеттеги мыйзамдарга, укуктук ченемдик актыларга толуктоолорду киргизүү менен бажы саясатын жүргүзүүдө, тышкы экономикалык соодада көзөмөл жүргүзүүнү күчөтүү, өлкөнүн экономикалык коопсуздугун камсыз кылууда ички жана сырткы факторлорду эске алуу менен дүйнөдөгү болуп жаткан глобалдык өзгөрүүлөргө туруштук берүүгө багыттап, мамлекеттик экономиканын өсүшү үчүн бажы саясаты менен бирге аймактагы бажы түзүмдөрүнүн өткөрмө пункттарынды өткөрүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатып, бажылык камсыздоого тийиш болгон модернизациялоо, инновациялык технологияларды киргизүү менен бирге контрабандага каршы күрөштү күчөтүп, бажы тармагындагы адистерди кайра даярдоо менен бирге тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучуларын дагы тышкы экономикалык соода багытында билим деңгээлдерин көтөрүп окутуу зарылдыгы бар.

Бажы тарифинин механизминин натыйжалуулугун жогорулатуу менен товарлардын бажы наркын көзөмөлдөөнү камсыз кылуу үчүн:

- мамлекеттик бажы аркалуу товарларды жана транспорт каражаттарын өткөрүүдө көзөмөлдөө мамилелерин жөнгө салуу менен бирге тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучуларына шарт түзүү менен бизнес процесстерин жакшыртуу жана жөнөкөйлөштүрүү ;

- бажыдагы статистикалык маалыматтарды пайдаланууда, өткөн товарлардын оперативдүү маалыматын талдап, заманбап санариптик технологияларды колдонуу менен идентификациялоо же болбосо тескери күзгү статистикасы;

- милдеттердин өзгөчө түрлөрүн иштеп чыгуу жана иш жүзүндө колдонуу;

- тарифтик преференцияларды жана тарифтик жеңилдиктерди берүүнүн негиздемесин иштеп чыгуу.

**Үчүнчү бөлүм. МАМЛЕКЕТТИК БАЖЫ КОНТРОЛУН
УЮШТУРУУ-ЭКОНОМИКАЛЫК МЕХАНИЗИМДЕРИН
ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН БАГЫТТАРЫ**

3.1. Адиской кадрларды даярдоо бажы кызматынын натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө

Дүйнөлүк практика көрсөткөндөй адискөй кадрларды даярдоо, окутуу кандай гана тармак болбосун анын ичинде экономика үчүн да натыйжалуулугун арттырат. Ошондуктан мамлекет тарабынан жогорку адискөй кадрларды даярдоо бажы кызматынын эффективдүү иштешинин негизги рычагы болуп саналат. Бул максатка жетүү үчүн, бажы кызматын башкаруу системасын өркүндөтүү билим берүү кызматын жакшыртуу бажы кызматынын натыйжалуулугун артырууга өбөлгө түзөт. Себеби кадрларды даярдоодо окуган профили боюнча адискөйлүгүн жогорулатуу чет тилдерди үйрөтүү, санариптик технологиялар менен ийкемдүү иштөөсү, тышкы соода операцияларын башкаруу кызматтарында таза, ачык айкын иштөөсү талап кылынат. Ошого байланыштуу мамлекеттик бажы кызматын деңгээлин жакшыртуу үчүн мамлекет тарабынан жаңы билим берүү структурасын түзүү зарыл. Мамлекеттик деңгээлде башкаруу чөйрөсүндө чек ара маселелерин тезинен тактоо менен бирге жаңы бажылык контролдук уюштуруу-экономикалык механизмдерин иштеп чыгууну тездетүү, учурдагы бажы мыйзамдарынын жоболорун оңдоп түзөп замандын талабына жооп бергидей иштеп чыгуу талап кылынат.

Билим берүү чөйрөсүндө, колдонмо жана жалпы теориялык билимдердин ролу жогорулап, мамлекеттик кызматтарда, социалдык-экономикалык жашоодо терең өзгөрүүлөргө, күнүмдүк муктаждыктын жаңы баалуулуктарынын калыптанышына алып келгендиги, башкача айтканда бул экономикалык теориянын экономикага карай бурулушун коомдун “адамдык өлчөмү” катарында эсептесек болот. Адамдарды өнүгүшү үчүн өмүр бою окутуунун эң толук идеясын билим берүү концепцияларында белгиленген, ал салттуу билим берүү системасы күчтүү, активдүү түрдө өнүгө баштаганда

жемиштүү болоору аныкталган, ал эми берүү мамлекеттик бажы системасында кризистик абалда экенин, мамлекеттин өнүгүү процессинде пайда болгон билим берүү көйгөйлөрүн чечүү зарылдыгы турат.

Мамлекеттик бажы кызматында бажы контролун уюштуруу экономикалык механизмин өркүндөтүүдө бажы көзөмөлүнүн тийгизген таасиринин натыйжаларын жакшыртуу үчүн кесипкөй кадрларды даярдоодо мамлекеттик колдоого муктаж деген пикирге келебиз. Бажы кызматындагы бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн, биз төмөнкүлөрдү зарыл деп эсептейбиз:

- бажы кызматынын натыйжалуу деңгээлде кызмат көрсөтүүсүнө шарт түзүү менен бирге билим берүү мекемелеринде анын профилин жана уюмдарын түзүүдө, ишин алга жылдыруу;

- кадрларды даярдоодо заманбап билим берүү тутумунда окутуу жана квалификациясын жогорулатуу системасын өркүндөтүү;

- формалдуу эмес билим берүү уюмдары;

- чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу;

- бажы кызматында жана социалдык чөйрөдө кадрларды даярдоо квотасын көбөйтүү;

- инклюзивдик билим берүүнү калыптандыруу жана өнүктүрүү;

- билим берүү системасынын материалдык-техникалык базасын жана кадрдык ресурстарын чыңдоо.

Белгилей кетсек жогорку окуу жайында бажы адискөйлүгүндө окуган бүтүрүүчүлөрдү ишке орноштуруу маселелери учурда талуу маселе бойдон калууда, бул жогорку адискөй адистерди даярдоонун сапатына таасирин тийгизбей койбойт.

Статистика көрсөткөндөй, учурда Кыргызстанда жогорку билим берүү жайларынын бүтүрүүчүлөрүнүн дээрлик 2/3 бөлүгү жогорку билим берүү системасында алган адистиктен башка адистикте иштешет. [41.23-25 б.]

К. Маркс “кызмат көрсөтүү” категориясында продукциянын касиеттери бар экендигин белгилеген. «Бул туюнтма жалпысынан башка товарлар сыяктуу эле бул эмгектин өзгөчө колдонуу наркын гана билдирет, бирок бул

эмгектин өзгөчө колдонуу наркы бул жерде «кызмат» деген спецификалык атка ээ болгон, анткени эмгек кызматы иш буюм катары эмес, ошондой эле кызмат көрсөтөт." [66. 652 б.].

Биздин оюбузча, азыркы рынок шартында “кызмат көрсөтүү” категориясы өзгөчө товардын түрү болгондуктан бул буюм катары гана эмес, пайданы ошондой эле натыйжаны алып келе турган кызмат болуп саналат.

Себеби “кызмат көрсөтүү” категориясы экономика илиминде табиятынан пайда табууга умтулган категория болгондуктан, бажылык кызмат көрсөтүү негизинен мамлекетке киреше алып келүүгө багытталган.

Экономикалык категория катары кызмат көрсөтүү адамдын ар кандай керектөөлөрүн канааттандырган адамдын ишинин пайдалуу натыйжасы менен аныкталат, анын баалоосу анын колдонуу наркы болуп саналат. Кызмат көрсөтүүлөр керектөө рыногунун объектиси катары, жеке керектөө үчүн арналган продукция менен бирге товардык мүнөздө болот. Кызматтын мындай түшүндүрмөсүн биз Макмиллан сөздүгүнөн табабыз: “Экономикалык мааниде кызмат көрсөтүүгө суроо-талап бар, демек, тиешелүү рынокто белгиленген баа болгон ар кандай функциялар же операциялар катары түшүндүрүлөт”. [67. 608 б.]. Бул аныктама иш-аракеттин, колдонуу наркына, же рыноктук баасына ээ болгон продуктунун пайдалуу таасирин баса белгилейт.

Сунуштун жана суроо-талаптын негизинде түзүлгөн кызмат көрсөтүүлөр, товарлар сыяктуу, үй чарбалары жана кызмат көрсөтүү чөйрөсүндөгү мекемелер жана уюмдар тарабынан сунушталган "сатуучулар" тарабынан көрсөтүлгөн кызмат көрсөтүүлөр чөйрөсүнүн институционалдык түзүмүнүн мыйзамдык ченемдери өз алдынча субъекттердин түзүлүшүнүн негизинде кызмат көрсөтүү рыногунун иштеши аркалуу алмашуу жолу менен керектелет. Кызмат көрсөтүүлөр рыногунун негизги өзгөчөлүгү болуп кызмат көрсөтүүдө жалаң эле эмгек акыны балоо, төлөө гана болбостон, кызмат көрсөтүүдө акы акча түрүндө эле төлөнбөстөн, социалдык натыйжаны алып келүүгө багытталган көз каранды жана көз карандысыз сунуштук рыноктун

элементтери десек болот. Ошону менен бирге коомдо талап кылынган зарыл болгон эмгектин чыгымдары, атаандаштык, кызмат көрсөтүүнүн мааниси жана категориясы да таасир этет. Социалдык керектөөлөрдүн өнүгүү даражасына ылайык кызмат көрсөтүүлөр - бул улуттук экономиканын бүтүндөй тармактарынын масштабында өндүрүлгөн коомдук пайдалануу баалуулуктары. Агабабян Е.М. кызмат көрсөтүү секторун “негизги экономикалык мыйзамдарга баш ийген коомдук процесс катары кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүүнүн кеңири чөйрөсү” катары белгилейт [34. 160 б.]

Ушуга байланыштуу билим берүү кызматтары товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн элементтерин камтыган комплекстүү интеграцияланган продукт экенин белгилей кетүү керек. Университеттин продуктусу - бул керектөөчүнүн билим деңгээлин же кесиптик даярдыгын өзгөртүүгө багытталган жана билим берүү уюмунун тиешелүү ресурстары менен камсыздалган билим берүү кызматтарынын комплекси катары билим берүү программасы [70. 48-59 б.].

Г. Уильямс белгилегендей, азыркы учурда «жогорку окуу жайлар көп жагынан өндүрүштүк чыгымдардын өзгөрүшүнө жана продукциянын ар бир тобуна рыноктун шарттарына жараша продукцияга буйрутмалардын портфелин түзгөн диверсификацияланган фирмаларга окшош. Кээ бир иш-аракеттердин комплексинин өндүрүштүк функциясы бири-бирин толуктаса, башкалары бири-бири менен атаандашат деп да айта алабыз. Каржылоонун көлөмдөрүнүн жана моделдеринин өзгөрүшү окуу жана көмөкчү иш-чаралардын ортосундагы тең салмактуулукка да, окуу ишинин структурасына да өз таасирин тийгизет» [42. 81 б.].

Дүйнөлүк практикада билим берүү кызматын жакшыртуу, өзгөчө адискөй кадрларды даярдоо мамлекеттин өнүгүшүнүн негизги багыттарынан экени белгилүү. Мамлекеттик бажы кызматына кадрларды даярдоодо түзүмдүк укуктук негиздерин толуктап жана өркүндөтүү максатында, ошол багытта окуган студенттердин профилин көбөйтүүдө “Бажы академиясын” түзүү өзгөчө мамлекеттик бажы кызматына адискөй кадрларды дардап

чыгууда чоң ролду ойнойт. Анткени мамлекеттик бажы кызматында учурда 1235 кызматкер иштейт. Алар Кыргыз Республикасынын экономикалык коопсуздугун камсыз кылууда жана мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толтурууда эң негизги ролду ойноорун илимий ишибизде баса белгиледик. Тилекке каршы адискөй ар тараптуу мезгил талабына жооп берген кесипкөй адистердин жетишсиздигинен бажы кызматынын натыйжалуулугуна таасир этип, бюджеттик жоготуулар менен бирге коррупциялык схемалар жана аткезчилик товарлардын орун алышы бажы кызматын аксатып келе жатат. Учурда Кыргыз Республикасында билим берүү окуу жайларында бажы адистерди даярдоо профили боюнча тийиштүү адистер жокко эсе.

Мамлекеттик бажы кызматында иштөө үчүн окуган студенттердин терең билим алуусу керек болгон теориялык жана усулдук китептер, практикалык окуусуна керек болуучу техникалар, жабдыктар, ошондой эле санариптик технологиялар менен камсыз кылуу жана башка заманбап окутуу куралдарын пайдаланып окутуу кызматтарын кылуу үчүн шарттар толугу менен тилекке каршы учурда ойдогудай түзүлгөн эмес.

Ошондуктан биз сунуштаган «Бажы академия» бардык студенттерге адистиктерине карата бирдей жогорку сапаттагы билим берүү заманбап программасын сунуштоо менен академия акырында ар кандай бажы кызматынын талабына жооп берген керектелүүчү адистерди даярдап чыгарат. Алар көрсөтүлгөн программаны өздөштүрүү даражасы, билим сапаты, өзгөчө айти технология, программалаштыруу, эл аралык катнаш, чет тилдерди үйрөнүү жана өз кесибинин айрым аспектилерине карата багыты ж.б.у.с.

Демек, эмгек жана кызмат көрсөтүү рыногунда «Бажы академия» бүтүрүүчүлөрү тарабынан өздөштүрүлгөн билим алуу бажы кызматында адискөй кадрлардын катарын толуктап, мамлекеттик бажы кызматынын натыйжалуулугун арттырууда өз салымын кошот.

Бул адистер бажы кызматынын, анын ичинде бажы контролун жогорку адискөйлүк деңгээде алып баруу менен бажы салымдарынын түшүү көлөмүн

арбытууга көмөктөшүп, аткезчилик, бажылык мыйзам бузуу схемаларын жоюга өз салымдарын кошот. Белгилей кетсек негизинен бажы кызматындагы иштегендердин басымдуу көпчүлүгү бажы кызматына тийиштүү болгон негизги адистик критерийлерге жооп бербегендиги, системалуу түрдө окутуунун уюштурулбагандыгы, адистерди кайра дардоо курстарынын жоктугу, өнүккөн чет өлкөлөрдөн илимий-практикалык тажрыйба алмашылбагандыгы дагы бажылык жөнгө салууда бажы алымдарынын кирешелерин чогултууда толуктоодо өз таасирин тийгизет.

Билим берүү кызматынын ролу коомдук системанын мүнөзүнө көз каранды болбогон акча-товардын айлануусуна жана социалдык-экономикалык абалы менен тыгыз байланыштуу десек болот. Шумпетер өзүнүн «Капитализм, социализм жана демократия» эмгегинде экономикалык иштердин жүрүшүндө акча-товар функциясы логикалык байланышы бар экенин белгилеген, себеби «...Ар кандай көз караштагы акыл-эстүү адамдар экономикалык жүрүм-турумда окшоштуктардын бар экендиги жөнүндө бир пикирге келиши керек». [100. 381 б.].

Биз сунуштаган «Бажы академиясы» мамлекеттик деңгээлде каржылоо менен колдоого алынып профессордук-окутуучулук курамдын квалификациялык деңгээлине жана профессордук-окутуучулук курамдын санына жогорку талаптарды белгилөөдө; окуунун күндүзгү, кечки жана сырттан окуу формалары үчүн, ошондой эле адистик боюнча дифференцияланган бир студентке эсептелген аянттын өлчөмү; окуу формалары жана адистиктер боюнча аудиториялык жана класстан тышкаркы окуу жүктөмүнүн сааттарынын саны; ар бир окуган предмет боюнча бир студентке окуу адабиятынын көлөмүн аныктаган иштерди бүгүнкү күндө жүргүзүү абзел.

Бул параметрлер «Бажы академиясы»нын ар кандай деңгээлдеги бюджеттерин, контракттарынын эсебинен жабылган финансылык жүктү аныктап, тактоого мүмкүнчүлүктөрдү берет. Буга мүмкүнчүлүктөр толук бар десек болот, себеби мамлекеттик жогорку окуу жайлардын кетирген

чыгымдары мыйзамдык деңгээлде чектелген бюджеттен тышкаркы каржылоо булактарынын эсебинен толукталат.

Жогорку деңгээлде билим берүү максатында сунушталган “Бажы академиясы” бажы кызматына ылайыкталган ар түрдүү профилдеги адистер: көп тармактуу жана көп баскычтуу билим берүү менен бирге бажы тармагына керектүү кадрларды даярдоодо илим изилдөө институту, библиотека жана маалымат, дене тарбия, социалдык, агартуу жана маданий иш, багытындагы кафедралар жана тайпалар адискөйлүккө окутууну алып барышы абзел. Өзгөчө кадрларды кайрадан окутуу жана системалуу түрдө өнүккөн өлкөлөргө окууга жөнөтүү негизги максатарынан болот.

«Бажы академиясы» билим берүүнүн финансылык жөнгө салуусун кеңейткен сайын, билим берүү кызматтарынын жогорку социалдык маанисинен жана улуттук экономиканын мындан ары өсүшүнө, мамлекеттеги экономикалык коопсуздукту камсыз кылууда жардам кылуучу түпкү максаттуу иш чаралардан болот десек жанылышпайбыз.

Биздин оюбузча, бардык багыттар боюнча атап айтсак техникалык, заманбап маалыматтык-технологиялык, санариптик, инновациялык, тил багыттагы адистиктерине мамлекеттик бюджеттик кабыл алуунун муктаждыктарына карата кадрларды кайра даярдоонун структурасын жаңы эл аралык талаптарга ылайык алып чыгуу менен тышкы эл аралык соода менен байланышкан ишкерлерди, тышкы экономикалык байланыштын катышуучуларын ар дайым туруктуу түрдө окутуу менен эл аралык сооданын азыркы талаптарына ылайык окутуп, тийиштүү маалыматтар менен камсыздоо туруу учур талабы.

Бажы түзүмдөрүнүн инфратүзүмдөрүн жаңылоо, анын бизнес чөйрөсүнүн кызмат көрсөтүүдөгү процесстерин санариптештирүү, инновациялык ишмерликтерин ар тараптан колдоп активдүүлүгүн жогорулатуу, бажы тармагындагы адискөй тажрыйбалуу кадрлар менен өз убагында толуктап, бажы кызматынын натыйжалуулугун жогорулатууда коррупциялык

тобокелдиктерди алдын алуу менен бажы салымдарынын кирешелеринин арбышына салым кошот.

Кыргызстандагы жогорку окуу жайларынын системасы учурдагы билим берүү кызматтарынын рыногуна ыңгайлашуусу керек. Билим берүү системасын реформалоонун, анын сапатын жогорулатуу боюнча ар кандай иштеп чыгуулардын, жогорку окуу жайын башкарууну жакшыртуу чаралары көңүл чордонунда болуусу шарт. Маркетинг жогорку окуу жайларынын ишинин зарыл жана маанилүү бөлүгү болуп калууга тийиш. Бул муктаждыкты канаттандыралбаган жана маркетингдик иш-чараларга активдүү катышпаган жогорку окуу жайлары жакынкы мезгилдерде атаандаштыкка туруштук бере албай, мамлекетибиздеги билим берүү кызматы рыногунда өз ордуларын төмөндөтүп алышы мүмкүн.

Тышкы соодада товарлардын ыкчам айлануусунда, тобокелчиликтин алдын алуусунда бажы кызматынын тийиштүү маалыматтарын автоматташтырылган маалымат чогултуу тутумун түзүп, аналитикалык методдорду колдонуу менен товарларды таануу жабдыктарын жана технологиялары менен бажы өткөрмө пункттарын камсыздоо аркалуу коррупциялык, аткезчилик тобокелдиктерди кескин түрдө азайтып, товарлардын агымынын көбөйүшүнө шарт түзөт.

2023-жылы тышкы соода жүргүзүүдө Кыргызстандын ЕАЭБдин алкагындагы үлүшү 27,8%ды түздү. Бажы кызматынын 2019-2023-жылдарга өнүктүрүү стратегиясына ылайык төмөнкү иш-чаралар планында каралган:

- бажы кызматтарын көрсөтүү тиешелүү деңгээлде автоматташтыруу;
- тышкы соода экономикалык мамилелердин жыйынтыгын системалуу түрдө мониторинг кылып, анын негизиде иш-чараларды уюштуруп башкаруу системаны жогорку деңгээлге чыгаруу;
- бажы инфраструктурасын өнүктүрүүдө МЖӨнүн [9] эң натыйжалуу формаларын киргизүү;
- бажылык укук бузууларга жана коррупцияга каршы күрөшүү боюнча натыйжалуу чараларды уюштуруу жана ишке ашыруу.

Алдыга коюлган максаттарды ишке ашыруу стратегиясынын максатына - бажы төлөмдөрүн натыйжалуу башкарууну жана бажы операцияларынын ачыктыгын камсыз кылуу үчүн өнүккөн бажы инфраструктурасы бар санариптик бажыны түзүү аркылуу туруктуу жана натыйжалуу иштөөгө жетишүүгө багытталган.

Изилдөө көрсөткөндөй мамлекеттик бажы кызматында билим берүү багытында кесиптик кадрларды даярдоодо аралыктан окутуу, кайра даярдоо жана квалификациясны жогорулатуу, аларды кайрадан окутуу иштерин жүзөгө ашырууда негизинен башка билим берүүчү уюмдарда жана окуу жайларында жүргүзүлүүдө.

Бул учурдагы заманбап талаптарды эске алуу менен бажы органдарынын кызматкерлерин адиской кесиптик даярдоо системасын терең талдоону, бажы органдарынын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуунун жолдорун жана каражаттарын аныктоо менен бирге кадрлардын квалификациясын жогорулатууну башкаруунун натыйжалуу механизм түзүү, персоналды башкарууга заманбап мамилени ишке ашыруу ар бир адамдын жөндөмдүүлүгүн пайдалануу менен бажы органдарынын керектүү кесипкөй адистик деңгээлиндеги кадрдык потенциалын максаттуу түрдө жеткиликтүү калыптандырууга мүмкүндүк берет.

Адистерди окутуу кадр саясатынын салыштырмалуу көз карандысыз чөйрөсү болуп саналат. Экономикалык көз караштан алганда, квалификациялуу кадрларды даярдоо, эгерде аны менен байланышкан чыгымдар ушул фактордун эсебинен эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча уюмдун чыгымдары төмөн болсо, натыйжалуу болот. Бирок, квалификациялуу кадрларды даярдоо аркылуу жетишилген конкреттүү натыйжаларды аныктоо абдан кыйын.

Окутуунун үч түрү бар: даярдоо, квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо [69. 160 б.]:

Кадрларды даярдоо – адамдын ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрү үчүн атайын билимдердин, адискөйлүгүн жана коммуникация ыкмаларынын

комплекси бар адискөй кадрларды туруктуу түрдө окутуп даярдоо болуп саналат.

Кесипкөйлүгүн жогорулатуу - адистикке же кызмат ордуна жогорулатуудагы талаптарга ылайык келген билимге, көндүмдөрдү жана коммуникация адискөйлүгүн жогорулатуу үчүн окутуу.

Квалификацияны жогорулатууда адистерди кайра окутуу жана даярдоо алардын ишмердүүлүгүн арттырат. Себеби экономикалык уюштуруу иштерине байланыштуу жаңы типтеги заманбап техникалар, жабдыктар, аппаратуралар иш чөлкөмдөрүнө орнотулганына байланыштуу, ошондой эле тышкы соодада талаптардын өзгөрүшү, санариптик технологиялардын өсүшү, товарлардын жаңы түрлөрү жана ассортиметтери өзгөргөндүктөн бажы кызматындагы жана тышкы соода менен алектенген ишкерлерди системалуу түрдө окутуу зарылдыгы турат.

Мамлекеттик кызматта иштеген кадрларга билим берүү жана кызматчыларды даярдоо, аларды кайрадан окутуп даярдоо, адискөйлүгүн жогорулатуу багыттары төмөнкүдөй [71. 122-125 б.].

- адистерди мамлекеттик кызматка кайрадан даярдоодо жана алардын тажрыйбасын адистик жактан өркүндөтүүдө укуктук-ченемдик актыларга көңүл буруу зарыл;

- адистерди мамлекеттик кызматка даярдоода билим деңгээлин жогорулатуу максатында өнүккөн мамлекеттерге жогорку окуу жайларына жиберүүнү аныктоо;

Ал эми кызматкерлерди кошумча адистик-кесиптерге даярдоодо төмөндөгүлөргө көңүл буруу зарыл:

- башкаруунун жергиликтүү аймактык түзүмдөрү менен бирге кызматкерлерди мамлекеттик кызматка даярдоодо алардын адистик квалификациясын жогорулатуу саясатын башкарып координациялайт;

- мамлекеттик кызматкерлерди кайра даярдоодо кесиптик билим берүүдө негизги пландаштырылган иш-чаралардын аткарылышына мониторинг жүргүзүүнүн натыйжалуу системасын түзүү.

Мамлекеттик кызматчыларды даярдоонун, кайра даярдоонун жана квалификациясын жогорулатуунун технологиясы мамлекеттик башкаруу системасында бирдиктүү, ажырагыс подсистема катары болуп саналат.

Негизинен адистерди мамлекеттик кызматтарга тартуу үчүн кайрадан даярдоо алардын билим жана тажрыйба деңгээлин жогорулатып, мекемеге натыйжалуулукту алып келип аны өркүндөтүүгө активдүү таасирин тийгизет.

Биздин оюбузча, ЕАЭБнин Бажы Кодексинин күчүнө киришинин шартында, Кыргыз Республикасынын бажы кызматын башкаруу системасынын өркүндөтүү эл аралык сооданы өнүктүрүүсүн камсыз кыла турган интеллектуалдык технологиялык система түзүү боюнча көз карашта. Соода жүргүзүүдө заманбап талаптарга жооп берген ийкемдүү бажы башкаруусун камсыздоо менен соода өнөктөш өлкөлөргө ачык айкын артыкчылыктарды түзүү.

Интеллектуалдык технологиялык система бажы тутумунда бажылык башкаруу жол-жоболорун жөнөкөйлөштүрүү жана бажы процесстерин бажы кызматкерлери менен түздөн-түз байланышпастан адамдык факторду минималдаштырып электрондук түрдө жүргүзүү мүмкүнчүлүгүнө негизделген. Бизнес чөйрөсүндө да убакыттын көрсөткүчтөрү кыскарат жана көмүскө бизнестин, коррупциянын жана тобокелчиликтин деңгээлин алда канча төмөндөтөт жана тышкы соода экономикалык өз ара алакалары болгон мамлекеттердин ортосундагы соода-жүгүртүү мамилелердеги терс көрүнүштөрдү кескин азайтат.

3.2. Мамлекеттик бажы кызматынын инфраструктурасын санариптештирүү жана модернизациялоо тобокелчиликтин күтүлүүсүн алдын алат.

Санарип технологиялары адам жашоосунун бардык тармактарына учурда жайылып кирип келүүдө. Негизги санариптик көндүмдөрдү өнүктүрүү жана жагымдуу чөйрөнү түзүүдөн тышкары, бул тиешелүү инфраструктураны жана системаларды түзүүнү талап кылат.

Замандын талабына жараша жана учурдагы технологиялардын ылдам өнүгүүсүнөн улам мамлекеттик саясаттын негизги багыты ар бир жаранга анын ичинде муктаж болгон категорияларга “кадамдык” принцип менен санариптик байланыштын бардык түрүнүн жеткиликтүүлүгүн камсыздоосу зарыл болуп саналат.

Улуттук санариптик инфратүзүмдөрүнүн тармактарынын мүмкүнчүлүктөрү кеңири кулач жайып тилкелүү кирүү жана берүүлөрдү, анын ичинде маалымат борборлорун, булут технологияларын, маалымат жана тейлөө борборлорун жана санарип платформаларын камтыйт. Санарип инфратүзүмдөрү трафиктин ылдам иштешин камсыздап жана жаңы заманбап талаптарды аткаруу үчүн жеткиликтүү кубаттуулук менен камсыз болууга шарттарды түзүп даярдоо зарылдыгы турат.

Өлкөнүн бир дагы аймагы байланышсыз жана жеткиликтүүлүксүз калбашы үчүн улуттук санариптик инфраструктурага инвестицияларды стимулдаштыруу үчүн шарттар түзүлөт. Радио спектрин эффективдүү пайдалануу байланыш технологиясына инвестицияны жана инновацияны мындан ары да жогорулатат. Түзүлгөн улуттук санариптик инфраструктура талап кылынган толук автоматташтыруу үчүн IoT/IoE (нерселердин Интернетин/нерселердин Интернетин) машинадан машинага чейин өнүктүрүүгө көмөктөшөт.

Бажы органдарындагы электрондук башкаруу эл аралык сооданын жана товарлардын коштомо документтеринин көлөмүнүн көбөйүшүнө, программистер тарабынан жаны программаларды иштеп чыгуу аларды пайдаланууга берүү, кадрларды кайрадан окутуу менен гана чектелбестен, заманбап коммуникациялык технологияларды сатып келип орнотуу зарылчылыгы менен шартталган.

Бажы жол-жоболорун заманбап шарттагы санариптик инновациялык технологиялар менен камсыздоо, бажы саясатынын реформасын жана аны жаңылоо боюнча багыттардын маанилүүлүгү сунуштардын негизи экендигин Дүйнөлүк Бажы Уюму (ДБУ), Бириккен Улуттар Уюмунун Соода

жана Өнүктүрүү Уюмунда (БУУСЖӨУ), Экономикалык Кызматташтык жана Өнүктүрүү Уюму (ЭКЖӨУ), Дүйнөлүк Соода Уюму (ДСУ), Дүйнөлүк Банк өзүнүн жоболорунда жана эл аралык конференцияларда маалымдаган.

Экономиканын бардык тармактарында, ишкерлик жана бизнес чөйрөсүндө, мамлекеттик органдардын дээрлик баардык тутумдарында азыркы ааламдашуу шартында санариптештирүү, заманбап талапка жооп берген жаңылануу зарылчылыгы чыгып жана аларды пайдалануунун өзгөчөлүктөрүн белгилей кетсек болот. Эл аралык мыйзамдарга укуктук ченемдик актыларга улуттук мыйзамдарды шайкеш келтирүү менен өлкөнүн жана улуттук экономиканын кызыкчылыгын коргогон багытта иш алып баруу мамлекеттик бажы кызматынын милдеттеринин бири экендиги электрондук өкмөттүн дагы талаптарында баса белгиленген.

Улуттук аракеттеги укуктук-ченемдик актылардын негизинде кабыл алынган санариптештирүү, заманбап талаптагы программаларды иштеп чыгуу тышкы соода мамилелерин жакшыртууга шарттарды түзөт. Өз кезегинде дүйнөлүк экономиканын талаптарына шайкеш келүү менен тышкы соода экономикалык мамилелерде ар бир өлкө өзүнүн экономикалык деңгээлине жараша кызыкчылыгын ишке ашыруунун, ошондой эле табигый шарттардын негизинде да, жогорку натыйжалуу жана жогорку өндүрүмдүү эмгек деңгээлдеги өзгөчө маанилүү артыкчылыктарды түзүүнүн зарыл болгон шарттарынан болуп саналат.

Дүйнөдө тажрыйба көргөзгөндөй табигый факторлор да кандайдыр бир өлчөмдө экономиканын өсүшүнө түрткү бериши ыктымал албетте бул өзгөчө табигый артыкчылыктар жаратылыштын белеги болуп саналбайт. Бирок учурдагы дүйнөдөгү инвестиция-инновациялык активдүүлүк заманбап ыкмаларынын жана жогорку санариптик технологиянын туура пайдаланууда илим-билимдин заманбап шартка байланышкан конкреттүү артыкчылыктары өндүрүштү жана кызматтын мындан ары да өнүгүүсүнө сапаттуу түрткү бере алат.

Кыргыз Республикасы улуттук жана аймактык экономикасынын туруктуу өнүктүрүү максатында өнөр жай, агрардык экономика, туризм, энергетика тармактарын өнүктүрүүгө стратегиялык программаларды кабыл алып кадам жасады. Бул кадам кошуна Кытай мамлекети менен Кыргыз Республикасынын демилгеси менен түзүлгөн “Бир алкак – бир жол” [139] программасына конул буруп карап көрсөк болот.

Дүйнөлүк коомчулук менен бирге учурдагы экономикалык өнүгүүнүн кеңири мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланса болот. Белгилүү болгондой экономикалык өнүгүү жакынкы жана алыскы мамлекеттер менен болгон өз ара тышкы соода экономикалык байланыштар менен тыгыз байланышта экени белгилүү. Бажы кызматынын кызмат көрсөтүүсү тышкы соода экономикалык ишмердүүлүк жүргүзүүдө мамлекеттер ортосундагы соода келишимдеринин таасиринен көз каранды. Ошондуктан алгач жакынкы жана алыскы мамлекеттер менен болгон тышкы соода экономикалык байланыштарды жакшыртуу, соода сатык жүргүзүүгө жагымдуу жана ыңгайлуу шарттарды түзүү менен товар айландыруунун көлөмдөрүн көбөйтүүнө шарт түзүү керек. Бул максаттарды иш жүзүнө ашырууда бажылык башкарууну эл аралык денгээлге жеткирүү, анын түзүмдөрүн жана инфраструктурасын модернизациялоо, санариптештирүү менен реформаларды жасап оптималдаштырууну, башкарууда жаны ыкмаларды кенири колдонууну талап кылат. Бул болсо эл аралык чакырыктарга, экономикалык кризистерге, табыгый жана башка кесепеттерден сактоого мүмкүнчүлүктү пайда кылат.

Бажылык башкаруу администрациясы адаттагыдай эле учурдагы электрондук маалыматтык кат алмашууну колдонууга басым жасап, (electronicdatainterchange, EDI) электрондук маалыматтык операцияларды так жана тез жүргүзүү максатында. Бирок, EDI өзүнүн белгилүү өлчөмү болгондуктан, ал чакан жана орто ишканаларды (ЧОИ) жана үзгүлтүксүз товар импорттоочулар жана товар экспорттоочулар үчүн олуттуу экономикалык кызыкчылык туудурбашы мүмкүн. Технологиялык көз

караштан алганда, EDI стандарттары да эл аралык соода бүтүмүнүн негизги үч өлчөмдүү мүнөзүн камтыбайт, анткени алар белгилүү бир жол менен түзүлгөн бирдиктүү билдирүүлөргө басым жасайт.

Ушуга байланыштуу учурдагы XML форматы башка веб-протоколдор менен бирге электрондук аймакта кеңири таралган, бирок EDI [139] маалыматтар форматы көпчүлүк электрондук коммерциялык транзакцияларда колдонуларын белгилей кетүү керек. EDIdан электрондук коммерция технологияларын кеңири колдонууга өтүү бажы администрацияларын өз тутумдарына колдонуучулардын эң кеңири чөйрөсүн киргизүүнүн жолдорун издөөгө мажбур кылды. Азыркы рыноктук шарттарда соода жүргүзүүдө керек болгон стандарттар жана конвенциялар менен аныкталат. Андан соң негизги берилүүчү маалыматтык билдирүүлөрдүн жоболоруна жана учурдагы форматтарына негизделген структураланган санариптик маалыматтарды уюмдар ортосунда өткөрүү иштери жүргүзүлөт.

Бул бажы кызматынан ири, чакан жана орто бизнестин өкүлдөрүнө электрондук түрдө тез маалымат алмашууга мүмкүндүк бере турган ачык система философиясына өтүүнү учурда талап кылды (WCO, 160 2004). Маалымат алмашууда Интернет сыяктуу ачык тармактарды колдонуу негизги платформасы катары кошумча нарк тармактары сыяктуу жабык EDI тармактарына салыштырмалуу заманбап санариптик электрондук коммерциянын артыкчылыгы болуп саналат. Бирок, учурдагы ачык тармактардын маалымат алмашуудагы артыкчылыктары (айрыкча баасы) белгилүү бир коркунучтар менен бирге, анын ичиндеги тармактын ачыктыгынан келип чыккан коопсуздук тобокелдиктери жана андагы маалыматтын потенциалдуу кооптуулугу менен коштолот.

Бажы тармагындагы веб-негизделген учурдагы чечимдерди кабыл алууга мүмкүндүк берүүчү факторлорго дүйнөлүк шартта Интернетке ыңгайлуу жеңил кирүүнү, эркин жеткиликтүү, арзан программалык камсыздоону жана байланыштын шартка жараша төмөн баасын камтыйт.

Кичи жана орто бизнес, учурдагы туруктуу эмес рыноктун катышуучулары үчүн, жеке тармакты же VANды колдонуудан көрө, Интернетти бажылык операцияларды ишке ашыруу үчүн пайдалана алышат. Бул багытта тажрыйба көргөзгөндөй бажы администрацияларынын өнүгүшүнүн жаркын мисалдарынын бири болуп Европа Биримдиги (ЕБ) [28]. Европа Биримдиги (Европа Биримдиги, ЕБ)–27 мамлекеттен турган бирдиктүү европалык экономикалык шериктештиктеги жана саясий биримдик. Европа Биримдиги 1992-жылдагы Маастрихт макулдашуусунун алкагында Европалык экономикалык шериктештик түзүшкөн, ал келишим 1993-жылы 1-ноябрынан баштап иштей баштаган, Бул келишим Европа аймагындагы аймактык интеграцияга багытталган биримдик болуп саналат.

Европа Биримдигинде бажы администрациялоонун принциптеринин негизинде, импорттон келген товарлардын бажы кызматтарынын өткөрүү пункттарында текшерип, аларды саны, сапаты менен таанышып, башка контролдоочу органдарга бул товарды каттоого алуунун зарылдыгы жөнүндө маалымдайт. Алдын ала эскертүү берүүчү система төмөнкүлөрдү камтыйт:

1. Товардын ээси (экспедиторлор, бажы броккерлер), бажынын маалымат тутумуна ылайык товарлардын жөнөтүлгөн жерлери (пункт отправления) жана келген жерлери (пункт назначения) жөнүндө маалыматтар;
2. Компьютердик борбор бул маалыматты өткөрүү пунктуна (товарлардын бара турган чек ара жана бажы пункту) берет.

Бажы органына ташылып келинген товарлар жана транспорт каражаттары келип түшкөн соң гана тийиштүү чечимдер бажы кызматкерлери тарабынан маалыматтарды терең талдоодон кийин кабыл алынат.

Учурда мисалга ала турган болсок, РФ эгерде ташылып келинген товарларда жана транспорт каражаттарында күмөндүү жагдайлар жок болсо, Россия мамлекетинин аймагына эркин кирүүгө уруксат берилет. Алдын ала

кабарлоону колдонуу бажы контролун жана бажылык тариздөөнү уюштуруунун жогорку деңгээлине өтүүгө мүмкүндүк берет.

Электрондук декларацияны учурдагы өнүктүрүү тарыхы 2002-жылдан баштап Россия мамлекетинин Волга бажы башкармалыгында башталган. Эксперимент ийгиликтүү өттү жана аны ишке ашыруу ачык-айкындуулуктун жогорулашына жана тышкы экономикалык ишмердүүлүктүн мыйзамга баш ийген катышуучулары үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон субъективдүү фактордун таасиринин төмөндөшүнө алып келди. Бул электрондук жүк декларациясын толтуруу үчүн талап кылынган убакытты 30 мүнөткө чейин кыскартууга мүмкүндүк берди.

Мамлекеттик бажы кызматында учурда электрондук декларация толтуруу иш жүзүнө ашууда. Бул болсо декларацияда жазылган маалыматтарды автоматтык түрдө бат көрсөтүп, убакытты үнөмдөөгө, товар жүргүзүүнүн ылдымдыктарын көбөйтүүгө шарттарды түзүп, ошол эле учурда кызмат адамдарына уруксат берүүнүн бирдиктүү алгоритмдерин ишке ашырууга багытталган.

Электрондук декларациялоо бир нече мүнөттүн ичинде бүтөт, бул бажы, транспорт жана чарбалык субъектилердин терс көйгөйлөрүнүн тенденциясын азайтат.

Бул системаны ишке ашыруу менен байланышкан милдеттердин татаалдыгына карабастан, ишкерликтердин көптүгүнө жана тышкы соода-экономикалык ар тараптуулугуна көз каранды болбостон иш жүзүнө киргизилүүдө.

Эгерде ФОК ийгиликтүү жыйынтыкталса, натыйжасында электрондук декларация маалымат базасын пайдалануу менен бажы органында автоматтык түрдө катталат жана каттоо номери ыйгарылат. Ушул учурдан тартып журналдын редакциясы юридикалык маанидеги фактыларды күбөлөндүргөн документ болуп калат.

Бажы жагынан жол-жоболоштуруу тармагында электрондук санариптик маалыматтык долбоорлорду практикалык ишке ашыруу көп жылдан бери тынымсыз жүргүзүлүп келе жатат.

«Жашыл коридорду» тажрыйба көргөзгөндөй бажы тармагындагы иштөө негиздери төмөнкүдөй: Россиянын бажы кызматында атайын макулдашуунун негизинде киргизилген ири экспедитор, бажы мыйзамдарын так сактоодо жана тышкы соода тармагында оң репутацияга ээ болгон кызматкерлердин катарлары базада болот.

Россиянын «жашыл коридордун» бажы кызматы үчүн электрондук маалымат берүүдө чек арадан өткөрүп текшерүү пункттарына жүк келенге чейин мүнөздөмөлөрүн автоматтык түрдө каттоого алып бажы кызматтагыларга маалымдоого багытталган.

Соода жүргүзүүдө товардын кайсы түрү болбосун Россиянын территориясындагы бажы аймактарын жеткирген транспорт каражаттары киргенден кийин, алгач документтеги жүк ташуучу жөнөгөн өлкөдө басылган коддорду электрондук аспаптын жардамы менен окуйт.

Тышкы экономикалык ишмердүүлүктүн катышуучулары бажы жол-жоболорунан, «жашыл коридор» аркалуу өткөрүү пункту менен бирге чек арадан өтүүгө орточо убакыт 10-15 мүнөттү түзөт. Учурда бажылык жол-жоболоштуруу түндүк-батыш бажы бөлүмдөрүндө бир сааттан ашык, башка аймактарда мындан да узак төрт саатка жакын убакытты алат.

Жашыл коридордун бир нече практикалык чаралары бар. Россиянын Федералдык бажы кызматы бул технологияны деңиз транспортуна өткөрүп берүү үчүн бажы тармагында гана эмес, бажы деңиз секторунда да тажрыйбага пайдаланышкан, бул Орусиянын Балтика деңизинин портторунун жагымдуулугун арттырат.

Бажы, салык, төлөм системасына кеткен убакытты кыскартуу максатында микропроцессорлордун негизинде атайын пластикалык "Бажы карталары" ишке киргизилген.

Төлөм терминалдарын дээрлик бардык бажы тариздөө пункттарында пайдаланса болот. Бажы кызматкери бул карталарды авторизациялык коддун жардамы менен колдонуп, системага кирип, Процессинг борборуна жөнөтөт. Ушул учурдан тартып, төлөм ДТ түзүү үчүн маалымат базасына киргизилет.

Учурда колдонуучу төлөм карталарын жалаң эле бажы аркылуу өтүүдөгү товарларга гана пайдаланбастан, кампалардагы жүктөрдү сактоого, аларды ташууда, андан башка дагы ар кандай бажы кызматындагы керек болуучу иштерге жана башка акча төлөмдөргө колдонууга мүмкүндүк берет.

Евразия экономикалык биримдигине мүчө өлкөлөрдүн бажы органдары банктык кепилдиктерди колдонуу менен бажы көзөмөлүндөгү товарларды өткөрүүдө тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн бажы эсебиндеги акча каражаттарынан бажы төлөмдөрүн төлөөнү караган келишимге кол коюшту.

Карталарды кеңири колдонууга чейин эле Санкт-Петербургдагы Түндүк-Батыш бажы башкармалыгы 1999-жылдан бери пилоттук долбоордо бажы карталарын колдонуп келген.

Кыргыз Республикасынын Бажы бирлигинин учурдагы ТБКсы экономикалык жана саясий туруксуздуктун фонунда интеграциялык процесстердин басаңдашы шартында бажы органдарынын алдында турган глобалдык чакырыктарга толук жооп бербейт.

Бүгүнкү күндө ТБК улуттук коопсуздуктун маанилүү инструменти болуп саналат, ошондуктан бардык реформалоо процесстери трансформациянын натыйжалуулугу тышкы сооданын катышуучуларынын жана бажы кызматынын кызыкчылыктарын эске алуу менен жүргүзүлүүгө тийиш, анткени ар кандай кескин өзгөртүүлөр стресстик кырдаал болуп саналат, тышкы сооданын натыйжалары тышкы сооданын жыйынтыгын төмөндөтөт.

Демек, тобокелдиктерди башкаруу стандарттарынын негизинде эл аралык тажрыйбаларга таянып чечимдерди кабыл алууда басым койулушу абзел.

Бүгүнкү күндө эл аралык стандарттарга ылайык КР ББ РМС иштеп, бюджетти киреше бөлүгүн толтурууну камсыздоодо. Ошого байланыштуу бажы кызматынын бажы контролун уюштуруу экономикалык механизмдин жакшыртууда жаңы санариптик технологияларды колдонууда автоматташтырылган маалымат чогултуу бажыдагы компьютердик системаны кеңири тармактарын АСИКУДАга байланыштыруу менен, керектүү талап кылынган программаларды өздөштүрүүнү карап чыгуу абзел.

Тактап айтканда:

- бажы кызматы системалуу түрдө өзүнүн түзүмдөрүнүн иштөө аракетинен болгон натыйжалуулугун эске алуу менен бирге, бажылык кирешеге байланыштуу болгон тышкы факторлорду гана келтирилген зыяндардын жыйындысына баа берип туруу керек;

- контролдоо жана бажы бөлүмүндө тобокелдикти баалоону колдонууда тобокелдик профилинин бир бөлүгү түздөн-түз бажы башкармалыгы тарабынан бекитилиши мүмкүн. Бирок тобокелдиктин деңгээли жогору болгон учурда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бажы кызматынын жетекчилигине бекитүүгө берүү керек. Бул ыкма тобокелдик объектисин аныктоодон аны жоюу боюнча чараларды көрүүгө чейинки убакытты кыскартат;

-алдын ала классификациялык чечимдерге окшош жалпыга жеткиликтүү маалымат базасын түзүү, анда товарларды импорттоочу соодагерлер ар кандай товарлардын салыштырма баалары боюнча маалыматтарды алууга мүмкүнчүлүк алышат.

Тажрыйба көргөзгөндөй, бажы эрежелерин бузууну аныктоодо бажы кызматы зарылчылык болсо базарларда, атайын соода түйүндөрүндө сатылып жаткан импорттолгон товарларды, алардын кандай баада сатылып жатканын, көлөмдөрүн, сапаттарын, товардык белгилерин, алар ички рынокто кандай баада сатылып жатканын, сапаттарын, товардык белгилерин жана документери жок товарларды сатуу фактыларын текшерүүгө мүмкүнчүлүгү бар.

Мамлекеттик бажы органынын көзөмөлдөө кызматы чек арадан мамлекетибизге өтүп келгендеги товарлардын мыйзам бузууларын тактап бажылык тариздөөдөн өтпөгөн товарларды табып, чара колдонуп терс көрүнүштөргө жол бербөөсү зарыл.

Ошону менен бирге төмөндөгүлөр көңүл борборунда болуусу зарыл:

- бажы жана салык органдарынын фискалдык контроль максаттарында пайдаланылган соода товардык маалыматтарынын базаларын бириктирүү (же алардын ортосундагы кызматташтык тыгыз байланышты жакшыртууну камсыз кылуу);

- РМС маалыматтары так, айкын жана ынандуу болуш шарт. Тышкы соода экономикалык катнашта, тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучулары товарларды тариздөөдө, маалыматтардын тактыгын талдоо кылуу менен, алардын талаптарын так аткаруусу;

- бажы көзөмөлүн жүргүзүүдө тобокелдиктерди башкаруу тутумун колдонуу менен бажыдан кийинки көзөмөлдү жөнгө салуучу ченемдик укуктук базаны мындан ары карай дагы өркүндөтүү [78. 288 б.];

- импорттолгон товарларды бажылык тариздөөдөн чыгаруу жөнүндө маалыматтарды талдоо.

Тышкы экономикалык ишкерликтин катышуучулары тарабынан алдын ала берилген маалыматтар (БС системасындагы жеке кабинет аркылуу) терең талданат. Ошол эле учурда, "атиптик жүрүм-турум" жана продукт жөнүндө башка бурмалоо коркунучуна каршы чаралар көрүлөт. Жаңы жүк жөнөтүүчүлөргө, ташуучуларга, импорттоочуларга жана жеткирүү чынжырына башка жаңы киргендерге көбүрөөк көңүл бурулууда.

Бажылык алдын ала тариздөө тобокелдиктерди башкаруу системасында тобокелдиктерди алгачкы баалоосунда негиз боло алат Тийиштүү маалыматтарды жана товарларды текшерүүнүн максатка ылайыктуулугун, анын көлөмүн, ошондой эле бажылык тариздөөдө каржылык кепилдиктердин жетиштүүлүгүн аныктоого жардам берет (ошондой эле мүмкүн болгон бир

жолку төлөмдү эсептөө - импорттук продукциянын белгилүү партиясы үчүн - каржылык кепилдиктер).

Алдын ала бажылык тариздөөдөн өткөн товарлар боюнча маалыматтар тийиштүү бажылык процедуралардан өткөн соң, бир эле учурда төмөндөгү шилтемелер боюнча мурда берилген тиешелүү маалыматтарды бажы органдарында эле (төлөмдөрдүн тууралыгын текшерүү үчүн) эмес жана башка тийиштүү органдарга жа жиберилип бажылык чек арадан өтүүдө мамлекеттик көзөмөл жүргүзүүдө тез жана толук өтүшүнө мүмкүнчүлүк түзөт.

Мамлекеттик бажы органынын тиешелүү көзөмөлдөө кызматы товарларды өлкөгө алып кирүүдө экономикага терс таасир тийгизүүчү, калктын саламаттыгына олуттуу жана кайтарылгыс кесепеттерин тийгизүүчү тобокелчиликтерди өтө тыкыр көзөмөлгө алуу менен товарлардын өздүк наркын импорттоого чейинки баалары менен салыштырып, товарлардын физикалык көлөмүн өндүрүүдө сарпталган чыгымдарын жана чыгарган мамлекеттин же аймактын ички керектөөлөрүндө кандай баада сатылып жатканы менен салыштырып талдоо менен текшерет.

Өлкөгө импорттолуп келген товарларды жана транспорттук каражаттарды бажылык чек арадан өтүүсүндө, өткөрүү пункттарында бажы органынын көзөмөлдөө кызматы алардын өлкөбүздүн укуктук-нормативдик актыларына туура келерин, бажылык тариздөө учурунда мыйзам бузуулардын алдын алып, тышкы соода экономикалык ишкердүүлүк жүргүзүүдөгү маалыматтарды өз убагында топтоп, тобокелчиликти башкаруу ыкмасын пайдалануунун жана талдоонун негизинде жүргүзөт;

- өлкөгө импорттолуучу товарларды жана тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучусу товарларды милдеттүү түрдө алдын ала декларациялоонун негизинде идентификациялоо. Бул этаптын мааниси убакытты үнөмдөө менен фискалдык органдар белгилүү бир товарларды конкреттүү импорттоочусуна карата (декларацияны алын ала ыктыярдуу учурда) маалыматтардын бат алынышы;

- комплекстүү көзөмөлдөөнүн фискалдык эмес максаттары: чек ара өткөрмө пунктарында өзгөчө айыл чарбасында санитардык-карантиндик, ветеринардык, карантиндик фитосанитардык, транспорттук маселелерди аныктоо менен, аларга “бирдиктүү терезе” технологиясына негизделип мамлекеттик контролдоочу органдардын бирдиктүү маалымат базасына маалыматтарды санариптик электрондук түрдө өткөрүп берүүнү, ошондой эле тышкы соода экономикалык өнөктөш өлкөлөрдөгү пайдалануудагы бирдей системаларынын маалыматтарын алууда өз ара пайдаланууну камтыйт;

- товарларга карата көзөмөл жүргүзүүдө бажы органдарынын ролу (тобокелдикти алдын ала талдоо боюнча).

- өткөрмө пункттарында тобокелчилиги жогору болгон импорттолгон товарларга жана транспорт каражаттарына тиешелүү мамлекеттик көзөмөлдүн бардык түрлөрүнө бажылык текшерүү жүргүзөт.

- бажы контролун жүргүзүүдө тобокелдиктерди алдын алууну жөнгө салуу менен ченемдик укуктук актыларын өркүндөтүү;

- маалыматтарды алып тобокелдиктерди башкарууну ишке ашырууда колдонуу.

Башкаруу системасындагы тобокелдиктердин экономикалык көрсөткүчтөрүн талдоо (аткезчилик, бааларды сактабоо, товарлардын көлөмү ж.б.) (3.1-табл.)

Мамлекеттик бажы кызматынын бажылык иш чөйрөсүндөгү анын алкагындагы экономикалык көрсөткүчтөрү, атап айтканда, мамлекеттик бюджетти, жазык жана административдик укук бузууларды жана товарларды чыгаруудан баш тартуу жана импорт-экспортко тыюу салуу жөнүндө чечимдерди толтуруучу бекитилген жана жаңыланган PR.

3.1. - таблица Тобокелдиктерди башкаруу системасын колдонууда

Мамлекеттик бажы кызматынын негизги көрсөткүчтөрү

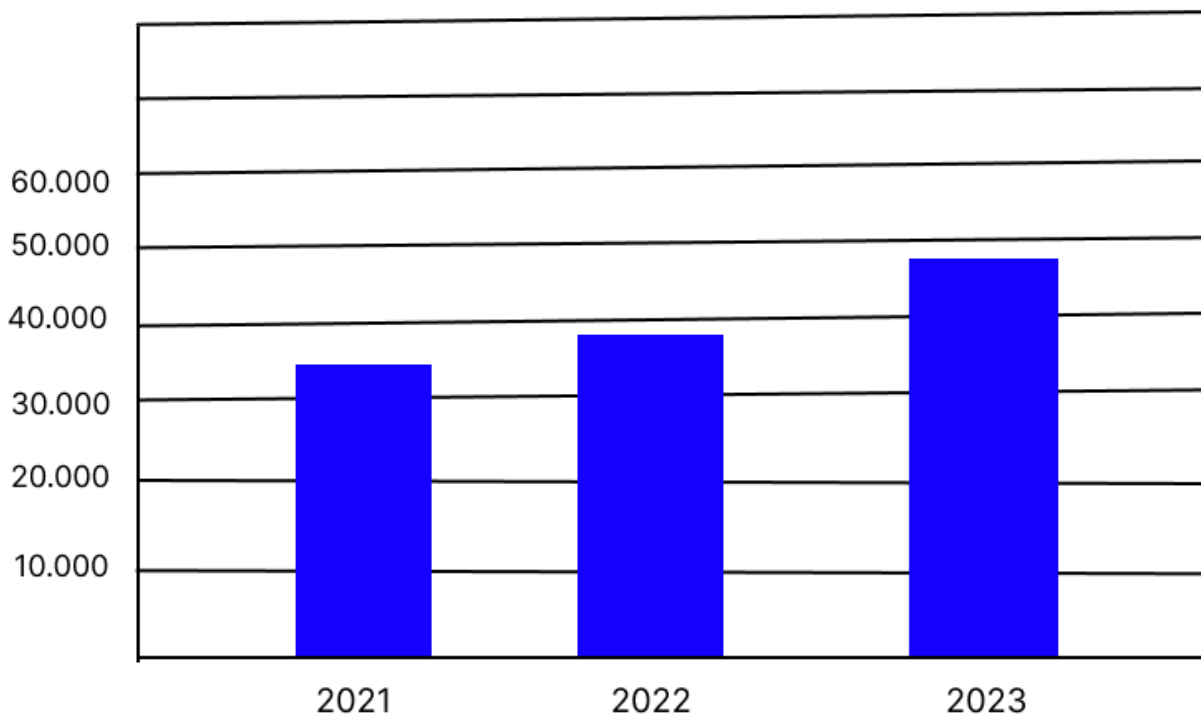
Негизги көрсөткүчтөр	2021 ж.	2022 ж.	Темп прироста, %	2023 ж.	Темп прироста, %

Кошумча чегерилген бажы төлөмдөрүнүн жана туумдардын жалпы суммасы, млрд.	17,5	23	28,7	21	-7,3
Анын ичинде бажы наркын тактоо, миллиард сом.	18,5	24,1	28,2	21,7	-8,5
Бекитилген жана жаңыланган РРлардын саны, даана.	34 140	37 203	7,7	48 182	27,7
РРлардын жалпы саны, даана.	345	554	45,9	772	23,3
Аймактык жана зоналык ПРлардын саны, даана.	2 761	2 440	-7,5	3 730	27,5
Максаттуу РРлардын саны, даана.	22 231	23 518	2,9	39 996	12,3
Кырсыктардын саны, даана.	834	506	-25,1	691	20,5
Кылмыш иштеринин саны, даана.	11 556	10 281	-9,1	18 190	60,1
Импортко/экспортко тыюу салуу, даана.	23 304	30 190	27,3	33 638	10,05
Товарларды чыгаруудан баш тартуу, даана.	32,4	38,1	16	46,5	20,4
Ийгиликтүү бажы текшерүүлөрүнүн үлүшү, % түздү.	25,5	48,2	14	45,6	18,9

Булак: МБКнын статистикалык башкармалыгынын маалыматы

2021-2023-жылдары Кыргыз Республикасынын бажы органдарынын бажы тармагындагы МКБны колдонуу боюнча жигердүү иштер жүргүзүлдү, муну бекитилген РРлардын (профиль риска) көбөйүшү тастыктап турат.

Изилдөө көрсөткөндөй бажы биримдигинин тобокелдик профилдеринин бекитилген санынын динамикасы жылдан жылга өсүүдө (3.1-сүрөт).

Булак: МБКнын статистикалык башкармалыгынын маалыматы

3.1-сүрөт - 2021-2023-жылдары Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын тобокелдик профилдеринин бекитилген санынын динамикасы

Изилденип жаткан жылдар арасында Кыргыз Республикасынын бажы кызматынын берген маалыматтары боюнча бажы мыйзамдарында каралган бажылык мыйзам бузуулардын аныктоочу БТ (бажы төлөмдөрү) саны жана көлөмү өсүүдө. Изилдөө мезгилинде Кыргыз Республикасынын бажы кызматы 34 140 PR колдонсо, изилдөө бүткөндө 48 182 PRга болгон. Натыйжада бажы төлөмдөрү мамлекеттик бажы кызматынын киреше бөлүгүнө кириштелген бажы төлөмдөрүнүн көлөмү бир кыйла көбөйгөнүн баамдасак болот.

Мамлекеттик бажы кызматы тиешелүү мамлекеттик күч органдары менен бирдикте Кыргыз Республикасынын жана Евразия экономикалык бирликтин мыйзамдарынын талаптарын бузуу менен ташылып келинген жана пайдаланылып жаткан транспорт каражаттарын аныктоо боюнча Кыргыз Республикасынын аймагында жүргөн 883даана авто унаа каражатын кармап,

тийиштүү чара көрүү максатында айып короосуна токтоткон. Алардын ичинен:

Армения өлкөсүнүн мамлекеттик номуру менен айдалып келинген 768 даана, Грузия өлкөсүнүн Абхазия аймагынын номуру менен 106 даана, Беларусь өлкөсүнүн мамлекеттик номуру менен 2 даана, Россия Федерациясынын мамлекеттик номуру менен 6 даана, Монголия өлкөсүнүн мамлекеттик номуру менен 1 даана унаа каражаты мыйзамдуулугун текшерүү үчүн, убактылуу сактоочу жана айып токтотуучу жайларга токтотулган. Азыркы күндө, ыкчам-талдоо иштери жүргүзүлүп, жана жүргүзүлгөн иштердин жыйынтыгы боюнча, МБКнын Тергөө башкармалыгына – 695 материал өткөрүлүп берилген.

Андан сырткары контрабандага жана бажы эрежелерин бузууга каршы күрөшүү башкармалыгынын кызматкерлери тарабынан ЕАЭБдин бажы аймагына бажылык мыйзам бузуулар менен ташып келүү жана Кыргыз Республикасынын аймагында алдын ала жол-жоболоштуруудагы мыйзам бузуу фактыларын аныкташып, төмөнкү транспорттук каражаттар бажылык тариздөөдөн өтпөгөндүгүн аныкташкан: М:

- "Lexus NX200" - 2017-жылы чыгарылган;
- "Тойота Лэнд Крузер Прадо" - 2012-жылы чыгарылган;
- "Mercedes-Benz GL-500" - 2014-жылы чыгарылган;
- "Mercedes-Benz GL-350" - 2012-жылы чыгарылган.

Жогорудагы бул айрым фактылардан мамлекетке келтирилген зыянын жалпы суммасы 2 680 397,24 сомду түзгөн. Бул көрүнүштөргө таризделбеген товарларды өлкөнүн аймагына киргизүүгө тыюу салууда же катуу чектеген натыйжалуу мыйзамдарынын жетиштүү деңгээлде иштеп чыкпагандыгынан улам курчуп баратат.

Бажылык башкаруу системасын жакшыртуунун негизги маселелери жана урунттуу багыттарына төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

Бажы ишинде РМСТИ колдонууда бажы көзөмөлүнүн эффективдүүлүгүнүн негизин жогорулашына алып келгендигин эске алуу

керек. Ошону менен бирге бул системаны колдонууда тажрыйба көргөзгөндөй жакшыртууну талап кылган бир катар кемчиликтери жана көйгөйлөрү бар.

Бажы системасындагы учурдагы дагы бир эң орчундуу көйгөйлөрүнүн бири - бул “таяк” системасы жана алар үчүн сыйлык же жаза алуу. Бажы кызматы тышкы факторлорду эсепке албастан, өзүнүн иш-аракеттеринин үзгүлтүксүз натыйжалуулугун “жетилүүгө” караганда, анын бөлүмдөрүнүн ишинин жакшырышын жана төмөндөшүнүн динамикасына баа берүүгө өтүүсү максатка ылайыктуу.

Дагы бир көйгөйлөрдөн болуп, Кыргыз Республикасынын бажы кызматынын Бажы биримдиги менен бажыда пиар процессин координациялоонун татаалдыгы. КР Бажы биримдигинин №778 буйругуна ылайык, PR долбоорун түзүү үчүн адегенде тиешелүү маалыматтарды чогултуу, андан кийин РТУнун бөлүмдөрүндө макулдашуу жана бекитүү этаптарынан өтүү керек. Тажрыйба көргөзгөндөй учурдагы чаралардын көпчүлүгү көп убакытты талап кылып, бул бажы көзөмөлүнүн натыйжалуулугун төмөндөтөт.

Бажылык жөнгө салуудагы минималдуу наркын көрсөткөн “тарифтик шкала” (чыгаша тобокелдигинин профилдери) тобокелдиктерди башкаруу системасындагы бажы алымдарын эсептөөдө негизги көйгөйлөрдөн болуп саналат. Бул салыктык көзөмөлдөө жүргүзүүдө интеграцияланган бажы наркын көзөмөлдөө тутумун өнүктүрүүгө тоскоолдук кылат.

Бажылык жөнгө салууда маалыматтык жана аналитикалык иштердин жетишсиздиги, маалыматтарды иштеп чыгуу жана өндүрүү үчүн санариптик технологиялардын заманбап мүмкүнчүлүктөрүнүн түзүлбөгөндүгү, аларды өз убагында товар өндүрүүчүлөргө жеткирүү, алардын чынжырынын катышуучуларына баа факторлору жана башка тиешелүү маалыматтарды кеңири берүү мүмкүнчүлүгүн азайтып, тобокелчиликти алдын алууда тескери таасирин тийгизет.

Негизинен тобокелчиликти алдын алуунун максаты болуп кооптуу товарларды бажы чек арасы аркалуу ташып өтүүгө жол бербөөгө, тыюу салынган товарларга жана автоунаа каражаттарына атайылап жалган бажылык тариздөөдөн өткөрүүгө жана бажы наркын төмөндөтүүгө бөгөт койууга аракеттенүү, бажы чек аралары аркылуу ташып өтүүдө алдын ала идентификациялоого, тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучулар менен бирге бажы аймагында товарларды жүгүртүүгө башка жактардан катышкан ишкерлердин ишмердигине белгилүү бир убакытта байкоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Бажы тармагындагы көйгөйлөрдүн терс көрүнүштөрүнүн дагы бири бажы жана салык кызматтарынын маалыматтарынын өз ара интеграция болбогондугунда. Мындай көрүнүш экономикалык ишкердүүлүк жүргүзгөн ак ниетсиз ишкерлердин бажы төлөмдөрүн жана ички салыктардын көлөмүн аныктоодо кыйынчылыктарды туудурат. Себеби алар эсептөөгө керек болгон товарларды, алардын бааларын өткөрүү пунктарында бажы контролуна жасалган соода операциялар тууралуу маалыматтарды туура эмес беришет. Мындай мыйзам бузуулар алар негизинен товарларды тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучусу каттаганга чейин негизинен техникалык фирмалар же ортомчулар деп аталгандар жалган декларацияларды жасап аларды бажы контролун бузгандар пайдаланышат.

Жогоруда белгилегендей алдамчылык операциялардын чынжырчасынын жардамы менен бул товарларды алып өтүүдө ички жүгүртүүгө мыйзамда белгиленген өлчөмдөрдө бажы алымдарын жана салыктарын толук төлөбөстөн өтүү менен мамлекеттик бюджетин киреше бөлүгүнө түшө турган каржаттардын көлөмүнө таасир тийгизет. Ошол эле мезгилде көмүскө экономиканын гүлдөп өсүшүн шарттайт. Мындай мыйзам бузуучулар өлкөбүзгө кирүүгө тыюу салынган же болбосо санкцияланган товарларды алып кирүүгө мүмкүнчүлүк түзүп, алымдарынын көлөмү жогору болгон товарлардын бажы наркын төмөндөтүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Кошумча жемкорлук тобокелдиктер негизинен бажы органдарынын фискалдык параметрлерди (бажы наркы, ЕАЭБтин Тышкы экономикалык ишинин товар жүгүртүүдөгү тарифтик баалар номенклатурасы) унаа терминалдарда же жеке убактылуу товарларды сактоочу бажы кампаларында (TSW) белгилөө, ошону менен бирге келген товарларды өз убагында бажыдан чыгарууга жол бербегендиктен кечендетүү боюнча дискрециялык бүтүмдүктү чыгаруугу мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Жогорудагы бажыдагы белгиленген тобокелчиликтердин деңгээлин төмөндөтүүдө жана алдын алууда кээ бир маанилүү суроолорду кароо жана аларга жооп издөө зарыл экенин белгилейбиз:

- текшерүүлөрдүн натыйжалуулугуна жана таризделген товарлардын санына таасирин тийгизген ТБЖны ишке ашыруу үчүн тийиштүү санариптик программалык камсыздоо;

- PR өндүрүшүнүн төмөн натыйжалуулугу жана Кыргыз Республикасынын Бажы биримдигинин ар кандай органдарынын өз ара аракеттенүүсүндө “жашыл секторду” жакшыртуу багыттарын иштеп чыгуу керектиги;

- бажы менен бизнестин ортосунда тиешелүү “өнөктөштүктүн” ыңгайлуу шарттарын мамлекет тарабынан тескөө.

Изилдөө көрсөткөндөй Кыргыз Республикасынын экономикасы акыркы жылдарда өсүүдө, ошондой болсо дагы тышкы экономикалык соода сатык алакаларында экспорттолгон товарлардын көлөмү жана баасы салыштырмалуу импортко караганда оң өзгөрүү байкалбай келе жатат.

Ошондуктан өндүрүштүк базаны импорту алмаштырууга жана экспортко багытталган өндүрүштөрдү өнүктүрүүгө багыттоо маанилүү.

Биздин оюбузча бажы инфраструктурасын модернизациялоо, бизнес процесстерин оптималдаштыруу жана жөнөкөйлөштүрүү, өткөрмө пунктарында өткөрүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, заманбап санариптик технологияларды киргизүү, контрабандага каршы күрөштү мындан да ары күчөтүү менен бирге коррупциялык тобокелдиктердин үстүндө илимий көз

караштарды пайдаланып иштесе мындан ары да бажы салымдарынын кирешелерин көбөйтүүгө мүмкүнчүлүктөр жаралмак.

Дүйнөлүк соода уюмуна жана Евразиялык экономикалык бирлигине мүчө Кыргызстан учурдагы жаңы рынокко чыгууга жетишерлик даярдыгы жок болгондуктан чет элдик бизнеске каршы таптакыр коргонуусуз калды. Ошентип, өлкөдөгү бажы ишин мындан ары дагы модернизациялап жакшыртуу идеясында “2019-2023-жылдарга багытталган Кыргыз Республикасынын Бажы кызматын өнүктүрүү стратегиясы” [30] иштелип чыккан.

Бул кабыл алынган маанилүү өнүктүрүү стратегиясында тышкы соода экономикалык ишмердүүлүктү жакшыртуу үчүн ата мекендик ишкерлерден, компаниялардан, фирмалардан өндүрүлгөн товарлардын түрлөрүнө карабастан бажы чек араларын өткөрүү пункттарда ылдам өтүүгө шарттарды түзүү белгиленген. Ал эми өлкөдөгү экономикалык жана фискалдык саясаттын негизги багыттары болуп экспорт багытындагы ата мекендик товар өндүрүүчүлөргө мамлекет тарабынан көмөк көрсөтүү багыттары каралган. Өнүктүрүү стратегиясын ишке ашырууда мамлекеттик бажы органдарынын бажы көзөмөлүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн бажы тармагына санариптештирүүнү киргизип аны баардык түзүмдөрүндө колдонуу зарылдыгы белгиленип, б.а. “Санариптик бажы” долбоорун тез арада толук кандуу ишке ашыруусу койулган.

Стратегияды белгилегендей бажы инфратүзүмдөрүн жакшыртуу, өнүктүрүү жана логистикалык операторду (Бажы транссервис долбоору) түзүүнү, тышкы соода экономикалык көрсөткүчтөрдү терең талдоонун негизинде бажылык башкарууну жакшыртуу, бажы чөйрөсүндөгү укук бузууларга бөгөт койуу, бажылык мыйзам бузууларга каршы аракеттенүүнү уюштурууну, башкаруу системасын өркүндөтүүнү жана адам ресурстары ж.б. 2021-жылдагы приоритеттүү долбоорлордон болуп ЕАЭБдин индустриялаштыруу картасы болду, анда Биримдиктин ар кандай өнөр жай

долбоорлору жалпыланган жана импортту алмаштыруунун негизги багыттары аныкталган.

Бул жол картасы, мүчө мамлекеттердин импортун алмаштыруу чөйрөсүндөгү иши үчүн бизнестеги маалымат базасын түзөт. Документ импортко көз каранды технологиялык багыттарды жана Биримдик өлкөлөрүндөгү товар өндүрүүчүлөрдүн импортту алмаштыруучу потенциалын артырат, ошондой эле конкреттүү пландаштырылган жана иштеп жаткан ири жана олуттуу инвестициялык долбоорлорду аныктоого жардам берет. Мындай Карта бизнес үчүн секторлор аралык байланыштар үчүн потенциалды түзөт.

Ата мекендик өндүрүлгөн товарларды экспорт багытында тышкы рынокко чыгарууда техникалык жөнгө салуу чаралары эң маанилүү куралы болуп саналат. Кыргыз Республикасында техникалык жөнгө салуу чөйрөсүндөгү өзгөртүүлөр, ДСУнун соодадагы техникалык кемчиликтер жөнүндө макулдашуусунун өз ара жоболорун турмушка ашыруусунда белгиленген, ыктыярдуу шайкештике өтүү, техникалык регламенттерде белгиленген коопсуздук талаптарын карап чыгуу жана белгилөө менен байланышкан, учурдагы рыноктун талаптарына жооп берген шайкештикти баалоонун формаларын түзүү, административдик тоскоолдуктарды азайтуу ж.б.

Өлкө үчүн учурда бизнеске шарт түзүүдө мында тактап айтканда рыноктогу атаандаштык маселелерине көбүрөөк терең көңүл буруу маанилүү. Анткени ата мекендик товар өндүрүүчүлөрдөн жана женил өнөр жайынан чыгарылган товарлардын көпчүлүгү сапаты жагынан талапка жооп бербей, баалары жогору болгондуктан рыноктогу атаандаштыкка туруштук бере албай келет. Ошол эле маалда сапаттуу айыл чарба өндүрүмдөрүн, өнөр жай товарларын чыгарган ата мекендик товар өндүрүүчүлөрдү мамлекет тарабынан колдоого алып, өндүрүлгөн товарларды экспортко чыгарууда ЕАЭБде бажылык тарифтерди жөнгө салууну жакшыртуу жана өркүндөтүү менен атаандаштыкка туруштук берүүдө бизнес чөйрөсүнүн талаптарын

жана максаттарын орундатууда негизги ченемдик укуктук актыларды заман талабына ылайык ишке ашыруу зарыл.

ЕАЭБди 2020-2025-жылдарга чейин өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттарынын [17] бажы блогуна Россия Федерациясынын мамлекеттик Федералдык бажы кызматынын бажы операцияларынын жана бажы контролунун бирдиктүү стандарты, ошондой эле санариптик технологияларды колдонуу менен санариптик электрондук документ жүгүртүүнү унификациялоо боюнча сунушу киргизилген. Мындай блок бажылык контролдоону жана статистикалык жол-жоболорду кыйла жөнөкөйлөтүп, тышкы соода экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучулары үчүн бажы жагынан жол-жоболоштурууну жеңилдетүүгө бир топ жардам берет.

Евразиялык экономикалык бирлигинин алкагында тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучуларына товарларды эл аралык соодада ишкерлерге, компанияларга, фирмаларга “бирдиктүү терезе” механизмин киргизип, мамлекеттик органдарга жана бизнес өкүлдөрүнө экспорт-импорттук жана транзиттик операцияларды иш жүзүнө ашырууда ыңгайлуу жагымдуу шарттар зарыл. Бул болсо мамлекеттик органдарга жана бизнесмендерге өз чыгымдарын минималдаштырууга мүмкүндүк берген эл аралык соода жол-жоболорун жөнөкөйлөштүрүүнүн натыйжалуу куралы болуп саналат. Кыргыз Республикасында «Бирдиктүү терезе» долбоорун ишке ашыруу боюнча учурдагы жыйынтыктар:

1) тышкы соодада «бирдиктүү терезе» долбоору каралып аны өлкөдө ишке ашыруу программасы (концепциясы) иштелип чыккан, ал мыйзамдык деңгээлде бекитилген;

2) долбордун максатына ылайык өнүктүрүү үчүн тышкы экономикалык сооданын катышуучуларына мамлекеттик тийиштүү органдардан уруксат алуу үчүн электрондук арыздарды берүүгө мүмкүндүк берүүчү Тулпар системасы түзүлгөн. “Бирдиктүү терезе” механизмин ишке ашыруу боюнча Кыргыз Республикасынын учурдагы абалы болжол менен 55%ды түзөт.

Ошентип, тышкы эл аралык соодада жана ЕАЭБтин саясатын негизги багыттары эл аралык мамлекеттер ортосундагы тышкы соода экономикалык саясатты жакшыртуу, бажы тармагындагы тышкы сооданын жүрүшүнүн жол-жоболорун жөнөкөйлөштүрүү, товар айлантууну тездетүү менен жаңы иш-чараларды иштеп чыгуу зарылдыгын жаратты. [30].

Мамлекеттик бажы кызматынын максаттарынын негизи болуп өлкөнүн экономикалык коопсуздугун ар тараптуу камсыз кылууга багытталган.

Бажы процесстерин автоматташтыруу менен бажы операцияларын жөнөкөйлөштүрүү учурдагы соода алакаларын жүгүртүүдө бажы органдары тарабынан чечим алууда тобокелдиктерди башкаруу системасын колдонуу, бажы процесстерин санариптөө натыйжасын берип бажы иш чөйрөсүндө коррупциялык тобокелчиликтерди алдын алууга мүмкүнчүлүк берет.

Акыркы жылдарда объективдүү жана так бажы жол-жоболорун камсыз кылуу үчүн бажы өткөрмө пунктарында андан тышкары да кеңири ыйгарым укуктарды камтыган электрондук бажыга электрондук сооданы башкарууга өтүү тенденциясы байкалды.

Тышкы экономикалык сооданы дагы электрондук башкарууга өткөрүү менен бул тармакка эле эмес, экономиканын башка кызматтары жана секторлору дагы, мисалы, жеке сектор, мамлекеттик органдардын коомчулук менен иштөөсүндө тыгыз ар тараптуу мамилелерди жакшыртууга да, оң таасирин тийгизет.

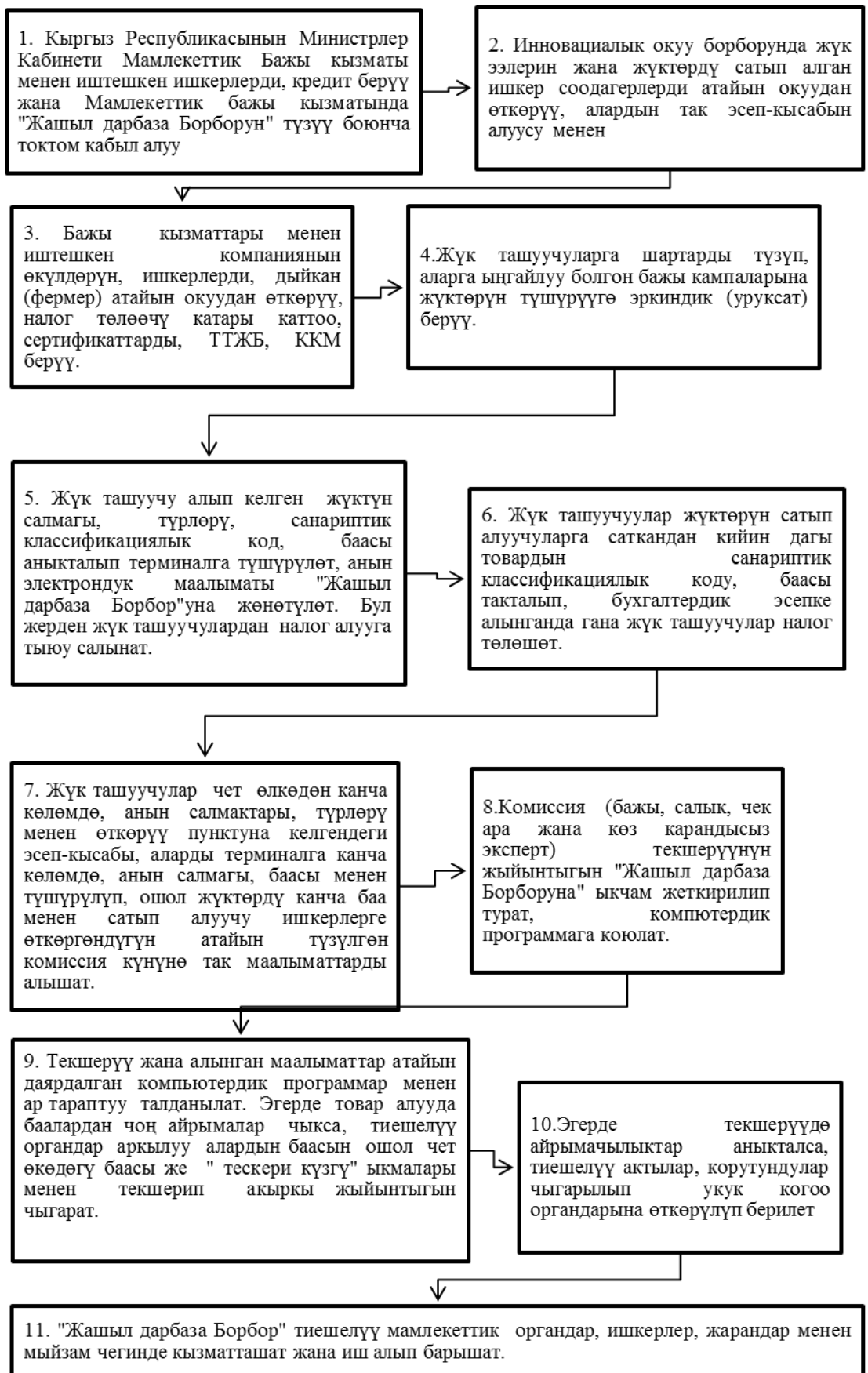
Дүйнөдө калктын өсүшү жана керектөөлөрүнүн кеңейиши менен экономикада, өндүрүштүк чыгымдардын сырьёго, эл аралык соода жүгүртүүдөгү товарлардын өздүк наркынын бааларынын өсүшү менен бирге азык түлүктөрдүн, күйүүчү-майлоочу материалдардын, эл керектөөчү товарлардын, акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөр, билим берүү жагындагы кызмат көрсөтүүлөр, маданий иш-чараларды уюштуруу жана өткөрүү боюнча кызмат көрсөтүүлөр бир кыйла көбөйдү.

Мамлекеттик бажы кызматы мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толтурууда, калкыбыздын жана экономикабыздын товарларга керектөөсүн

камсыз кылууда негизги ролду ойнойт. Улуттук экономикабыздын тармактарын стабилдүү жана ыраатуу өнүгүүсүн, калкыбыздын жашоосун камсыз кылуу үчүн мамлекеттик бажы кызматын башкаруу системасын өркүндөтүү, бажы көзөмөлүн жакшыртуу ошону менен бирге өлкөнүн тышкы экономикалык ишмердүүлүгүн активдештирүү маселелери да биринчи планга чыгууда.

Бул максаттарды иш жүзүнө ашыруу үчүн бажы төлөмдөрүнүн бардык түрлөрү боюнча күн сайын маалыматтар тастыкталып жана талданып туруусу абзел. Мындай иштер бажылык төлөмдө кимдир бирөөдөн алынып, кай бирлеринен алынбаса (коррупция схемасынын артынан коргоо аркылуу) көмүскө экономикага жол ачылып, акыр-аягы системалуу жемкорлукка гана алып келип, мамлекетибиздин бюджетине олуттуу финансылык жоготууларга алып келет.

Алгылыктуу жана ийгиликтүү методикалык иштерден болуп биздин оюбузча, бажы тармагындагы мүмкүн болгон тобокелдиктерди талдоонун алдын ала мүнөзүн белгилей кетүү менен бирге бажы көзөмөлүнүн жүргүзүүнүн көлөмүн жана формаларын товарлардын бажылык тариздөөдөн өткөнгө чейин түздөн-түз аныктап тактоо менен берилген маалыматтарды текшерүүдө чоң мүмкүндүк бере турган ведомстволор аралык “Жашыл дарбаза Борборун” түзүү жана анын ишин жакшыртууну сунуштайбыз.

Булак: Автор тарабынан түзүлгөн.

3.2 – сүрөт. “Жашыл дарбаза Борбору” нун схемасы

Негизги максаты болуп бажы кызматындагы мүмкүн болгон тобокелдиктерди алдын алып жана аны жоюуда ачык айкын маалыматтарды топтоп товарлардын экспорт, импорт кыймылынын агымдарын ыкчамдатып алардын баасын аныктоодо ыңгайлуу шарттарды түзүп бажы тутумундагы жемкорлук схеманы жойууга көмөктөшөт.

Евразиялык экономикалык бирлигинин мүчө өлкөлөрү жана коңшу Кытай, Өзбекстан, Тажикстан мамлекеттери менен болгон тышкы соода экономикалык мамилелерди жүргүзүүдө тиешелүү укук коргоо жана текшерүү органдары менен расмий маалыматтарды өз убагында алмашып, өзгөчө “тескери күзгү статистика” ыкмасын колдонуу менен маалыматтарды алуу үчүн эл аралык келишимдерди түзүү менен бирге санариптик автоматташтырылган математикалык программалар түзүлүшү абзел. Бул тышкы соода экономикалык ишмердигинин катышуучуларына дагы ошондой эле алардын бажы кызматы менен өз ара аракеттенүүсүнө ыңгайлуу шарттарды жаратып (берилген документтерге талаптарды азайтуу жана аларды бурмалоо мүмкүнчүлүгүн жокко чыгаруу аркылуу) бажы контролунун натыйжалуулугун жогорулатууга салым кошот.

Ведомстволор аралык “Жашыл дарбаза Борбору” ишке киргизилсе тышкы соода экономикалык кызматташтыкты өркүндөтөт жана тышкы соода экономикалык катыштагы мамлекеттердеги болуп жаткан бажылык мыйзам бузууларды жана жана мүмкүн болгон тобокелдиктерди кескин азайтуу менен тышкы экономикалык ишмердигинин катышуучулары менен өз ара аракеттенүүнү жеңилдетет (берилген документтерге талаптарды жана формаларын азайтуу жана аларды бурмалоочу жалган маалыматтарды жазуу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгаруу аркылуу) жана бажы көзөмөлүнүн натыйжалуулугун алда канча жогорулатат.

Ошондой эле өлкөбүздө бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуунун маанилүүлүгүн эске алууда, колдонуудагы

укудук чененемдик актыларды алдын ала туруктуу түрдө талдап, башка тиешелүү укук коргоо жана тийиштүү көзөмөл жүргүзүүчү органдары менен маалыматтарды алмашууда керектүү маалыматтарды өз убагында алууга, ошондой эле убакытты үнөмдөөгө мүмкүндүк берүү максатында бажылык тариздөө жана бажылык контролдоо боюнча бажы операцияларын жүргүзүүдө бажылык жол-жоболоштурууну жакшыртуу аркалуу натыйжага жетүү каралган.

Заманбап шарттарда Кыргызстанда түп-тамырынан бери кайра куруулар жүрүп жаткан мезгилде тышкы экономикалык байланыштарды жөнгө салуучу жана фискалдык маселелерди чечүүчү маанилүү мамлекеттик орган катары бажы кызматынын орду жана ролуна кызыгуу табигый түрдө өсүүдө. [55].

Кыргыз Республикасынын бажы кызматынын системасын анын ичинде бажы контролун уюштуруу экономикалык механизмдерин өркүндөтүү менен тышкы экономикалык иштерди өнүгүшүн камсыздоого багытталган “ Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын өркүндөтүү боюнча 2025–2035-жылга чейинки Улуттук программа” сунушталат. Бул сунушталган Улуттук программаны жүзөгө ишке ашыруу менен Мамлекеттик бажы кызматы тышкы соода-экономикалык катнашта ролун олуттуу жогорулатат жана салыктык кирешенин төлөмдөрүн арбытууга зор салымын кошо алат.

Мамлекеттик бажы кызматында так маалыматтарды камтыган бухгалтердик эсеп жана өзгөчө көзөмөл функцияларынын иш чараларын укуктук негизде камсыз кылуу үчүн “Жашыл дарбаза Борбору” схемасын иш жүзүнө ашырууда төмөндөгү иштерди алып барууга багытталган:

Биринчи кезекте: Ар бир жүк ташуучу айдоочулар жана ага катышкан компаниялардын өкүлдөрүн маалымат менен камсыздап, атайын окуудан өткөрүү жана чет өлкөлөрдөн алына турган товарлар боюнча долбоордун келишимдери аныкталат.

Экинчи кезекте: жүк ташуучуларга же болбосо тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучуларына ыңгайлуу болгон бажы терминалдарга, каалаган убакта өз учурунда товарларды түшүрүп бажылык тариздөөдөн өткөрүп бегенге мүмкүнчүлүктөр каралат;

Үчүнчү кезекте: өткөрүү пунктунан келип түшкөн товарлардын толук баасын көлөмдөрүн, анын санын, түрлөрүн так аныктап, аларды бажылык тариздөө кылган убактагы алгачкы баалары аныкталат жана жүк ташуучуларга дүң жана чекене соодага кандай баалар менен берилгенди жүк ташуучулардын жүк коштомо документтеринде катталган жол-товардык квитанция (копиясы-электрондук) электрондук маалымат аркылуу Мамлекеттик бажы кызматында жаңы түзүлгөн “Жашыл дарбаза Борбору”на жөнөтүлөт, бирок жүк ташыган ишкерлерден же компаниядан налог алынбайт.

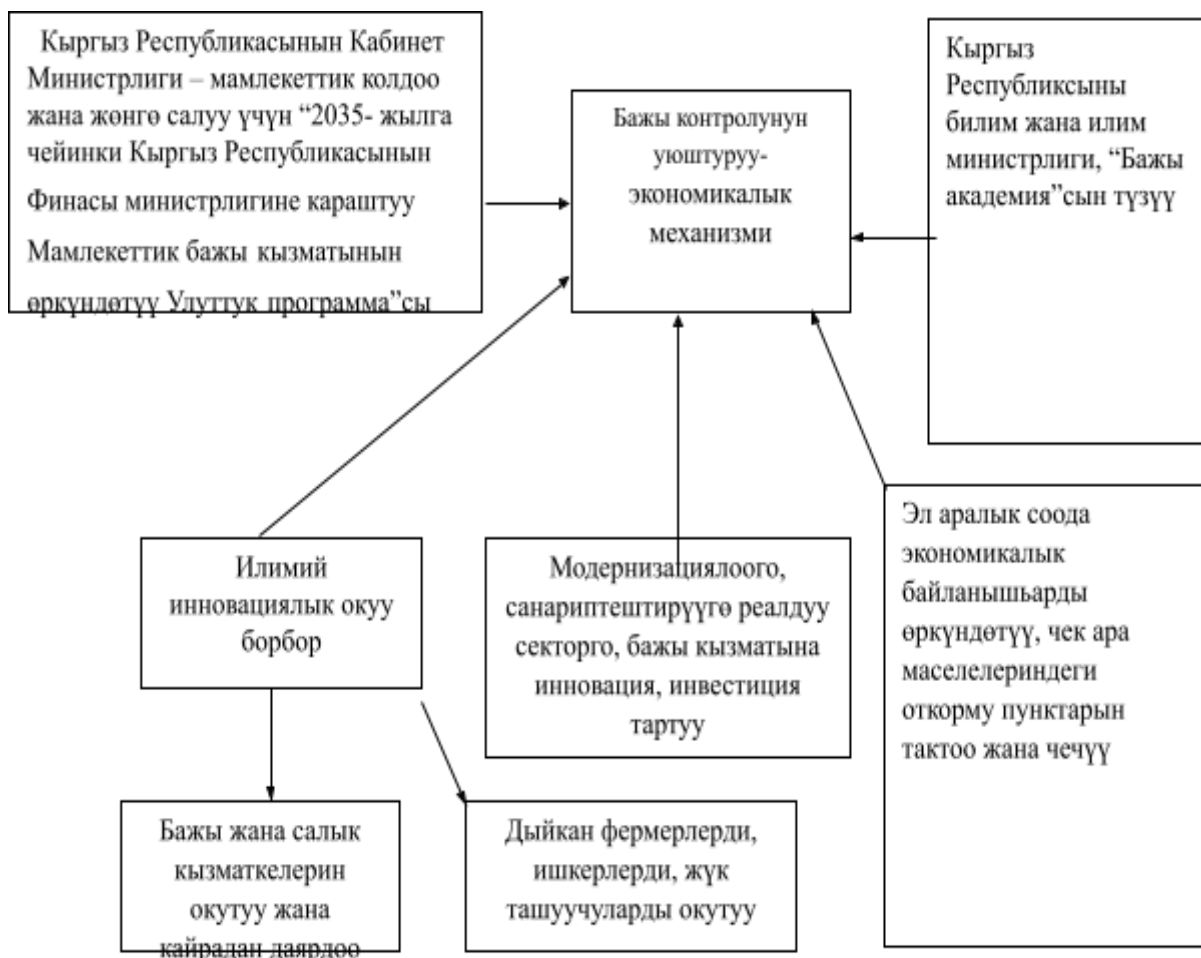
Төртүнчү кезекте: ошол эле тышкы экономикалык ишкердиктин катышуучуларынан же компаниядан (ишкер) сатып алынгандан кийин, жүк коштомо документтеринде көргөзүлгөн сумманын негизинде гана, ар бир жүк ташыган ишекерге же компанияга налог салынат.

Бирок бул уюштуруу-экономикалык маселе күн сайын болуучу көп сандаган, жүк ташуучу компаниялардын, бизнесмендер жана бажы кызматынын кызматкерлери менен жеринен так бааларынын көрсөткүчүн баалоо өтө татаал жана эмгекти көп талап кылган жараян.

Бешинчи кезекте: Бажы кызматында болгон ири коррупциялык схеманы ооздуктоого жол ачат жана мамлекет тарабынан жүк ташыган ишекерге же компанияларга, соодагерлерге (ишекер) колдоо көрсөтүлүп жеңилдетилген кредиттер бөлүнүп, жүк ташыган ишекерлерди же компанияны, соодагерлерди (ишекерлерди) мамлекет тарабынан камыздандыруу боюнча тиешелүү мыйзамдарды кабыл алуусу зарыл.

Мамлекеттик Бажы кызматынын бажы контролунун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү жана анын натыйжалуулугун арттыруу үчүн сунушталган “Кыргыз Республикасынын

Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын өркүндөтүүнүн 2035-жылга чейинки Улуттук программасынын” структуралык түзүмү. (3.3 – сүрөт).

3.3-сүрөт- Кыргыз Республикасында Мамлекеттик Бажы контролунун уюштуруу экономикалык механизмдин өркүндөтүү модели

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

Мында, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети мамлекет тарабынан бажы кызматын колдоо жана жөнгө салуу боюнча тийиштүү чечимдерди кабыл алып, “Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын өркүндөтүүнүн 2025-2035- жылга чейинки Улуттук программасын” бекитүү каралган. Бул

программада бажы кызматынын иши бажылык жөнгө салууда жана администрациялоодо жакшыртуу механизмдери каралып, жалпысынан бажы кызматын заманбап шарттарда өнүгүүсүн талап кылган аймактык жана эл аралык чакырыктардын таасирине туруштук берүүсү каралган, анда укуктук-ченемдик актыларды жөнгө салуу, тышкы соода экономикалык саясатын өркүндөтүү, жетиштүү өлчөмдө инвестиция тартуу, бажы кызматындагы инфратүзүмдөрүн жаңы инновациялык техникалар менен жаңыртуу, өзгөчө көзөмөл пункттарын заманбап жабдыктар менен жабдып, бажы кызматындагы кадрларды туруктуу түрдө окутуу, аттестациялоо, бажы көзөмөлүнүн ролун жогорулатуу жана жемкорлук схемаларды жоюу жолдору белгиленет.

Сунушталган “Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын өркүндөтүүнүн 2025-2035-жылга чейинки Улуттук программасында” улуттук экономиканы туруктуу өсүшүнө, өлкөнүн экономикалык коопсуздугун камсыз кылуу максатында, тышкы экономикалык байланыштар жана бажы контролунун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн негизги багыттары белгиленип, анда эл аралык соода келишимдери, тышкы экономикалык сооданы жөнгө салуу тарифтери жана тарифтик эмес (административдик) жөнгө салуу, тышкы экономикалык көрсөткүчтөрдү талдоо менен бажылык жөнгө салуунун натыйжалуу системасын түзүү, экспорттук өндүрүштү өнүктүрүүнү мамлекеттик стимулдаштыруу экономикалык ыкмаларын пайдалануу менен ишке ашырылышы көрсөтүлүп, учурдагы бажы органдарынын кадрдык дараметин жогорулатуу үчүн жалпы бажы кызматынын системасын өнүктүрүүнүн учурдагы жана келечектеги багыттарына дал келүүсүнө шарт түзүү менен кадр дараметин түзүү жана өркүндөтүү процессинин эң маанилүү бөлүгү кесипкөй даярдоо жана кайра даярдоо экендигин белгиленди.

3.3. Мамлекеттик бажы кызматынын салыктык кирешелерин болжолдоо жана анын өнүгүү багыттары

Бажы кирешелери Кыргыз Республикасынын бюджетинин толуктоочу негизи бөлүктөрүнүн бири. Учурда Кыргыз Республикасы дүйнөнүн 150дон ашуун мамлекети менен соода-сатык жүргүзөт. Бажы төлөмдөрү мамлекеттик бюджеттин 32-35% түзүп келүүдө. Төлөмдөрдүн туура жана так төлөнүшү көптөгөн социалдык-экономикалык маселелерди чечип, кедейчиликти жоюу, мугалимдердин врачтардын эмгек акыларын жана пенсионерлердин, калктын аярлуу катмарынын жөлөк пулдарын жогорулатууга, калктын жашоо деңгээлин көтөрүүгө таасирин тийгизет. Бажы тармагында чечилбеген көптөгөн маселелер бар экендиги, реалдуу реформанын жетишсиздиги, аткезчилик, так жана ачык бажылык статистикасынын жетиштүү деңгээлдеги маалыматтарынын жоктугу жана туура колдонбогондугу көп жылдар бою бажы тармагынын натыйжалуу иштешине өз кедергисин тийгизип келе жатат. Ошону менен бирге мамлекеттик бажы кызматынан түшкөн кирешелер көп жылдан бери талаптагыдай болбой мамлекеттик бюджетти толтурууда ойдогудай таасирин тийгизе элек. Кыргыз Республикасында бажы контролун уюштуруу экономикалык механизминде бажы статистикасы негизги багыттарынын бири. Азыркы учурда бюджеттин киреше бөлүгүнүн жоготуусунун чыналуусу менен шартталып, бажылык жөнгө салуунун ачык-айкындуулугун жогорулатуу максатында фундаменталдык башкаруу чечимдерин кабыл алуу зарылдыгынан пайда болду. Бажы контролун уюштуруу экономикалык механизмин өркүндөтүүнүн зарылчылыгынын максатына жетүү үчүн, изилдөөнүн бир канча максаттары аныкталды. Биздин оюбузча бул жетишсиздикти жоюу максатында төмөдөгүлөрдү ишке ашыруу зарыл:

- Кыргыз Республикасында сырткы соода жүгүртүүдөгү статистикалык маалыматтарды туруктуу түрдө байкоо жасоо;
- мамлекеттик бюджеттин бажы кирешелеринин жоготууларын алдын алып тийиштүү деңгээлде ишпландарды алып баруу;

- тышкы сооданын статистикасын жакшыртуу боюнча методикалык колдонмолорду жана сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн алкагында Кыргыз Республикасынын негизги соода өнөктөшү болгон Кытай мамлекети менен соода экономикалык мамиледе айырмачылыктардын көйгөйү бар экендиги дагы бир жолу белгиленди. Товарлардын өздүк наркы жана физикалык көлөмүндөгү айырмачылыктар бажылык жөнгө салууда коррупциялык тобокелчиликтердин жогору экендигин айгинелейт. Импорт боюнча негизги өнөктөш өлкөлөр Кытай, Түштүк Корея, Турция, США, Япония, Германия ж.б өнүккөн өлкөлөр болуп саналат. 2024-жылы Кыргыз Республикасынын соода көлөмү 16млрд 315млн 800 мин долларды түзүп. Импорт-12793,7 млн доллар, Экспорт-3522,1млн доллар, Тескери сальдонун көлөмү 9271,6млн долларды түздү. Жогорудагы соода балансындагы тескери сальдонун көрсөткүчү төлөм балансындагы дефициттин жогорулашына да алып келүүдө. Соода балансындагы тескери сальдонун көрсөткүчү капиталдын агып чыгышы, товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөр менен байланышкан операциялардын толук эмес экендигин көрсөтөт. Ошондуктан жакынкы жана алыскы мамлекеттер менен тышкы соода байланыштарынын көрсөткүчтөрүн тактоо максатында тышкы соода өз ара мамилелерди өркүндөтүү үчүн «Тышкы соода статистика методикасы» туура пайдаланышы абзел. Келечекте бул методикалар иш жүзүнө кирсе көп өлчөмдөгү каражаттар мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толуктайт.

Мамлекеттик бажы кызматынын салыктык кирешелерин прогноздоону жүзөгө ашыруу процессинде прогноздоонун башкы максатына жетишине өбөлгө болуучу механизмдер өзгөчө мааниге ээ болот. Рыноктун шартында эң иштиктүү механизмдердин бири орто мөөнөттүү салыктык кирешелерди прогноздоо болуп саналат. Орто мөөнөттү прогноздоодо тажрыйбада колдонуп келе жаткандай мамлекеттик бажы кызматында салык саясатынын ырааттуулугун жана туруктуулугун камсыз кылганга шарт түзөт.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 8-апрелиндеги № 202 токтому менен кабыл алынган “2022-2024-жылдарга

Кыргыз Республикасынын бажы кызматын өнүктүрүү концепциясын бекитүү жөнүндө” [22] жана Өкмөттүн программасы «Жаны доорго — кырк кадам» [23] Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн 2040-жылга чейинки стратегиясын ишке ашыруу менен макроэкономикалык туруктуулукту сактоо жана туруктуу экономикалык өсүштү камсыздоо бекитилген. Бул белгиленген өнүктүрүү стратегиясын ишке ашырууда бажы кызматынын салыктык кирешелери мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толуктоодогу орду чон экени белгиленген. Мамлекеттик бажы кызматынын салыктык кирешелерин прогноздоо (божомолдоо) Кыргыз Республикасында бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү жакшыртуу багытында методикалык жактан негизинделген оптималдуу божомолдонгон цифраларга жетүүнү көздөйт.

Бул багыттын туура экендигин өз эмгектеринде илимпоздор Кутманбекова А.А., Кадырова Т.К. “Евразиялык экономикалык биримдигинин эл аралык байланыштары: негизги багыттары, келечеги жана көйгөйлөрү” макаласында төмөндөгүлөрдү белгилейт: «В долгосрочной перспективе, к 2025 году, предоставление и получение услуг из Кыргызстана для стран ЕАЭС станет возможным без использования количественных показателей, с точки зрения национальных условий, то есть наиболее предпочтительного национального режима. Таким образом, в целом, Кыргызстан ожидает от формирующегося мирового рынка финансовых услуг к 2025 году” [59]. Мындай бүтүмдүккө биз дагы кошулабыз бир гана ЕАЭС биримдигиндеги шарттарда, бирок ошол эле мезгилде кошуна чектешкен Кытай Эл Республикасы, Тажикистан жана Өзбекистан мамлекеттери менен болгон бажы жана тышкы экономикалык саясат өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

Бүгүнкү күндө импорттук товарлар чыгарылгандан кийинки бажы наркын көзөмөлдөөнүн ыраттуу так ыкмалары тилекке каршы өлкөдө тиешелүү деңгээлде иштелип чыккан эмес. Ошондуктан бухгалтердик эсептин жана башкаруу эсебинин маалыматтары:

- Өлкөгө импорттолгон товарлардын түрлөрү жана баасы бажыга же сатып алуучуларга келгендеги баасынын эсеби;

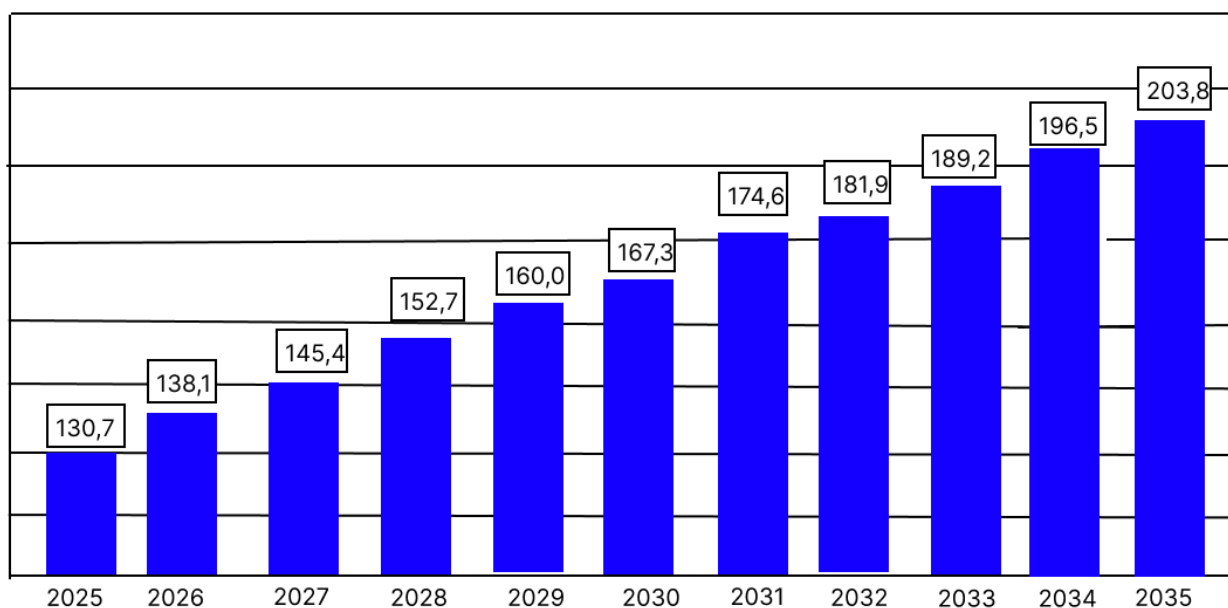
- бажыдагы же сатып алуучудагы алган баалардын так эсеби;

-бажыдан же сатуучудан чыккан товарлардын түрлөрү жана баасынын так эсеби сатуучуларга түшкөн бухгалтердик электрондук счет фактураларды талдоо бажы наркын контролдоо жана келип түшкөн товарлардын түрлөрүн аныктоо үчүн эң натыйжалуу ыкмалардан болуп саналат.

Көргөзүлгөн иштердин методикалык жактары иш жүзүнө ашыруу математикалык моделдерди колдонуу менен прогноздоо мүмкүнчүлүгүн берет. Ал үчүн 10 жылдык динамикалык статистикалык көрсөткүчтөрдү пайдаланып бажы тармагын түздөн-түз жана кыйыр катышкан экономика тармактарынын: айыл чарбасынын, аңчылыктын жана токой чарбасынын дүң продукциясы, өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү, тике чет өлкөлүк инвестициялардын келүүсү, экономикага берилген кредиттер, импорттук операциялардын көлөмү, экспорттук операциялардын көлөмү, бардык түрлөрү боюнча жүктөрдү ташуу көрсөткүчтөрүн эсепке алуу менен Мамлекеттик бажы кызматынын салыктык кирешелерин божомолун 2035-жылга чейин эконометриялык модели менен эсептелди (3.4- сүрөт.).

Кыргыз Республикасында Мамлекеттик бажы кызматынын салыктык кирешелерин 2035-жылга чейинки божомолу

(млрд сом)

Булак: автордун эсептөөсү менен

Божомолдонгон салыктык кирешелер мындан дагы алда канча чоң көлөмдө мамлекеттин казнасына түшүү мүмкүнчүлүгү бар. Жогорудагы белгиленген иш чаралар жана программалар менен схемаларды мамлекеттин колдоосу менен ишке ашырсак. Ошондой эле бажы инфратүзүмдөрүн санариптештирүү иштерин жүгүзүүдөгү чабалдыктарды, заманбап техникалык аппараттардын, жабдыктардын жетишпегендигин жана чек ара маселериндеги такталбаган жерлердин чечилбегендигин жойуп, аткезчилик импорттук товарлардын келишине бөгөт койулбаса экономикалык коопсуздуктун тобокелчилиги жогору.

Үчүнчү бөлүмдүн корутундусу:

Жыйынтыктап айтканда мамлекеттик бажы тармагында чечилбеген көптөгөн кыйчалыштуу маселелер бар экендиги, реалдуу реформанын жетишсиздиги өзгөчө адистерди мамлекеттик кызматка кайрадан даярдоодо жана алардын тажрыйбасын жогорулатууда аларды өнүккөн мамлекеттерге тажрыйба алмашууга, ошондой эле бажы тармагында орун алган аткезчилик, так жана ачык бажылык статистикасынын жетиштүү денгээлдеги маалыматтарынын жоктугу жана туура колдонбогондугу көп жылдар бою бажы тармагынын натыйжалуу иштешине өз кедергисин тийгизип келе

жатат. Ошону менен бирге мамлекеттик бажы кызматынан түшкөн кирешелер көп жылдан бери талаптагыдай болбой мамлекеттик бюджетти толтурууда ойдогудай таасирин тийгизе элек. Кыргыз Республикасында бажы контролун уюштуруу экономикалык механизминде бажы статистикасы негизги багыттарынын бири. Азыркы учурда бюджеттин киреше бөлүгүнүн жоготуусунун чыналуусу менен шартталып, бажылык жөнгө салуунун ачык-айкындуулугун жогорулатуу максатында фундаменталдык башкаруу чечимдерин кабыл алуу зарылдыгынан пайда болду. Бажы контролун уюштуруу экономикалык механизмин негиздеринен болуп «Кыргыз Мамлекеттик Бажы академиясы», “Жашыл дарбаза Борборун” жана “Кыргыз Республикасынын Финасы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын өркүндөтүүнүн 2035-жылга чейинки Улуттук программасынын” структуралык түзүмүн ишке ашыруу менен реформалар жүргүзүү максатка ылайык. Ошолордун негизинде ички дүң продукциянын түздөн түз өсүшүнө экономиканын тармактарына кредиттерди тартуу, импорттук продукцияларыды алууну кескин төмөндөтүү жана бажы контролунун уюштуруу-экономикалык механизмин өркүндөтүүнүн багыттарын жашыртуу менен өлкөнүн экономикасына таасир тийгизүүчү ишканалардын өндүргөн өндүрүмдөрүн эл аралык рынокко чыгуусуна шарт түзүп, экспорттук потенциалын көбөйтүү болуп саналат. Бул максаттарга жетүү үчүн бажы-тариф саясатын жигердүү ишке ашыруу менен экономиканы модернизациялоо, инновациялык технологияларды пайдалануу, адистештирүү жана диверсификациялоо, экономиканын тармактарын санариптештирүү менен ата мекендик өндүрүштүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн артырып дүйнөлүк рыноктун деңгээлине, талаптарына жеткирүү жана алардын натыйжалуулугун жогорулатуу, ошону менен бирге тышкы экономикалык саясатты жакшыртуу багытында иштерди алып баруу негизги багыттардан болот.

Ааламдашуу маалында жакынкы жана алыскы мамлекеттер менен тышкы соода байланыштарынын көрсөткүчтөрүн тактоо максатында тышкы

соода өз ара мамлелерди өркүндөтүү үчүн «Тышкы соода статистикасы методикасы» туура пайдаланышы абзел. Келечекте бул методикалар иш жүзүнө кирсе көп өлчөмдөгү каражаттар мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толуктоого негизги шарттарды түзөт.

КОРУТУНДУ

Иште бажы кызматынын бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмин өркүндөтүүдө жана заманбап талаптарга ыңгайлаштырууда анын ролун ачуучу укуктук жоболору бажы тармагынын натыйжалуулугун жогорулатуу жагы жалпыланды, мамлекеттик органдар менен бажы кызматынын өз ара байланыштарын жөнгө салуу боюнча багыттары теориялык, методикалык жактан негизделди.

1. Дүйнөлүк ааламдашуу шартында жана барган сайын кеңейип жаткан тышкы соода экономикалык катнаштардын шартында ар өлкө тышкы экономикалык байланыштарын бекемдөөгө жана кеңейтүүгө мажбур болууда. Мамлекеттер аралык рыноктук эркин соода жүргүзүүдө бажы кызматынын ролу күчөп жаткандыктан, бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмин өркүндөтүү, анын мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толтурууда олуттуу таасирин тийгизүүчү факторлору жана механизмдери иште кеңири иликтенди.

2. Кыргыз Республикасынын 2014-жылдын 17-июлундагы № 139 “Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр жөнүндө” мыйзамы “мамлекеттик кызмат көрсөтүү”- категориясына төмөндөгүдөй толуктоо сунушталды “мамлекеттик кызмат көрсөтүү” өзгөчө товардын бир түрү болгондон улам буюм катары эсептелбейт, ошол эле учурда социалдык эффектини алып келүүчү мамлекеттин кызыкчылыктарын канааттандырууга, же болбосо жарандык-укуктук мамилелердин натыйжасында келип чыгуучу милдеттерди аткарууга багытталган мамлекеттик мекемелердин ишинин натыйжасы катары өзгөчөлөнгөн категория болуп саналат. Себеби “мамлекеттик кызмат көрсөтүү” категориясы өз кезегинде экономика

илиминде табиятынан пайда табууга жана социалдык эффект алууга умтулат. Ошондуктан бажылык кызмат көрсөтүү мамлекеттик бажы тейлөөсүнө же мекемелерге киреше табууну жана социалдык эффект алууну көздөйт.

3. Базар экономикасынын шартында Мамлекеттик бажы контролун жакшыртуунун өзөгү болуп укуктук-нормативдик актыларды жөнгө салуу, бажы системасын башкарууну санариптештирүү жана санариптик инфратүзүмдү өнүктүрүү, ийкемдүү фискалдык системаны киргизүү тышкы соода экономикалык байланыштарды мындан ары дагы кеңейтет.

4. Мамлекеттик бажы кызматынын бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизм өркүндөтүү үчүн анын башкаруу системасын оптималдаштыруу, кызмат көрсөтүүнү жакшыртуу, башкармалыктарды кыскартуу, жемкорлук схемаларды, аткезчиликти жоюу жана алардын пайда болушуна бөгөт коюу, анын кесепеттерине каршы күрөшүүдө мамлекеттин ролун жогорулатуу үчүн Мамлекеттик бажы кызматында каталанып келген жемкорлук схемаларына бөгөт коюу максатында ведомстволор аралык “Жашыл дарбаза Борбору” схемасы иштелип чыкты.

5. Мамлекеттик бажы кызматын өнүктүрүүнүн экономикалык багытарынан болуп бажы системасын киреше салымдарын көбөйтүү, модернизациялоо, заманбап техникалар менен жабдуу, санариптештирүүнү илгерилетүү, бажы кызматында иштегендердин адискөйлүгүн жогорулатуу, кардарларга кызмат көрсөтүүлөрүн ийкемдүү кылуу, бажы кызматкерлеринин маяналарын, социалдык абалын жогорулатуу боюнча комплекстүү Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын өркүндөтүүнүн 2025–2035-жылга чейинки Улуттук программасы иштелип чыкты.

6. Кыргыз Республикасында бажы кызматынын салык төлөмдөрүнүн киреше бөлүгүнүн болжолдоо көрсөткүчүнүн 2035-жылга чейинки өсүү мүмкүнчүлүгү такталып жана эконометрикалык моделдөө ыкмасы менен толук эсептелип чыкты.

7. Мамлекеттик бажы кызматын функционалдык анализ кылуу, азыркы кырдаалды талдоо, эл аралык соода экономикалык келишимдерди жакшыртуу, макро экономикага тийгизген шайкешсиздикти аныктоо, укуктук-коопсуздук, экспортко товар өндүрүүчүлөрдү жана сатуучуларды инвестициялоо, экспорт-импорт товарларынын жүгүртүлүшүнүн тенденциялары жана салык кирешелеринин өнүгүүсүнүн божомол көрсөткүчтөрү иштелип чыкты.

8. Бажы кызматы толук жеткиликсиз жерлерде, өзгөчө мезгилдик товарларды алып саткан чек ара аймактарында убактылуу бажы көзөмөлүн уюштуруу зарыл. Анткени Кыргызстанда аткезчилик жол менен импорттолгон товарлар менен катар бажылык мыйзам бузуулар такталбаган чек ара аймактарында орун алышы, алардын мамлекетке тийгизген экономикалык кесепеттерин жоюуудагы, уюштуруу-экономикалык маселелери, укуктук-ченемдик мыйзамдары тиешелүү мамлекеттик органдардын милдеттери жана жоопкерчилиги экендиги белгиленди.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Жемкорлук схемаларды жоюу жана бажыдагы келип чыгуучу тобокелдиктерди талдоонун алдын алуу үчүн, бажы көзөмөлү товарлар келип түшкөнгө чейинки маалыматтарды тактап аныктаганга жана аларды текшерүүгө мүмкүндүк берүүчү ведомстволор аралык “Жашыл дарбаза Борборун” түзүү сунушталды. Максаты бажылык жөнгө салууда тышкы экономикалык ишкердүүлүктүн катышуучуларына шарт түзүү анын ачыктыгын камсыз кылуу, мүмкүн болуучу тобокелдиктерди алдын ала жоюуда тиешелүү керектүү маалыматтарды топтоп, чек араларда товар жүгүртүүдөгү экспорт-импорт агымдарын тездетүүгө жол ачып жана бажылык тариздөөдө алардын баасын аныктоо менен жемкорлук схеманы жоюуга болгон багыттарга жол ачары ырасталды.

2. Мамлекеттик бажы кызматынын интеллектуалдык деңгээлин жогорулатуу жана адискөй адистерди даярдоо үчүн «Кыргыз Мамлекеттик Бажы академиясын» түзүүнү сунуштайбыз, анда мамлекет тарабынан

колдоого алынып инвестициялоо; киреше-чыгашаларын мамлекеттик жөнгө салуу; профессордук-окутуучулук курамдын квалификациялык деңгээлине жана профессордук-окутуучулук курамдын санына жогорку талаптарды белгилөө; окуунун күндүзгү, кечки жана сырттан окуу формалары үчүн, ошондой эле адистик боюнча дифференцияланган бир студентке эсептелген аянттын өлчөмү; окуу формалары жана адистиктер боюнча аудиториялык жана класстан тышкаркы окуу жүктөмүнүн сааттарынын саны; ар бир окуган предмет боюнча бир студентке окуу адабиятынын көлөмүн аныктаган маселелер камтылат.

3. Мамлекеттик Бажы кызматынын бажы контролун уюштуруунун экономикалык механизмдеринин өркүндөтүү өз кезегинде негизинен, анын экономикалык өсүшкө тийгизүүчү таасирин кеңири, так билүүгө, келечегин аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Ал эми даярдалган сунуштар, божомолдор, мамлекеттик программалар товарларды өндүрүүдө, экспорттоодо, тышкы соода экономикалык байланыштарды интеграциялык процесстерин чыңдоонун негизинде, ата мекендик ишканалардын атандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу аркылуу экономика секторлорунун туруктуу өнүгүшүн камсыздап, калктын жашоо сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөт.

4. Тышкы соода боюнча экономикалык операциялар жүргүзүлүүчү жерлердеги бажы борборлорунун өзүнчө структуралык бөлүмдөрүн уюштурууга байланыштуу аймактык посторун жайгаштырууда анын объектилерине жаңыланган заманбап бажы жана логистикалык инфратүзүм объекттерин тагыраак айтканда, (убактылуу сактоо кампалары, бажы кампаларын, логистикалык терминалдар) түзүү менен аларга каржылык жагынан көмөк көрсөтүү үчүн потенциалдуу инвесторлорго шарт түзүү менен тартуу зарыл.

5. Товарларды жана транспорттук каражаттарды бажылык тариздөөдөн өткөргөн соң, бажыдан кийинки көзөмөлдүн натыйжалуу болушу үчүн Мамлекеттик бажы кызматынын бажы көзөмөлү товарларды жана транспорттук каражаттарды бажыдан кийинки контролун уюштурууну

жана тышкы сооданы өнүктүрүүгө салым кошууда мамлекеттин экономикалык коопсуздугун камсыз кылуу багытында жеткиликтүү иштеп чыгууну жүзөгө ашыруусу, өз кезегинде бажы наркын көзөмөлдөөгө дагы тиешелүү натыйжаларды алып келет.

6. Тобокелчилик башкаруу системасын талдоодо жана жоюуда бажыны кесип өткөн товарлар, транспорт каражаттары жана инсандар тууралуу маалыматтарды толук топтоо аркылуу бажыдан өтүүдө эң олуттуу тобокелдикти камтыган импорттук товарларын заманбап шайкеш келүүчү инновациялык негизде автоматташтырылган системасын бажы кызматынын ишине (Бажы маалыматтарын иштеп чыгуунун автоматташтырылган системасы) ар тараптан колдонуу менен натыйжалуулукка жетишүүгө толук мүмкүнчүлүк бар.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

Мыйзам чыгаруу жана ченемдик укуктук актылар

1. Конституция Кыргызской Республики 5 мая 2021 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg>. – Загл.с экрана. 1-2 > edition.
2. Таможенный кодекс Кыргызской Республики от 31 декабря 2014 г. №184 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/205436/edition/947647/ru>. – Загл.с экрана.
3. Кыргыз Республикасынын Бюджеттик Кодекс Бишкек шаары, 2016-жылдын 16-майы № 59 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/111338/edition/15823/kg>. – Загл.с экрана.
4. 1995-жылы ноябрда Тажикстан Республикасынын Мажлиси Тажик Республикасынын Бажы кодекси жана «Бажы тарифтери жөнүндө» мыйзамы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/1587/edition/666172/kg>. – Загл.с экрана.
5. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы 2019-жылдын 24-апрели № 52 “Бажылык жөнгө салуу жөнүндө” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/111908/edition/1289610/kg>. – Загл.с экрана.
6. 1991-жылдын 31-декабрында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө Декларацияга, «Кыргыз Республикасынын “Өкмөтү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://turkpa.org/kg/message/1675-independence-day-of-the-kyrgyz-republic>. –

Загл.с экрана.

7. Закон КР от 11 декабря 1991 года № 645-XII "О придании статуса Конституционного Закона Декларации о государственной таможенной службе. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/112303/edition/1289504/ru>. – Загл.с экрана.

8. Кыргыз Республикасынын 30-декабрындагы Мыйзамы, 2017-жылдын No 223 (28) 21. 2017-жылдын 11-апрелинде Москва шаарында кол коюлган Евразия экономикалык бирлигинин Бажы келишими жөнүндө кодексин ратификациялоо тууралуу. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/111732/edition/863046/kg>. – Загл.с экрана.

9. Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик-жеке өнөктөштүк жөнүндө 2021-жылдын 11-августундагы № 98"Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/202538/edition/406909/kg>. – Загл.с экрана.

10. 2002-жылдын 1-февралында кол коюлган Өзбекстан Республикасынын «Өзбекистан Республикасынын Бажы кодексине толуктоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө» № ЗРУ-748 Мыйзамы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/112485/edition/1222550/kg>. – Загл.с экрана.

11. Кыргыз Республикасынын 30-декабрындагы Мыйзамы, 2017-жылдын No 223 (28) 2017-жылдын 11-апрелинде Москва шаарында кол коюлган Евразия экономикалык бирлигинин Бажы келишими жөнүндө кодексин ратификациялоо тууралуу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/111732/edition/863046/kg>. – Загл.с экрана.

12. 2015-жылдын 21 майындагы № 111 Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдерин ратификациялоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/205286/edition/1029753/kg>. – Загл.с экрана.

13. КР Президентинин № Жарлыгы 2040-жылга чейин “Таза Коом – 40 кадам” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/430700/edition/13462/kg>. – Загл.с экрана.

14. 2018 ж. 31 октябрындагы Президентинин № 221 Жарлыгы 2018-2040-жж. туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/430002/edition/1095562/kg>. – Загл.с экрана.

15. 2018 ж. 31 октябрындагы Президентинин № 221 Жарлыгы 2018-2040-жж. туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/430002/edition/1095562/ru>. – Загл.с экрана.

16. Указ Президента КР от 31 октября 2018 г. УП №221. «Национальная стратегия развития Кыргызской Республики» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/430002/edition/1095562/ru>. – Загл.с экрана.

17. ЕАЭБнин 2020-2025-жылдарга чейин өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттары [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://docs.eaeunion.org/kg/documents/349/4903/>. – Загл.с экрана.

18. Конвенция о Гармонизированной системе описания и кодирования товаров (Заключена в Брюсселе 14 июня 1983 г.) // СПС «КонсультантПлюс» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_12619/. – Загл.с экрана.

19. Генеральное соглашение о тарифах и торговле (Заключено 30 октября 1947 г.) // СПС «КонсультантПлюс» . [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/1901981>. – Загл.с экрана.

20. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому Кыргыз Республикасы 2018-жылдын 20-декабрындагы № 596. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын экспортун өнүктүрүү программасы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.gov.kg/ky/npa/s/228>. – Загл.с экрана.

21. Постановления Правительства КР от 3 сентября 2012 года N 602, 18 ноября 2016 года № 599, 15 февраля 2019 года № 55 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/46-2376/edition/1212520/ru>. – Загл.с экрана.

22. КР Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 8-апрели № 202 токтому менен кабыл алынга “2022-2024-жылдарга Кыргыз Республикасынын бажы кызматын өнүктүрүү концепциясын бекитүү жөнүндө [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/7-21512/edition/1260015/kg>. – Загл.с экрана.

23. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн "Жаңы доорго - кырк кадам" ПРОГРАММАСЫ Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2017-жылдын 25-августундагы №1836-VI токтому менен бекитилген [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/79154/edition/867374/kg>. – Загл.с экрана.

24. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому Кыргыз Республикасы 2018-жылдын 20-декабрындагы № 596) Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын экспортун өнүктүрүү программасы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.gov.kg/ky/npa/s/228>. – Загл.с экрана.

25. Договор о Таможенном кодексе ЕАЭС от 19.05.2014 г. В соответствии с Решением Межгосударственного Совета ЕврАзЭС

[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=291923>. – Загл.с экрана.

26. Бажы Кодесинин бажылык жөнгө салуу боюнча Кыргыз Республикасынын 2015-жылдын 12-августунда айындагы Евразия экономикалык биримдиги жөнүндө Келишим [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/7-18690/edition/1018034/kg>. – Загл.с экрана.

27. Договор о ЕАЭС. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://docs.eaeunion.org/docs/ru> . – Загл.с экрана.

28. Европа Биримдиги (Европа Биримдиги, ЕБ) – 27 европалык мамлекеттен турган экономикалык жана саясий биримдик Европа Биримдиги 1993-жылы 1-ноябрда күчүнө кирген 1992-жылдагы Маастрихт келишими менен Европалык экономикалык шериктештиктиги [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://stat.gov.kg/kg/tamozhennyj-soyuz/>. – Загл.с экрана.

29. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 8-апрели № 202 токтому менен кабыл алынган “2022-2024-жылдарга Кыргыз Республикасынын бажы кызматын өнүктүрүү концепциясын бекитүү жөнүндө” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/7-21512/edition/1260015/kg>. – Загл.с экрана.

30. Стратегия развития таможенной службы Кыргызской Республики на 2019-2023 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/66-41/edition/1178806/ru>. – Загл.с экрана.

31. ЕАЭБди 2020-2025-жылдарга чейин өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттары [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.gov.kg/ky/post/s/2025-zhylga-cheyin-evraziya-ekonomikalyk-integratsiyasyn-nktrnn-strategiyalyk-bagyttarynyn-dolbooru-karaldy>. – Загл.с экрана.

32. «Бажы үчүн жаңы стратегиялык багыт» («New Strategic Direction for Customs») [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.customs.gov.kg/site/ky/master/customskg>. – Загл.с экрана.

Монографиялар, брошюралар, илимий басылмалар

33. **Абдымаликов, К.** Экономика сельского хозяйства [Текст]/ К. Абдымаликов, Ж. Жумабаев. – Б., 2012. – С.75-76.

34. **Агабабьян, Э.М.** Экономический анализ сферы услуг [Текст] / Э.М. Агабабьян.– М.: Экономика, 1968. - 160 с.

35. **Аттокурова, Н.С.** Проблемы развития внешнеэкономических связей Кыргызской Республики в условиях международной интеграции. [Текст]: автореф.дис. ...д-ра эконом.наук / Н.С. Аттокурова. – Б., 2009. – 17 с.

36. **Аракелян, А.А.** Проблемы развития мировой торговли в современных условиях глобализации [Текст] / А.А. Аракелян // Изв.ВУЗов Кыргызстана. - 2020. - №. 3. – С.33-38.

37. **Боброва, О.Г.,** Кожанков А.Ю., Коровяковский Д.Г. и др. Монография /. — М.: Прометей, 2017. — 192 с. — (Серия «Таможенный эксперт») [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/tam_sotr/dep_tamoj_infr/SiteAssets/CI_DD3_DevCI/NO_border_management_monograph01.pdf. - Загл.с экрана.

38. **Богомолова, А.А.** Таможенное право: учебное пособие [Текст]/ А.А. Богомолова, под ред. А.А. Богомолова. – М.: Юрайт, 2012. – С.43.

39. **Боков, К.И.** Становление и развитие таможенного дела и таможенного законодательства в России: историко-правовое исследование [Текст]: дис. ... канд. юрид.наук / К.И. Боков. – М., 2016.

40. **Бондаренко, Н.П.** Таможенно-тарифное регулирование ВЭД: учебное пособие [Текст]/ Н.П. Бондаренко, под ред. Н.П. Бондаренко. – Ростов-на-Дону: Изд.центр «Мар Т», 2014. – 240 с.

41. **Боровик, Л.С.** Конкурентоспособность рабочей силы: методология анализа [Текст] / Л.С. Боровик // Белорус. экон. журн.- 2002.- №4.- С.23-25.

42. **Вильямс, Г.** Оценка новых механизмов финансирования внешнего образования в Великобритании: некоторые микроэкономические и институциональные проблемы управления [Текст] / Г. Вильямс. - Высшее образование в Европе. – 1992. - Т. 17, №1. – С.81.

43. **Вильямс, Г.** Оценка новых механизмов финансирования внешнего образования в Великобритании: некоторые микроэкономические и институциональные проблемы управления [Текст] / Г. Вильямс // Высшее образование в Европе.– 1992.- Т. 17, №1.– С.81. Повтор!!!

44. **Волчкова, Н.** Новая теория международной торговли и новая экономическая география [Текст]/ Н.Волчкова // Вопросы экономики. – 2009. - №1.

45. **Джаилов, Д.С.** Кыргызстан повышение экспортного потенциала отраслей АПК Кыргызстана в условиях интеграции. Экономика и бизнес [Текст]/Д.С. Джаилов, Л.А. Мардалиева // Никоновские чтения. – Москва, 2017. – №22. – С.403-405. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30721881>. – Загл.с экрана.

46. **Жамалов, Ш.А.** Кыргыз Республикасында инновациялык экономиканы өнүктүрүүдө мамлекеттин ролу [Текст] / Ш. А. Жамалов, К.К. Токторов, А.К. Джумабаев // К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин Жарчысы. – 2001. - №2(56).

<https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=46179780>. – Загл.с экрана.

47. **Жамалов, Ш.А.** Кыргыз Республикасында бажы контролунун уюштуруу-экономикалык механизмин өркүндөтүүнүн негизги багыттары [Текст] / Ш.А. Жамалов, К. Джумабаев, А.К. Джумабаев // Изв.вузов Кыргызстана. – 2023. - №5. Режим доступа: <http://www.science-journal.kg>. – Загл.с экрана.

48. **Жамалов, Ш.** Кыргыз Республикасында тышкы сооданын өсүшүнүн багыттары жана бажы көзөмөлүнүн ролу. <http://science-journal.kg/ru/journal/2/archive/14271>. – Загл.с экрана.

49. **Жамалов, Ш.** Инновационно-инвестиционная политика –аграрной экономики Кыргызстана [Текст] / Ш, Жамалов. А.К. Джумабаев // Известия ВУЗов – 2021,№5 (С.57-61). – Режим доступа: <http://www.science-journal.kg>. – Загл.с экрана.

50. **Жамалов, Ш.** Международный опыт работы образовательных услуг [Текст] / Ш. Жамалов, А.К., Джумабаев, Б. Ш., Суйуналиева // Известия ВУЗов – 2021,№5 (С.57-61) Режим доступа: <http://www.science-journal.kg>. – Загл.с экрана.

51. **Жамалов, Ш.** О необходимости региональной торгово-таможенной интеграции для развивающихся стран [Текст] / Ш. Жамалов //Наука, новые технологии и инновация – 2021. - №7. - С.114-118.

52. **Жамалов, Ш.** Проблемы образовательных услуг в Кыргызской Республике [Текст] / Ш. Жамалов, А.К., Джумабаев, Б. Ш. Суйуналиева // Наука, новые технологии и инновация. – 2021. - №9. – С.102-105.

53. **Жамалов, Ш.** Вопросы таможенно-тарифного регулирования Кыргызской Республики в условиях вхождения в ЕАЭС [Текст] / Ш. Жамалов, А.К.Джумабаев. – Казань,

54. **Жамалов, Ш.** Вопросы углубления торгово-экономических отношений между Грузией и Кыргызстаном [Текст] / Ш. Жамалов, К. Джумабаев, А.К., Джумабаев // Сб.научных ст.научно-пед.состава и магистрантов образовательной программы международные финансы и банки кафедры мировой экономики. – 2022. - 226 с.

55. **Жамалов, Ш.** Совершенствование системы управления таможенной службы Кыргызской Республики в условиях вступления в силу таможенного кодекса ЕАЭС [Текст] / Ш. Жамалов, КАЗАНЬ РФ.

56. **Жамалов, Ш.** Таможенно-тарифная политика - эффективный инструмент роста национальной экономики Кыргызстана [Текст] / Ш. Жамалов, А.К. Джумабаев, Азамат кызы Таалайгул. - Казань РФ.

57. **Жамалов, Ш.** Вопросы образовательных услуг в Кыргызской Республике [Текст] / Ш. Жамалов // Изв.Чуйского ун-та им. С.

Мамбеткалиева. – 2022. - №9.

58. **Камчыбеков, Т.К.** Экономика Кыргызской Республики [Текст] / Т.К. Камчыбеков, К. Атышов, Б.кызы Бакас. – Б., 2017. – 760 с.

59. **Кисловский, Ю.Г.** История таможи государства Российского [Текст] / Ю.Г. Кисловский. – М., 1995. – 30 с.

60. **Кутманбекова, А.А.** “Евразиялык экономикалык биримдигинин эл аралык байланыштары: негизги багыттары, келечеги жана көйгөйлөрү” [Текст] / А.А. Кутманбекова, Т.К. Кадырова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2020. - № 6. – С.50-53.

61. **Кравченко, А.В.** Таможенно-тарифное регулирование в системе государственного регулирования внешнеэкономической деятельности [Текст] / А.В. Кравченко // Актуальные проблемы науки и практики современного общества. – 2016. - № 2(2). - С.50.

62. **Мусакожоев, Ш.М.** Введение в экономику [Текст] / Ш.М. Мусакожоев. – Б., 2009.– 350 с.

63. **Мусакожоев, Ш.М.** Жапаров А.У. Стратегия инновационной модернизации [Текст] / Ш.М. Мусакожоев. – Б., 2010. – 166 с.

64. **Мусакожоев, Ш.М.** Государственное регулирование национальной экономики (на материалах Кыргызстана) [Текст] / Ш.М. Мусакожоев, Н.Б. Нарматова. – Б., 2006. – С. 31-32.

65. **Мэнкью, Н.Г.** Принципы экономике [Текст] / Н.Г. Мэнкью. – СПб.: Питер Ком, 1999. – С.199.

66. **Левкина, В.С.** Анализ системы администрирования таможенных платежей в Таможенном союзе [Текст] / В.С. Левкина, С.А. Зубков // Новая наука: Современное состояние и пути развития. – 2016. - № 5-1. – С.123.

67. **Маркс, К.,** Энгельс Ф. Соч. [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд.- М.: Госполитиздат, 1955. – Т.2. – 652 с.

68. **Пирса, Д.У.** Словарь современной экономической теории Макмиллана [Текст] /общ. ред. Д.У. Пирса. – М.: ИНФРА-М., 1997. – 608 с.

69. Прогнозирование и планирование экономики [Текст]: учебное пособие В.И. Борисевич, Г.А. Кандаурова, Н.Н. Кандауров и др. под общ. ред. В.И. Борисевич. – Минск: Интерпрессервис, 2001. – С.116-122.

70. **Присянников, Н.Н.** Бажы органдарында кадрларды башкаруу [Текст]: окуу куралы / Н.Н. Присянников. - Владивосток: РИО ВФ РТА, 2012. – 160 с.

71. **Сагинова, О.В.** Маркетинг образовательных услуг [Текст] / О.В. Сагинова // Маркетинг в России и за рубежом. – 1999. - №3. – С.48-59.

72. **Свирина, И.** Кадровые технологии в управлении персоналом государственных гражданских служащих [Текст] / И. Свирина // Власть. –

2011. - №7. – С.122-125.

73. **Сельцовский, В.Л.** Концептуальные основы теорий международной торговли [Текст] / В.Л. Сельцовский // Российский внешнеэкономический вестник. – 2008. - №12 Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-osnovy-teoriy-mezhdunarodnoy-torgovli>. – Загл.с экрана.

74. **Семёнова, М.С.** Таможенно-тарифное регулирование внешнеторговой деятельности [Текст]: Научное сообщество студентов: Междисциплинарные исследования: сб. ст. по мат. XXXIX междунар. студ. науч.-практ. конф. № 3(39). Режим доступа: [https://sibac.info/archive/meghdis/4\(39\).pdf](https://sibac.info/archive/meghdis/4(39).pdf). – Загл.с экрана.

75. **Смит, А.** Исследование о природе и причинах богатства народов [Текст]: Кн.1 / А. Смит. – М., 2016. Начало политической экономии и налогообложения. – М., 2016.

76. Труды ИСА РАН: Математические модели социально-экономических процессов. Методы принятия решений. Количественные методы решения. Экономические и социокультурные проблемы информационного общества. Управление рисками и безопасностью [Текст] / под ред. С.В. Емельянов. – М.: Красанд, 2013. – 124 с.

77. Управление рисками и безопасностью [Текст] / под ред. Д.С. Черешкин. — М.: Ленанд, 2009. — 288 с.

78. ИСА РАН Труды: Алгоритмы. Решения. Математическое моделирование. Управление рисками и безопасностью [Текст] / под ред. С.В. Емельянов. — М.: Ленанд, 2014. — 102 с.

79. **Хутыз, З.А.** Принципы государственного регулирования внешнеторговой деятельности АПК региона [Текст] / З.А. Хутыз, Б.И. Хутыз // Новые технологии. – 2013. – № 1.

80. **Черешкин, Д.С.** EDI (англисче: Electronic data interchange, EDI) Управление рисками и безопасностью [Текст] / под ред. Д.С. Черешкин. – М.: Ленанд, 2009. — 288 с.

81. **Цеханович, Т.Ф.** Информационно-справочное пособие Минск 2012 2 УДК 339.543(1-87)(0.75.8) Рекомендовано кафедрой таможенного дела ФМО БГУ (протокол № 5 от 28 декабря 2012 г.) Таможенная политика и таможенные службы зарубежных стран: Информационно-справочное пособие [Текст] / Т.Ф. Цеханович, Н.Г. Кудряшова. — 2012. – 137 с.

82. **Шахов, В.В.** Теория и управление рисками в страховании [Текст] / В.В. Шахов, А.С. Миллерман, В.Г. Медведев. — М.: Финансы и статистика, 2019. — 224 с.

83. **Юсупов, Ю.** Бажы реформасы: эмне жасалган жана эмне кылуу

керек [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<https://repost.uz/tamozhennaya-sfera> .- Загл.с экрана.

Чет элдик булактар:

- 84.A. Geometry of International Trade.London:GeorgeAllen& Unwin, 1952.
85. Dornbush R., S.Fisher, P.Samuelson. Comparative Advantage, Trade, and Payments in a Ricardian Model with a Continuum of Goods // American Economic Review, Vol. 67 (5), 1977.
86. Edgeworth F.Y. Theory of International Values: Parts I, II and III // Economic Journal, Vol. 4 (14-16), 1894.
87. Haberler G. Der internationale Handel. Theorie der weltwirtschaftlichen Zusammenhänge sowie Darstellung und Analyse der Aussenhandelspolitik. Berlin: Julius Springer, 1933; Haberler G. The Theory of International Trade with its Applications to Commercial Policy. London: William Hodge & Co., 1936.
88. Hume D. Of Commerce // Political Discourses. By David Hume Esq. Edinburg: Printed by R.Fleming for A.Kincaid and A.Donaldson, 1752.
89. Marshall A. The Pure Theory of Foreign Trade: The Pure Theory of Domestic Values. Cambridge: H.Sidgwick, 1879.
90. Walras L. Éléments d'économie politique pure, ou Théorie de la richesse sociale. Lausanne: L.Corbaz, 1874.
91. Mill J.S. Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy. London: J.W. Parker.
92. Mill J.S. Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy. London: J.W 1848
93. Mun T. England's Treasure by Foreign Trade or The Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. London: Printed by J.G. for Thomas Clark, 1628.
- 94.Montchrestien de Watteville A. Traité d'économie politique. Rouen, 1615.

95. North D. Discourses Upon Trade; Principally Directed to the Cases of the Interest, Coynage, Clipping, Increase, of MONEY. London: Printed fo the Baffet at the George in Fleet Street, 1691.

96. Posner M. International Trade and Technical Change // Oxford Economic Papers, Vol. 13 (3), 1961.

97. Parker Montchrestien de Watteville A. Traité d'économie politique. Rouen, 1615.

98. Porter, M. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990 (русск. пер.: Портер М. Международная конкуренция: Конкурентные преимущества стран. М.: Международные отношения, 1993.

99. Ricardo, D. On the Principles of Political Economy and Taxation. London: John Murray, 1817.

100. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London: W. Strahan, 1776.

101. Steuart J. An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy: Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations. London: Printed for A. Millar, and T. Cadell, in the Strand, 1767.

102. Shumpeter, J.A. Capitalism, Socialism and Democracy [Text] / J.A. Shumpeter.- N.Y.: Harper & Row , 1942.- 381 p.

Интернет булактары

103. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B>

104. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Киотская конвенция](https://ru.wikipedia.org/wiki/Киотская_конвенция)

105. <https://github.com/Customs>.

106. [https://www.customs.gov.kg/news/get_Дүйнөлүк бажы уюму](https://www.customs.gov.kg/news/get_Дүйнөлүк_бажы_уюму)

107. <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/12-08-2015-1.aspx>

108. https://studme.org/1280052811695/menedzhment/metody_regulirovaniya_vneshneekonomicheskoy_deyatelnosti

109. «Бажы үчүн жаңы стратегиялык багыт» («New Strategic Direction for Customs»)
110. <https://yberlenmka.ra/artide/n/administrirovanie-tamozhennyh-platezhey-v-gosudarstvah-chlenah-eaes-voprosy-pravovogo-regulirovaniya>
111. <https://eeas.europa.eu/ru/eu-information-russian/26617/%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%88%D0%>
112. <https://www.dw.com/ru/borba-s-korruptiej-v-gruzii-v-frg-vidjat-uspehi-i-neudachi/a-55340387>
113. <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346?publication=36>
114. https://www.wipo.int/docs/Tajikistan_customs. World Intellectual Property Organization (WIPO)
115. <https://www.youtube.com/watch?v=gOF0OpQdjvo>
116. Initiative on «Smart Customs, Smart Borders and Smart Connectivity».
117. [https://www.mfa.gov.cn/web/ziliao_674904/zt_674979/dnzt_674981/qtzt/qqfzcy/zywj/202209/P020220928604067802615 .pdf](https://www.mfa.gov.cn/web/ziliao_674904/zt_674979/dnzt_674981/qtzt/qqfzcy/zywj/202209/P020220928604067802615.pdf)
118. <https://eec.eaeunion.org> › 2023
119. <https://www.customs.kg>
120. <https://mineconom.gov.kg> › direct › npb
121. <http://www.stat.kg>
122. <https://budget.okmot.kg/ru/expenses>
123. <https://mfa.gov.kg>
124. NoNews.com <https://nonews.co> › countries › gdp-per-capita-ppp.
125. <https://www.azattyk.org> <https://www.azattyk.org>
126. <https://24.kg/proisshestvija/180175/>
127. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
128. <http://www.elitarium.ru/protekcionizm-svobodnaja-torgovlja-mery-politika-promyshlennost-zashhita-argument-razvitie/>
129. <https://www.customs.gov.kg> › ..2019-2023-жылдарга Кыргыз Республикасынын бажы кызматын өнүктүрүү стратегиясы жана аны ишке ашыруу боюнча иш-чаралар планы бекитилди

130. <https://www.currenttime.tv> › matraimov-vozmestil-usherb 24 дек. 2020 г. <https://24.kg> › obschestvo › 290915_rayyimbek_matrai... 16:52, 05 апреля 2024, Бишкек - 24.kg
131. https://studme.org/1280052811695/menedzhment/metody_regulirovaniya_vneshneekonomicheskoy_deyatelnosti Методы регулирования внешнеэкономической деятельности
132. Customs.uz. <https://customs.uz> › Данные Таможенного комитета РУз
133. ГОСТ Р 51897-2011/Руководство ИСО 73:2009. Национальный стандарт Российской Федерации. «Менеджмент риска. Термины и определения».
134. Инструкция по проведению пост таможенного контроля:[Электронный-ресурс]/<http://cbd.minjust.gov.kg> ›
135. Международная конвенция об упрощении и гармонизации таможенных процедур от 18 мая 1973 г. - ред. 26 июня 1999 г.
136. Стратегия развития таможенной службы Кыргызской: [Электронный-ресурс]/<http://cbd.minjust.gov.kg> ›
137. <https://export.by> › discover_kyrgyzstan
138. World Intellectual Property Organization (WIPO) <https://www.wipo.int> › docs › Tajikistan-_customs
139. Информационно-справочное пособие Минск 2012 2 УДК 339.543(1-87)(0.75.8) Рекомендовано кафедрой таможенного дела ФМО БГУ (протокол № 5 от 28 декабря 2012 г.) Таможенная политика и таможенные службы зарубежных стран: Информационно-справочное пособие / Под общ. ред. Т.Ф. Цеханович, Н.Г.Кудряшова. — Мн.: БГУ, 2012. – 137 с.)
140. EDI (англисче: Electronic data interchange, EDI)
141. https://studme.org/1280052811695/menedzhment/metody_regulirovaniya_vneshneekonomicheskoy_deyatelnosti
143. <https://quillbot.com/ai-content-detector>